

อภิธรรมมัตถสังคหะ

และคำอธิบาย

ปริจเฉทที่ ๕

วิถิมุตตสังคหวิภาค

กองทุนธรรมনীติ

จัดพิมพ์เผยแพร่

ISBN 978-616-348-251-8

อภิธรรมัตถสังคหะ
และคำอธิบาย
ปริจเฉทที่ ๕
วิถิมุตตสังคหวิภาค

กองทุนธรรมนิตี
จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งที่ ๒
จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม
(สงวนลิขสิทธิ์)

หมายเหตุ : กองทุนธรรมนิธิจัดพิมพ์เพื่อเผยแผ่ความรู้ด้านพระอภิธรรม ท่านที่ต้องการหนังสือ
จำนวนมาก เพื่อใช้ประกอบการเรียนการสอน โปรดติดต่อขอรับได้ที่กองทุนธรรมนิธิ
เพื่อการอนุรักษ์พระธรรมวินัย เลขที่ ๓/๕๔๕ ซอยเชียงคำ ๕/๒ ถนนแจ้งวัฒนะ ๑๔
หลักสี่ กรุงเทพฯ ๑๐๒๑๐ โทรศัพท์ ๐๒-๕๗๓-๑๒๙๔

คำนำ

อันว่า ประโยชน์ที่สัตว์โลกต้องการนั้น มี ๓ อย่าง คือ **ทิฏฐธัมมิกัตถะ** - ประโยชน์ในอัตภาพนี้ คือในโลกนี้ นั่นเอง อันได้แก่ ความสุขสบายที่พึงแสวงหา ด้วยทรัพย์ ไม่เป็นคนยากจนไร้ทรัพย์ เป็นต้น ๑ **สัมปรายิกัตถะ** - ประโยชน์ในภพภาคหน้า คือในโลกหน้า เกี่ยวกับการได้เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ๑ **ปรมาตถะ** - ประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์ทั้งปวง ๑ พระพุทธเจ้าทรงจำแนกหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์แต่ละอย่างไว้ ทรงแนะนำหมวดธรรมเหล่านั้น โปรดสัตว์ผู้มีความสามารถจะรับเอาประโยชน์นั้นๆ สัตว์เหล่านั้น พึงธรรมแล้ว ก็เกิดปัญญา รู้จักทำเหตุที่ตรงต่อผลอันเป็นประโยชน์ที่ตนต้องการ ก็ย่อมได้รับประโยชน์นั้นๆ ไป ต่อมา แม้พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ธรรมเทศนาเกี่ยวกับหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ทั้ง ๓ นั้น ก็ยังไม่สูญหาย ทว่า มีเนื้อหาสาระปรากฏอยู่ในปกรณ์ส่วนพระสูตรและพระวินัย นั่นเอง ก็แต่ว่า คำพูดเกี่ยวกับหมวดธรรมเหล่านั้น โดยเฉพาะหมวดที่เกี่ยวกับประโยชน์อย่างยิ่งนั้น สุขุม ลึกซึ้งนัก มักกล่าวพาดพิงถึงปรมาตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และพระนิพพาน ถ้าผู้ศึกษา ซึ่งในปัจจุบันนี้ ล้วนเป็นผู้ไม่มีโอกาสได้ฟังธรรมที่เหมาะสมแก่อัธยาศัยจากพระโอษฐ์ ไม่มีความรู้พื้นฐานด้านปรมาตถธรรมมาก่อนแล้ว ย่อมเป็นการยากที่จะเกิดความเข้าใจอันแจ่มแจ้ง ในหมวดธรรมเหล่านั้น เช่นว่า หมวดขันธ ๕ หมวดอายตนะ หมวดธาตุ หมวดปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น ซึ่งล้วนเป็นปรมาตถธรรม เพราะฉะนั้น ก็ควรจะปลูกฝังความรู้ด้านปรมาตถธรรม ๔ ก่อน

ก็แต่ว่า เนื้อหาสาระว่าด้วยปรมาตถธรรม ๔ นี้ มีรายละเอียดชัดเจนอยู่ในปกรณ์พระอภิธรรม เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จำเป็นต้องศึกษาพระอภิธรรมปิฎก ก่อภิธรรมปิฎกนั้น ประกอบด้วยปกรณ์ ๗ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคัลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปัฏฐาน ซึ่งแต่ละปกรณ์ มีเนื้อหาลึกซึ้งและกว้างขวางมาก จึงเป็นเรื่องยากที่ผู้เริ่มต้นศึกษาจะใช้เป็นแบบฉบับการศึกษาให้ได้ความรู้ตั้งแต่ต้น เพราะเป็นธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พวกเทวดาทั้งหลาย

ในชั้นดาวดึงส์ ซึ่งล้วนเป็นผู้มีความตั้งมั่นดีด้วยสัมมาทิฐิ ในคำสอนของพระพุทธเจ้ามาก่อนแล้ว ด้วยเหตุนี้ วงการปริยัติ โดยเฉพาะในสมัยปัจจุบันนี้ จึงนิยมเริ่มต้นการศึกษาด้วยอาศัยปกรณ์ที่เกิดรุ่นหลัง ที่ชื่อว่า **อภิธัมมัตถสังคหะ** ก่อน เพราะเหตุที่ปกรณ์นี้ วางระเบียบการศึกษาปรมัตถธรรม ๔ ไว้เป็นที่สะดวกแก่ผู้เริ่มต้นเป็นอย่างยิ่ง โดยการที่ท่านรวมย่อเอาเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก ๗ ปกรณ์นั้น มากำหนดแบ่งเนื้อหา จำแนกเป็น ๙ ปริจเฉท (๙ ตอน) แยกปรมัตถธรรมให้ศึกษากันเป็นแต่ละอย่าง ไม่กล่าวปะปนพร้อมๆ กันไป หลายๆ อย่าง เหมือนอย่างที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎก ทำให้ผู้ศึกษาได้ศึกษาเป็นเรื่องๆ ในปริจเฉทหลังๆ จึงได้กล่าวปะปนรวมกันไป เพื่อแสดงถึงการทำงานร่วมกัน หรือความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน แห่งสภาวธรรมเหล่านั้น จึงปรากฏว่า เป็นที่สะดวกอย่างยิ่งแก่ผู้เริ่มต้นศึกษาพระอภิธรรมทั้งหลาย เพราะไม่สับสน พันเผื่อ.

ท่านกำหนดเนื้อหาสาระที่ต้องศึกษาไปตามลำดับ ในปริจเฉททั้ง ๙ ไว้ อย่างนี้ คือ :

ปริจเฉทที่ ๑ ชื่อว่า “จิตตสังคหวิภาค” รวบรวมเอาปรมัตถ์ที่ ๑ คือ จิต มาจำแนกแสดงไปตามลำดับภูมิ ๔ มีกามาวจรเป็นต้น โดยการนำเอาชาติ มีบุคคลเป็นต้น เข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น กามาวจรจิตมี ๕๔ มีอกุศลจิต ๑๒ เป็นต้น อย่างนี้เป็นต้น รวมจิตประเภทต่างๆ เหล่านั้นได้ ๘๙ หรือ ๑๒๑ อย่าง ปริจเฉทนี้ นับว่าเป็นการแสดงเรื่องจิตประเภทต่างๆ โดยตรง.

ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่า “เจตสิกสังคหวิภาค” รวบรวมเอาปรมัตถ์ที่ ๒ คือ เจตสิก อันเป็นธรรมชาติที่เกิดในจิต เช่นว่า ผัสสะ เวทนา สัญญา โลภะ โทสะ โมหะ ศรัทธา เป็นต้น มาจัดหมวด เป็นหมวดอกุศลเจตสิก เป็นต้น รวมแล้วมี ๕๒ อย่าง พร้อมทั้งแสดงให้ทราบว่า เจตสิกแต่ละอย่าง เกิดในจิตดวงไหนได้บ้าง จิตดวงนั้นๆ มีเจตสิกเกิดเท่าไร อะไรบ้าง.

ปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่า “ปกิณณกสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกหมวดธรรม ปกิณณกะ มีเวทนา ๓ หรือ ๕, เหตุ ๖, กิจ ๑๔ เป็นต้น ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างสำคัญกับความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ได้กล่าวแล้วใน ๒ ปริจเฉทข้างต้นนั้น.

ปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า “วิถีสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงความเป็นไปของวิถิจิต กล่าวคือ ลำดับความเป็นไปของจิตแต่ละขณะในคราวที่รู้อารมณ์ทาง (๒)

ทวารทั้งหลาย.

ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า “วิถิมุตตสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงจิตที่พ้นจากวิถิ หรือความเป็นไปเกี่ยวกับจิตที่พ้นจากวิถิ ในคราวที่สัตว์ปฏิสนธิในภูมิทั้งหลายเป็นต้น ในปริจเฉทนี้จึงมีการกล่าวถึงภพภูมิอันเป็นที่สัตว์ไปเกิด พร้อมทั้งประเภทของกรรมที่ทำให้เกิดในภพภูมิต่างๆ กันเหล่านี้ เป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า “รูปสังคหวิภาค” รวบรวมแสดงปรมาณูที่ ๓ คือ รูปให้ทราบประเภทของรูป ๒๔ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๐ มีการกล่าวถึงสมุฏฐานที่ทำให้เกิดรูป มีการสงเคราะห์จำนวนรูป ที่พึงมีได้แก่สัตว์ในภูมิที่แตกต่างกัน เป็นต้น. และแสดงปรมาณูที่ ๔ คือ พระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์คือปรมาณู ๓ ข้างต้น.

ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่า “สมุจจยสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงสภาวธรรมทั้งหลาย ที่ได้กล่าวแล้วใน ๖ ปริจเฉทข้างต้น โดยการสงเคราะห์เข้าในหมวดธรรมทั้งหลาย มีหมวดดอกกุศลอันได้แก่กิเลสประเภทต่างๆ หมวดขันธ์ หมวดอายตนะ เป็นต้น รวมทั้งหมวดโพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย มีสติปัญญา ๔ เป็นต้น ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระสูตรทั้งหลาย

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่า “ปัจจยสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงปัจจัยของธรรมทั้งหลาย หมวดนี้ มีการแสดงปัจจยสมุปะบาท คือปัจจัยอันเป็นที่ผลอาศัยเกิดขึ้นสืบต่อกันไปเป็นสังสารวัฏและปัญฐานันย คือปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจัยเป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๙ ชื่อว่า “กัมมัฏฐานสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงกรรมฐาน คือสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน.

ก็ อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ เป็นปกรณ์ชั้นอรรถกถา เพราะมีลักษณะอธิบายพระบาลีอภิธรรมปิฎก แต่ว่า ไม่มีการอธิบายไปตามลำดับบทที่ปรากฏในปกรณ์เหมือนอย่างอรรถกถาใหญ่มีอัฐฐสาลินีเป็นต้น ทว่า ต่างไป โดยการรวมย่อเอาแต่ชื่อสภาวธรรม จำนวน เป็นต้น มากล่าว นับว่าเป็นอรรถกถาฉบับย่ออย่างยิ่งทางพม่าจึงเรียกว่า อรรถกถานี้วก้อย เพราะเป็นอรรถกถาฉบับเล็ก คือมีเนื้อความน้อยยิ่ง เหมือนนี้วก้อยที่เล็กกว่านี้ว้ออื่น.

ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ รจนาโดยท่าน พระอนุจรูทธารจารย์ ชาวกรุงอนุ-ราธปุระ เมื่อราวๆ พ.ศ. ๙๕๐ เชื่อกันว่า เป็นสมัยใกล้ท่านพระพุทธโฆสาจารย์

ผู้แต่งวิสุทธิมรรค ผลงานด้านปกรณ์อภิธรรมของท่าน นอกจากปกรณ์นี้แล้ว ก็ยังมีอีก ๒ ปกรณ์ คือ ปรมัตถวินิจจัย และนามรูปปริเฉท ล้วนนับว่าเป็นอรรถกถานี้วัก้อย.

ก็ คำพูดในอภิธรรมัตถสังคหะ นี้ ส่วนที่เป็นคาถา นิยมนำไปใช้สวดในงานศพ เรียกว่า สวดสังคหะ มาตั้งแต่โบราณกาล จนถึงสมัยปัจจุบันนี้ แสดงว่าไทยเรารู้จักปกรณ์นี้มาช้านานแล้ว.

คำพูดในปกรณ์นี้ ถึงอย่างไรก็อ่อนน้อม ทำความเข้าใจลำบาก น่าจะมีปกรณ์ชั้นรองลงไป ที่อธิบายปกรณ์นี้ให้กระจ่างอีกทีหนึ่ง ปรากฏว่า ปกรณ์ชั้นฎีกา ที่อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง ก็มีอยู่ คือฎีกาที่ชื่อว่า อภิธรรมัตถวิภาวิณี ซึ่งรจนาโดยท่านพระสุมังคลาจารย์ ชาวสีหฬ นอกจากนี้ ก็ยังมีปกรณ์ชั้นฎีกาอื่น ๆ เช่นว่า อภิธรรมัตถวิภาวิณี ที่อธิบายอภิธรรมมาวตาร แต่งโดยท่านพระสุมังคลาจารย์รูปเดียวกันนี้แหละ และ ปรมัตถมัญชุสามหาฎีกา ที่อธิบายวิสุทธิมรรค ที่แต่งโดยท่านพระอาจารย์ธรรมपालะ เป็นต้น ซึ่ง แม้มิได้อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง แต่ก็สามารถชักคำพูดบางตอนเข้ามาสมทบเป็นคำอธิบายปกรณ์อภิธรรมัตถสังคหะนี้ได้ ในเมื่อเป็นคำอธิบายเรื่องเดียวกัน. อนึ่ง แม้คำพูดในมิลินทปัญหา ในอรรถกถาอัฐสาลินีเป็นต้น ก็สามารถนำเข้ามาประกอบเป็นคำอธิบายในที่นี้ได้ตามสมควร.

สำหรับคำพูดในอภิธรรมัตถสังคหะนั้นั้น กระผมได้แปลจากภาคภาษาบาลี เป็นภาษาไทยคำต่อคำ เท่าที่ปรากฏในปกรณ์ ทั้งนี้ เพื่อรักษาคำพูดที่เป็นต้นแบบของท่านไว้ ส่วนคำอธิบายเมื่อต้องรวบรวมมาจากปกรณ์ฎีกา หรือแม้จากปกรณ์บาลี อรรถกถาต่าง ๆ หลาย ๆ ปกรณ์ ดังกล่าวนั้น ก็ไม่อาจแสดงคำแปลคำต่อคำอย่างนั้นได้ ได้แต่แปลถอดเอาแต่ความมารวบรวมเป็นคำอธิบายด้วยคำพูดของตนอย่างเดียว เมื่อรวมกันเสียแล้วอย่างนี้ ก็ไม่อาจระบุหลักฐาน ที่ไปที่มาของคำอธิบายนั้น ๆ ตรง ๆ ได้ ทั้ง ๆ ที่มีได้เป็นความคิดเห็นส่วนตัวตนเลยก็ตาม ถ้าท่านผู้ใดสงสัยใคร่จะทราบถึงหลักฐาน ที่ไปที่มาแห่งคำอธิบายตอนนั้น แล้วสอบถามมา กระผมยินดีที่จะแนะนำหลักฐานให้ค้นดูเอง เป็นราย ๆ ไป.

อันว่า ผู้ใดได้ศึกษาปกรณ์อภิธรรมัตถสังคหะ พร้อมทั้งคำอธิบายเหล่านี้ จนได้ความรู้ความเข้าใจขั้นพื้นฐานในปรมัตถธรรมแล้ว เมื่อจะศึกษาพระอภิธรรมปิฎกสืบต่อไป ก็ย่อมศึกษาได้สะดวก ไม่สับสน ไม่พินเฝือ แน่นอน. หรือแม้

ไม่มีโอกาสได้ศึกษาต่อให้กว้างขวางอย่างนั้น ได้ความรู้ใน ๙ ปริญญาเหล่านี้แล้ว ก็ชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเพียงพอที่จะทำความเข้าใจในหมวดธรรมที่ตรัสสอนไว้ในพระสูตร หรือแม้ในพระวินัยที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ ๓ อย่างได้เป็นอย่างดี อนึ่ง ผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเท่านั้น เป็นผู้สมควรที่จะแสดงธรรมให้ผู้อื่นฟังได้ เพราะจะแสดงได้ไม่สับสนในตัวสภาวะธรรม ผู้ฟังฟังแล้วย่อมเกิดปัญญาหยั่งถึงเหตุผลในธรรมเทศนานั้นได้ ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ท่านพระอรชกถาจารย์ กล่าวไว้ใน อัญญาสาลินี ว่า “อาภิธมฺมิกา ภิกฺขุเชว กิร ธมฺมกถิกา นาม, อวเสสา ธมฺมํ กถนฺตวาปี น ธมฺมกถิกา” เป็นต้น ความเต็มแปลว่า “ทราบกันมาว่า พวกภิกษุที่เรียนอภิธรรมเท่านั้น ชื่อว่าเป็นธรรมกถิก (ผู้สมควรกล่าวธรรม), ภิกษุพวกที่เหลือ แม้ว่าจะกล่าวธรรมอยู่ ก็ไม่ชื่อว่าเป็นธรรมกถิก. เพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่า ภิกษุเหล่านั้น เมื่อจะกล่าวธรรม ย่อมกล่าวยังสภาวะธรรมแต่ละอย่าง คือกรรมแต่ละอย่าง วิบากแต่ละอย่าง การกำหนดนามรูป สภาวะธรรมแต่ละอย่าง ให้สับสน, ส่วนพวกที่เรียนอภิธรรม จะไม่กล่าวสภาวะธรรมแต่ละอย่างให้สับสนเลย”

ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะฉบับแปลเป็นภาษาไทย พร้อมทั้งคำอธิบาย ที่ท่านเปิดอ่านอยู่นี้ ใช้เงินจากกองทุนธรรมนิธิ ที่บริจาคโดยท่านผู้มีจิตศรัทธาทั้งหลาย โดยเฉพาะนักศึกษาพระอภิธรรมวันเสาร์ ณ อาคารศูนย์วิศวกรรมกรรมชลประทาน กรมชลประทาน เป็นค่าใช้จ่ายในการจัดพิมพ์ ขออนุโมทนาบุญของท่านผู้บริจาคผู้มีชื่อปรากฏอยู่ในท้ายหนังสือนี้ ขออนุโมทนาคุณหมอกนกรัตน์ ศิริพานิชกร ที่ช่วยทำดัชนีท้ายเล่ม และท่านอื่นๆ ทุกท่านที่มีส่วนช่วยให้หนังสือสำเร็จ ด้วยเดชแห่งบุญครั้งนี้ ขอท่านทั้งหลายจงประสบแต่ความสวัสดิ์ตลอดกาลทุกเมื่อ ขอบุญนี้ จงเป็นปัจจัยแก่ความสวัสดิ์แห่งสรรพสัตว์เกิด.

ด้วยความปรารถนาดีอย่างจริงใจ

ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์

ผู้แปลปกรณ์และรวบรวมคำอธิบาย

๒๙ สิงหาคม ๒๕๔๖

สารบัญ

	หน้า
จตุกกะ ๔	๑
ภูมิจตุกกะ	๒
อธิบายอบายภูมิ ๔	๔
อธิบายกามสุคติภูมิ ๗	๕
อธิบายรูปาวจรภูมิ ๑๖	๗
อธิบายอรุปภูมิ ๔	๑๐
ปฏิสนธิจตุกกะ	๑๒
อบายปฏิสนธิ	๑๒
กามสุคติปฏิสนธิ	๑๒
ข้อกำหนดการนับประมาณอายุของกามาวจรสัตว์	๑๕
รูปาวจรปฏิสนธิ	๑๙
ข้อกำหนดการนับประมาณอายุของรูปาวจรสัตว์	๒๑
อรุปาวจรปฏิสนธิ	๒๔
ข้อกำหนดการนับประมาณอายุของอรุปาวจรสัตว์	๒๔
กัมมจตุกกะ กรรม ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับกิจ	๒๖
กรรม ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับปริยายการให้ผล	๓๔
กรรม ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับเวลาที่ให้ผล	๓๘
กรรม ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับสถานที่ให้ผล	๔๒
อกุศลกรรม (อกุศลกรรมบถ ๑๐ อย่าง)	๔๓
กามาวจรกุศลกรรม	๕๖
กามาวจรกุศล ๓ อย่าง ทาน ศีล ภาวนา	๕๗
คำไขความบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ อย่าง	๕๙
	(๗)

	หน้า
รูปาวจรกุศลกรรม	๖๕
อรุปาวจรกุศลกรรม	๖๖
การทำวิบากให้บังเกิดในภูมิทั้งหลาย แห่งกรรมทั้งหลาย	๖๖
มรณปัตติจตุกกะ	๘๓
ประเภทของอารมณ์ที่ปรากฏตอนใกล้ตาย	๘๔
ความเป็นไปเนื่องด้วยอารมณ์แห่งมรณาสันนินิธิและปฏิสนธิจิต	๙๑
ความเป็นไปไม่ขาดสายด้วยอำนาจแห่งภวังคสันตติ	๙๘

อภิธานมัตถสังคหะ

และคำอธิบาย

ปริจเฉทที่ ๕

วิถิมุตตสังคหวิภาค

คาถาเริ่มปริจเฉท

วิถิจิตตวเสนว

ปวัตตियมุติริโต

ปวัตติสงคโห นาม

สนุธิยนุทานิ วุจฺจติ

แปลว่า

สังคหะชื่อว่า ปวัตตีสงคหะ (การสงเคราะห์ความเป็นไป) ในปวัตติ-
กาล โดยเกี่ยวกับวิถิจิต ข้าพเจ้าก็ได้ยกขึ้นกล่าวอย่างนี้แล้ว บัดนี้
จะขอกล่าวถึงการสงเคราะห์ความเป็นไปในปฏิสนธิ.

คำอธิบาย

ท่านอาจารย์ (ท่านพระอนุรุทธาจารย์) ครั้นแสดงวิถีสงคหะในปริจเฉทที่ ๔
ด้วยคำพูดเพียงเท่านั้นแล้ว บัดนี้ ประสงค์จะแสดงวิถิมุตตสังคหะ ต่อไป จึงเริ่ม
ด้วยคำเป็นคาถา ว่า **วิถิจิตตวเสนว** เป็นต้น.

ประกอบความว่า สังคหะที่ชื่อว่า การสงเคราะห์ความเป็นไปในปวัตติกาล
คือ ในตอนต่อจากปฏิสนธิ ซึ่งมีอันสิ้นสุดที่จติ โดยเกี่ยวกับวิถิจิตนั้น ข้าพเจ้า
ได้ยกขึ้นกล่าวอย่างนี้แล้ว คือ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว (ในปริจเฉทที่ ๔) นั้นแหละ
บัดนี้ คือ ในลำดับถัดไปจากการสงเคราะห์ความเป็นไปในปวัตติกาลนั้น ข้าพเจ้า
จะขอกล่าวการสงเคราะห์ความเป็นไปในปฏิสนธิ คือ ในปฏิสนธิกาล และในจติ-
กาล ซึ่งรวมเข้ามาแล้วด้วยศัพท์ว่า ปฏิสนธิ นั้น เพราะความที่ปฏิสนธิและจติอยู่
ใกล้กันนั้นเทียว.

จตุกกะ ๔

พึงทราบจตุกกะ ๔ (ธรรมหมวด ๔, ๔ หมวด) ในวิถิมุตตสังคหะ คือ
ภูมิ ๔, ปฏิสนธิ ๔ อย่าง, กรรม ๔, ความอุบัติแห่งมรณะ ๔ อย่าง.

คำอธิบาย

ชื่อว่า **ภุมิ** เพราะมีความหมายว่า เป็นที่เกิดของสัตว์ ได้แก่ โอกาส (สถานที่) หรือ อุปาทานขันธุ์ที่บังเกิดเพราะกรรมนั้นๆ.

ชื่อว่า **ปฏิสนธิ** เพราะมีความหมายว่า เป็น ดุจสืบต่อภพก่อน ได้แก่ วิบากนามขันธุ์ทั้งหลาย ที่บังเกิดเป็นครั้งแรกในภพ. ส่วนสำหรับอสังขณีสัตว์ กัมมชรูป (รูปที่เกิดจากกรรม) ที่บังเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภพนั้นแหละ ชื่อว่า ปฏิสนธิ.

เจตนา และธรรมบางอย่างที่สัมปยุตกับเจตนา ชื่อว่า **กรรม** เพราะมีความหมายว่า ทำ คือสร้างผล (วิบากและกัมมชรูป) ของตน.

เหตุอุบัติแห่งความตายมีความสิ้นไปแห่งอายุเป็นต้น ชื่อว่า **ความอุบัติแห่งมรณะ**.

ภุมิจตุกกะ

ในจตุกกะ ๔ นั้น ชื่อว่า **ภุมิ ๔** คือ อบายภุมิ ๑, กามสุคติภุมิ ๑, รูปาวจรภุมิ ๑, อรูปาวจรภุมิ ๑.

ในภุมิ ๔ เหล่านี้ **อบายภุมิ** มี ๔ อย่าง คือ นiryas-nrak ๑, tirajan-yoni-kamidetrajhan ๑, pettivilay-vilaypett ๑, asurakay-pwakosuras ๑ ดังนี้.

กามสุคติภุมิ มี ๗ ภุมิ คือ มนุสสะ-ภุมิมนุษย์ ๑, jatummaharajika-ภุมิเทวดาพวกจตุมมหาราชิกา ๑, tawatingasa-ภุมิเทวดาพวกดาวดึงส์ ๑, yama-ภุมิเทวดาพวกยามา ๑, tulsita-ภุมิเทวดาพวกดุสิต ๑, nimmanarati-ภุมิเทวดาพวกนิมมานรดี ๑, pranimitasvattit-ภุมิเทวดาพวกปรนิมิตวสวัตตี ๑ ดังนี้, ก็ภุมิทั้ง ๑๑ ภุมิอย่างนี้ นั้น ย่อมถึงการสงเคราะห์ว่าเป็นกามาวจรภุมิอย่างเดียว.

รูปาวจรภุมิ มี ๑๖ ภุมิ คือ:

- ปฐมฌานภุมิ (มี ๓ ภุมิ) คือ พรหมปาริธชชา ๑, พรหมบุโรหิต ๑, มหาพรหม ๑.

- ทุตติฌานภุมิ (มี ๓ ภุมิ) คือ ปรีตตภา ๑, อัปปมาณาภา ๑, อาภัสสรา ๑.

- ตติยฌานภูมิ (มี ๓ ภูมิ) คือ ปริตตสุภา ๑, อัปมาณสุภา ๑, สุภิกิณฑา ๑.

- จตุตถฌานภูมิ (มี ๓ ภูมิ) คือ เวหัพผลา ๑, อัสัญญีสัตว์ ๑, สุทธาวาส ๑.

สุทธาวาสภูมิ แบ่งเป็น ๕ ชั้น คือ อวิหา ๑, อดัมปา ๑, สุทฺธสสา ๑, สุทฺธสี ๑, อกนิฏฐา ๑.

อรุပ္ภูมิ มี ๔ ภูมิ คือ อากาสนัญญายตนภูมิ ๑, วิญญานัญญายตนภูมิ ๑, อากิญจัญญายตนภูมิ ๑, เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ ๑ ดังนี้.

คำอธิบายภูมิจตุกกะ

โอกาส หรือว่าขันธที่ได้มาเพราะกรรมนั่นเอง ชื่อว่า อปายะ-อบาย เพราะมีความหมายว่า โดยมากปราศจากอยะ (อป+อยะ = อปายะ) คือความเจริญซึ่งได้แก่บุญ อบายนั่นเอง เป็นภูมิ (ที่เกิด) เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า **อบาย-ภูมิ**

ภูมิชื่อว่า **คติ** เพราะมีความหมายว่า เป็นคติหรือที่ไป ได้แก่ ที่พึงเข้าถึง คตินั้นนั่นแหละดีงาม โดยความเป็นที่ตั้งแห่งสมบัติหลายอย่าง มีมนุสสสมบัติ เป็นต้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **สุคติ** สุคติอันเป็นที่เที่ยวไปแห่งกามัตถหา (เป็นอารมณ์ของกามัตถหา) ชื่อว่า **กามสุคติ** กามสุคตินั้นนั่นแหละ เป็นภูมิ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า **กามสุคติภูมิ**

สถานที่ หรือขันธนั้นเที่ยว ชื่อว่า **รูปาวจร** เพราะมีความหมายว่า เป็นที่ท่องเที่ยวไปแห่งรูปัตถหา (คือ เป็นอารมณ์ของรูปัตถหา). อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **รูปาวจร** เพราะเป็นที่พึงท่องเที่ยวไป คือ พึงถึงด้วยรูปาวจรกุศลกรรม รูปาวจรมันนั่นแหละเป็นภูมิ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **รูปาวจรภูมิ**.

ขันธ (อุปาทานขันธ) ชื่อว่า **อรูปาวจร** เพราะมีความหมายว่า เป็นที่ท่องเที่ยวไปแห่งอรูปัตถหา (คือ เป็นอารมณ์ของอรูปัตถหา) อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อรูปาวจร** เพราะเป็นที่พึงท่องเที่ยวไป คือพึงถึงด้วยอรูปาวจรกุศลกรรม อรูปาวจรมันนั่นแหละ เป็นภูมิ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อรูปาวจรภูมิ**.

อธิบายอบายภูมิ ๔

สถานที่ชื่อว่า นริยะ-นรก เพราะมีความหมายว่า ออกไปจากอยะ คือ ความเจริญ ได้แก่ ความสุข (นิ+อยะ = นริยะ)

สัตว์ ชื่อว่า ตริจฉาน (เดรัจฉาน) เพราะมีความหมายว่า ยึดตัวไปเบื้องขวาง กำเนิดแห่งเดรัจฉานเหล่านั้น ชื่อว่า ตริจฉานโยนิ-กำเนิดเดรัจฉาน. อากาโรเป็นไปแห่งชั้นทั้งหลายแม้ว่าแตกต่างกันโดยเกี่ยวกับอัทภาพข้าง อัทภาพม้า เป็นต้น แต่ก็มีส่วนเหมือนกันที่เป็นเหตุให้รวมเป็นพวกเดียวกันได้ โดยเกี่ยวกับมีความยึดตัวไปทางขวางด้วยกัน ชื่อว่า “โยนิ” (กำเนิด) เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุให้รวมเป็นพวกเดียวกันได้นั้นเทียว.

สัตว์ ชื่อว่า เปตะ-เปรต เพราะมีความหมายว่า จากไป คือละไปแล้วจากความทุกข์เสียเหลือเกิน วิสัย (แดน) แห่งเปรตทั้งหลาย มีนิชฌามัตถนิกเปรต เป็นต้น ชื่อว่า เปตติวิสัย-วิสัยเปรต แท้จริงน่าจะกล่าววว่า “เปตติวิสัย” แต่เพราะท่านแปลง เปต-ศัพท เป็นเปตติ จึงกล่าวเสียว่า เปตติวิสัย.

ก็ด้วยศัพทว่า เป็นต้น ในคำว่า นิชฌามัตถนิกเปรต เป็นต้น สงเคราะห์เอาเปรต ๓ จำพวกที่เหลือมีขุปปิปาสิกเปรต เป็นต้น เป็นความจริงว่า พวกเปรตมี ๔ จำพวก คือ:

- นิชฌามัตถนิกะ - เปรตผู้มีความอยากแผดเผาร่างกาย.
- ขุปปิปาสิกะ - เปรตผู้มีแต่ความกระหายน้ำกำเริบคือครอบงำแม่ได้น้ำแล้วก็ไม่อาจจะดื่มเข้าไปได้
- วันตาสิกะ - เปรตผู้อาเจียนของที่กินเข้าไปออกมาหมด ทุกครั้งที่ของกินตกถึงท้อง.
- ปรทัตตูปชีวี - เปรตผู้เลี้ยงชีพอยู่ได้ด้วยบุญที่คนอื่นอุทิศให้

ฉะนี้ แล.

พึงทราบวว่า ภูมิที่ได้ชื่อว่า ตริจฉานโยนิ กิติ, เปตติวิสัย กิติ เป็นอันถือเอาชั้นที่สัตว์เหล่านั้นได้มานั้นเทียว. เพราะโอกาสหรือสถานที่อันเป็นที่มาอยู่รวมเป็นพวกเดียวกันโดยเฉพาะ เหมือนอย่างสถานที่ที่เรียกว่า “นรก” นั้น ไม่มีแก่พวกสัตว์เดรัจฉานและพวกเปรตเหล่านั้น อีกอย่างหนึ่ง สัตว์เดรัจฉานและพวกเปรตเหล่านั้น อาศัยประจำอยู่ ณ สถานที่ใด มีป่า ดินเขา เป็นต้น สถานที่

แม้เช่นนั้น ก็ควรนับเอาว่า เป็นภูมิของพวกสัตว์เดรัจฉานและพวกเปรตเหล่านั้น เหมือนกัน.

สัตว์ ชื่อว่า อสุระ เพราะมีความหมายว่า ไม่เป็นใหญ่ หรือไม่รุ่งเรือง เกี่ยวกับว่า มีแต่ความขลาดกลัวต่ออันตรายทั้งหลายรอบข้าง กลุ่ม พวก เหล่า แห่ง อสุระ ชื่อว่า อสุรกาย ในคำว่า อสุรกาย นี้ หมายถึงอสุระที่เป็นเปรตพวกหนึ่ง เท่านั้น มิได้รวมเอาเวปจิตตือสุระซึ่งอาศัยอยู่ที่ตอนล่างแห่งภูเขาสิเนรุเข้ามาด้วย.

เป็นความจริงว่า พวกอสุระนี้ มี ๒ จำพวก คืออสุระที่เป็นเปรต และ เวปจิตตือสุระที่อาศัยอยู่ตอนล่างภูเขาสิเนรุ มีมหาสมุทรเป็นที่ร่นรมย์สโมสร ก็เวปจิตตือสุระนี้ ได้ชื่อว่า อสุระ ก็โดยความหมายว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อสุระ (สุระ = เทวดา) เมื่อก่อนก็ได้เป็นเทวดาอยู่ในชั้นดาวดึงส์นั้นเทียว ได้ก่อสงครามกับ พวกเทวดาชั้นดาวดึงส์นั้นแหละ ที่มีทำวสั๊กกะเป็นหัวหน้า หลายครั้งหลายหน ครั้งสุดท้ายพ่ายแพ้ ต้องอพยพหลบหลีกมาอาศัยอยู่ที่ตีนภูเขาสิเนรุ ข้อนี้ ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า “ภูตปุพพิ ภิกษเว เทवासुरสงคาโม สมุปพยุโพห” - ดูกร ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว มีการก่อสงครามแห่งพวกเทวดาและพวกอสุร” ดังนี้ เป็นต้น เพราะฉะนั้น ก็ต้องนับเนื่องเข้าไปในเทวดาชั้นดาวดึงส์นั้นแหละ แม้ ท่านอาจารย์ก็ได้กล่าวไว้ใน นามรูปปริจเฉท ว่า “ดาวตีสเสสุ เทเวสุ เวปจิตตา-สุรา คตา”^๒ - เวปจิตตือสุระทั้งหลาย รวมเข้าไปในเทวดาพวกดาวดึงส์” ดังนี้. เมื่อ เป็นเช่นนั้น เวปจิตตือสุระนั้น จึงไม่ประสงค์เอาในที่นี้ เพราะไม่ใช่อบายภูมิ.

อธิบายกามสุคติภูมิ ๗

สัตว์ ชื่อว่า มนุสสะ-มนุษย์ เพราะมีความหมายว่า มีใจสูงส่ง โดยความ เป็นผู้ยอดเยี่ยมด้วยคุณทั้งหลาย มีสติ ปัญญา ความกล้า ความเป็นผู้เหมาะสม ต่อการประพฤติพรหมจรรย์ (คือการบวช) เป็นความจริงว่า บุคคลทั้งหลาย แม้ ประเสริฐด้วยคุณทั้งหลาย โดยประการทั้งปวง ถึงพร้อมด้วยสติและปัญญาอย่าง ยอดเยี่ยม หาผู้เปรียบเสมอมิได้ อย่างพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็เป็นมนุษย์ ใน บรรดาชนทั้งหลายผู้อาศัยอยู่ในทวีปทั้ง ๔ คือ ปุพพิเทททวีป อมรโคยานทวีป อุตตรกูรทวีป และชมพูทวีป นั้น ด้วยศัพท์ว่า มนุสสะ-มนุษย์ นี้ โดยนิปริยาย

๑ ส.สคถ. ๑๕/๓๐๓ (สังคายนา)

๒ นามรูปปริจเฉท คถาที่ ๔๓๗.

ท่านถือเอาชนในชมพูทวีปนั้นเทียว แต่โดยปริยายย่อมถือเอาแม้ชนทั้งหลายในทวีปที่เหลือ พร้อมทั้งในทวีปเล็กทั้งหลายด้วยทีเดียว โดยความเป็นผู้มีรูปร่างเหมือนอย่างชนในชมพูทวีปนั้น.

ส่วนชนชาวโลกกล่าวว่า ชื่อว่า มนุสสะ-มนุษย์ เพราะความที่เป็นเหล่ากอดคือบุตรของท้าวมนุ ผู้เป็นพระราชพระองค์แรกตั้งแต่ครั้งต้นกับ ก็ในที่นี้ ท่านเรียกภูมิอันเป็นที่อยู่ของพวกมนุษย์ ว่า มนุสสะ (ภูมิมนุษย์) โดยนิสิตโหวหารแม้ในบทที่เหลือมีบทว่า จาตุम्मหาราชิกา เป็นต้น ก็หมายถึงภูมิอันเป็นที่อยู่ อย่างนี้เหมือนกัน.

เทวดาพวกหนึ่ง ชื่อว่า จาตุम्मหาราชิกา เพราะมีความหมายว่า มีความภักดี คือ มีความยินดีเป็นบาทบริจาริกา ในท้าวมหाराชทั้ง ๔ มีท้าวภูเวระเป็นต้น หรือเพราะมีความหมายว่า เกิดในภูมิอันเป็นสถานที่อยู่ของท้าวมหाराชทั้ง ๔ ภูมิอันเป็นที่เกิดของเทวดาพวกจาตุम्मหาราชิกา ก็ชื่อว่า จาตุम्मหาราชิกา

ท่านเรียกสัตว์ผู้อยู่ในภูมิที่สูงกว่าภูมิมนุษย์ ว่า “เทวดา” ก็ด้วยความหมายว่า เป็นผู้รุ่งเรืองด้วยทิพยสมบัติของตน เป็นต้น ก็เทวดานั้น มี ๓ จำพวก คือ

๑ สมมติเทวดา - เทวดาโดยสมมุติ ได้แก่ พระราชา พระเจ้าจักรพรรดิประจำแคว้นแคว้นทั้งหลาย

๒ อุปัตติเทวดา - เทวดาโดยอุปัติ คือ โดยการเข้าถึงภพเทวดาทั้งหลาย ด้วยอานุภาพแห่งกรรมที่ประณีตของตน.

๓ วิสุทธิเทวดา - เทวดาผู้หมดจด ได้แก่ พระชีนาสพทั้งหลาย.

ในภูมิจตุกกะนี้ หมายเอาอุปัตติเทวดาเท่านั้น.

อาจารย์ทั้งหลาย กล่าวกันว่า “ชน ๓๓ คน พร้อมทั้งมานพผู้ชื่อว่า มหะ ได้กระทำบุญร่วมกัน แล้วได้มาบังเกิด ณ สถานที่นี้ เพราะเหตุนั้น สถานที่อันเป็นที่เทียวไปแห่งชน ๓๓ คนผู้ได้ทำบุญร่วมกันนั้น จึงชื่อว่า เตตติส (แปลว่า ๓๓) เตตติส นั้นเอง เป็น ดาวติส-ดาวดิงส์ พวกเทวดาได้ชื่อว่า พวกดาวดิงส์ ก็เพราะมีความหมายว่า มีสถานที่อันชื่อว่า ดาวดิงส์ นั้น เป็นที่อยู่ แต่เพราะเหตุที่กามาวจรเทวโลกทั้ง ๖ ชั้นนั้นเทียว ย่อมมีอยู่แม้ในจักรวาลอื่นๆ ที่เหลือ เพราะมีพระดำรัสตรัสไว้ว่า “สหสฺสึ จาตุम्मหาราชิกานํ, สหสฺสึ ดาวตีสานํ” -

๑ อจ.ติก. ๒๐/๒๙๒-๒๙๓ (สังคายนา)

ชั้นจตุรุมหาราชิกามีตั้ง ๑,๐๐๐ แห่ง, ชั้นดาวดึงส์มีตั้ง ๑,๐๐๐ แห่ง” ดังนี้. เพราะฉะนั้น คำว่า ดาวดึงส์ นี้ บัณฑิตพึงถือเอาว่า เป็นเพียงชื่อของเทวโลกชั้นนั้น ด้วยอาศัยชื่อที่มีความเป็นมาในจักรวาลนี้ อย่างที่กล่าวนั้นเป็นสำคัญเท่านั้น.

เทวดาพวกหนึ่ง ชื่อว่า ยามา เพราะมีความหมายว่า ไป คือ ปราศไปแล้ว จากทุกข์ ภูมิอันเป็นที่เกิดของเทวดาพวกยามาก็ชื่อว่า ยามา.

เทวดาพวกหนึ่งชื่อว่า ดุสิต เพราะมีความหมายว่า ถึงซึ่งความยินดี คือ ความอึดเอิบปลาบปลื้มใจในสิริสมบัติของตนเอง.

เทวดาพวกหนึ่ง ชื่อว่า นิมมานรติ เพราะมีความหมายว่า ยินดีในโภคสมบัติที่ตนเนรมิตได้เอง.

เทวดาพวกหนึ่ง ชื่อว่า ปรนิมมิตวสวัตติ เพราะมีความหมายว่า ใช้อำนาจของตนให้เป็นไปในโภคสมบัติที่เทวดาเหล่าอื่นเนรมิต ความว่า มีอำนาจในการใช้สอยโภคสมบัติที่เทวดาเหล่าอื่นเนรมิต แม้พวกมารทั้งหลายก็นับเนื่องอยู่ในเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตติ นี้.

อธิบายรูปาวจรภูมิ ๑๖

ปฐมฌานภูมิ ๓

เทวดาพวกหนึ่ง ชื่อว่า พรหมปารีสัชชา เพราะมีความหมายว่า เกิด คือ มีอยู่ในบริษัทของท้าวมหาพรหมทั้งหลาย โดยความเป็นข้าบ่าเรอของท้าวมหาพรหมเหล่านั้น.

เทวดาพวกหนึ่ง ชื่อว่า พรหมปุโรหิต เพราะความที่ดำรงอยู่ในตำแหน่งปุโรหิต (ที่ปรึกษา) ของท้าวมหาพรหมเหล่านั้น.

เทวดาเหล่านั้น ชื่อว่า พรหม ก็เพราะมีความหมายว่า เพิ่มพูน คือ เจริญด้วยคุณวิเศษทั้งหลายมีฌานเป็นต้น นั้น ๆ ส่วนที่ได้ชื่อว่า มหาพรหม ก็เพราะมีความหมายว่า พรหมเหล่านี้เป็นพรหมที่ยิ่งใหญ่ โดยเกี่ยวกับเป็นผู้มีวรรณะและโดยเกี่ยวกับเป็นผู้มีอายุยืนเป็นต้น ยิ่งกว่าพวกพรหมปารีสัชชาและพวกพรหมปุโรหิต.

ก็พรหมทั้ง ๓ จำพวกเหล่านี้ แม้ว่าอยู่ในชั้นปฐมฌานภูมิเสมอเหมือนกัน ถึงกระนั้นแต่ละภูมิก็มีความสว่างไสวด้วยรัตนะที่ประณีตที่แตกต่างกัน.

หุติยฉานภุมิ ๓

พรหมพวกหนึ่ง ชื่อว่า **ปริตตภา** เพราะมีความหมายว่า มีรัศมีน้อยกว่า พวกพรหมชั้นสูงๆ ขึ้นไป.

พรหมพวกหนึ่ง ชื่อว่า **อัปมาณภา** เพราะมีความหมายว่า มีรัศมีหาประมาณมิได้

พรหมพวกหนึ่ง ชื่อว่า **อาภัสสรา** เพราะมีความหมายว่า มีรัศมีแพร่ไป คือชานออกไปข้างนั้นข้างนี้ ดุจสายฟ้าแลบ ชานออกจากก้อนเมฆ ฉะนั้น ด้วย สมุฏฐานคือชั้นธันดานอันบังเกิดจากฉานที่มีปิติ.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อาภัสสรา** เพราะมีความหมายว่า มีรัศมีแพร่ไป คือ ชานออกไป ดุจตกขาดไปจากสระ เหมือนอย่างสะเก็ดไฟที่กระเซ็นชานออกไป จากประทีปด้ามไม้ ฉะนั้น

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อาภัสสรา** เพราะมีความหมายว่า มีความส่องสว่าง ด้วยรัศมีตามที่กล่าวแล้วเป็นปกติ.

พรหมทั้ง ๓ จำพวกเหล่านี้ อยู่ในภุมิเดียวกัน ก็จริง ถึงกระนั้น ก็มีความ สว่างไสวด้วยรัศมีที่ประณีตที่ยิ่งไปกว่ากัน.

ตติยฉานภุมิ ๓

รัศมีแห่งสระที่รวมตัวติดเป็นกลุ่มเดียวกัน ทั้งไม่สิ้นไหว ท่านเรียกว่า สุภา พรหมพวกหนึ่ง ชื่อว่า **ปริตตสุภา** เพราะมีความหมายว่า มีรัศมีที่เรียกว่า สุภา นั้น น้อยกว่าพวกพรหมชั้นสูงๆ ขึ้นไป.

พรหมพวกหนึ่ง ชื่อว่า **อัปมาณสุภา** เพราะมีความหมายว่า มีรัศมีที่เรียก ว่า สุภา นั้น หาประมาณมิได้.

พรหมพวกหนึ่ง ชื่อว่า **สุภาภินณา** เพราะมีความหมายว่า เกือบกลั่น คือ เรี่ยรายกระจายไปด้วยสุภา กล่าวคือ ที่เกิดแห่งรัศมี ก็เมื่อควรจะกล่าวว่า “สุภาภินณา” ท่านก็กลับทำ ภา-ศัพท์ ให้มีเสียงสั้น (เป็น “ภ”) และทำ ณ-อักษร ตัวสุดท้าย ให้เป็น ห-อักษร แล้วกล่าวเสียว่า **สุภาภินหา**.

พรหม ๓ จำพวกเหล่านี้ อยู่ในภุมิเดียวกันก็จริง ถึงกระนั้น ก็มีความ สว่างไสวด้วยรัศมีแห่งรัศมีที่ประณีตยิ่งกว่ากัน.

จุดตกตามภูมิ ๓

พรหมพวกหนึ่ง ชื่อว่า **เวหัพผลา** เพราะมีความหมายว่า เป็นผลที่บังเกิด จากอานุภาพแห่งฌานที่ไพบูลย์.

พรหมพวกหนึ่ง ชื่อว่า **อัสถัญญา** เพราะมีความหมายว่า ไม่มีสติปัญญา รวมทั้งนามชั้นอื่นที่เหลือ ซึ่งเป็นอันได้กล่าวถึงด้วยแล้วด้วยคำว่า สติปัญญา นั้น เป็น ประธาน พรหมพวกอัสถัญญาเหล่านั้นนั่นเอง เป็นสัตว์พวกหนึ่ง เพราะเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **อัสถัญญีสัตว์**.

พรหมทั้ง ๒ จำพวก มีเวหัพผลาเป็นต้นนี้ อยู่ในภูมิเดียวกัน อันมีความ สว่างไสวด้วยรัศมีแห่งรัตนชาติประณีตยิ่งไปกว่ากัน.

ภูมิ ชื่อว่า **สุทธาวาส** เพราะมีความหมายว่า เป็นอาวาส (ที่อยู่) ของท่าน ผู้หมดจด คือ พระอนาคามีและพระอรหันต์ เท่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **สุทธาวาส** นี้ เป็นชื่อของพรหมพวกหนึ่ง ซึ่งได้ชื่อว่า **สุทธาวาส** ก็เพราะมีความหมายว่า เป็นผู้ที่มีอาวาส (ที่อยู่) ที่หมดจด เพราะเป็น ที่ที่ไม่มีความยินดี (คือกามราคะ) และความยินร้าย (คือปฏิมะ) แม้ภูมิก็ได้ ชื่อตามพรหมผู้อาศัยเหล่านั้น ว่า **สุทธาวาส**.

ก็พรหมผู้อยู่ในสุทธาวาส ๕ ชั้น เหล่านี้ นั้น พวกพรหมผู้อยู่ในชั้นแรกชื่อ ว่า **อวิหา** ก็เพราะมีความหมายว่า ไม่ละสถานที่ของตนไป แม้ชั่วกาลเพียงนิดหน่อย.

พวกพรหมผู้อยู่ในชั้นที่ ๒ ชื่อว่า **อตีปปา** เพราะมีความหมายว่า ไม่ เตือดร้อนเพราะเหตุอะไร ๆ.

พวกพรหมผู้อยู่ในชั้นที่ ๓ ชื่อว่า **สุทัสสา** เพราะมีความหมายว่า ปรากฏ ได้โดยง่าย เพราะความที่มีรูปสวยงามยิ่ง.

พวกพรหมผู้อยู่ในชั้นที่ ๔ ชื่อว่า **สุทัสสี** เพราะมีความหมายว่า เห็นได้ โดยง่าย เพราะมีการเห็นบริสุทธิ์ดี.

ส่วน พวกพรหมผู้อยู่ในชั้นที่ ๕ ชื่อว่า **อกนิฏฐา** เพราะมีความหมายว่า หากความต่ำต้อยมิได้ เพราะความเป็นผู้มีสมบัติอุกฤษฏ์.

มีคำพูดปรากฏอยู่ใน **อรรถกถาสัทธัมมัมปภาสิณี** อย่างนี้ ว่า:

สุทธาวาสกัมมิตั้งหลาย ตั้งอยู่ในฝ่ายวัฏฏะ มิได้มีอยู่ตลอดกาลทั้งปวง ย่อมไม่เกิดขึ้น เมื่อโลกว่างเปล่าจากพระพุทธานุชาตนา แม้อัตลอดแสนกัป แม้อัตลอด อสงไขยกัป ย่อมเกิดขึ้นในคราวที่พระพุทธานุชาตนาเกิดขึ้นแล้วในระหว่าง ๑๖,๐๐๐ กัป เท่านั้น ดังนี้ เป็นต้น คำอธิบายความตอนนี้มีว่า เมื่อโลกว่างเปล่าจากพระ พุทธานุชาตนาแล้วนั้น ไม่มีบุคคลผู้สำเร็จเป็นพระอนาคามีผู้ได้ปัญจมณานิในกัมมิตั้ง หลายซึ่งทำกาลแล้วจักไปบังเกิดในชั้นสุทธาวาส ท่านที่เป็นพระอรหันต์อยู่ก่อนใน ชั้นสุทธาวาสนั้น ก็ปรินิพพานไปตามลำดับ แม้พระอนาคามีในชั้นนั้น ก็จัก สำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วปรินิพพานไปตามลำดับอย่างนั้นเหมือนกัน เมื่อพระ อรหันต์องค์สุดท้ายในกัมมินั้นปรินิพพานแล้ว สุทธาวาสกัมมิตั้ง ๕ นั้นเทียว ก็ อันตรธานไป เพราะไม่มีพระอนาคามีผู้ละจากกัมมิตั้งมาบังเกิด ความว่า สุทธาวาส- กัมมิ นี้ จะมีอันตั้งอยู่ต่อไปได้ ก็เพราะยังมีพระอนาคามีมาบังเกิด.

อธิบายอรุปรกัมมิ ๔

นามชั้น ๔ อันอรุปรกัมมิที่ ๑ คือ อากาสนัญญาตนิวิปาก ประมวล มาด้วยสามารถปฏิสนธิ ชื่อว่า อากาสนัญญาตนิกัมมิ หรือว่า โอภาส คือ ชั้น ๔ ที่มีข้อกำหนดดังกล่าวแล้วนั้นแหละ ชื่อว่า อากาสนัญญาตนิกัมมิ แม้ กัมมิ ๓ ที่เหลือมีวิญญาตนิกัมมิเป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ ฉะนั้น แล.

คาถาแสดงบุคคลผู้ไม่ได้และได้ในกัมมิั้งหลาย

ปุถุชนนา น ลพุกนติ	สุทธาวาสเสสุ สพุพธา
โสตาปนนา จ สกิทา-	คามิโน จาปิ ปุคคลา
อริยา โนปลพุกนติ	อสนญาปายกัมมิสุ
เสสฎฐาเนสุ ลพุกนติ	อริยานริยาปิ จ.

แปลว่า: บุคคลั้งหลายที่เป็นปุถุชน ที่เป็นพระโสตาบัน และแม่ที่เป็นพระ สกทาคามิ ย่อมไม่ได้ในชั้นสุทธาวาสั้งหลาย โดยประการั้งปวง พระอริยบุคคลั้งหลาย ย่อมไม่ได้ในอัสถุณีสัตตกัมมิและในอบาย- กัมมิ พระอริยบุคคลและแม่ที่ไม่ใช่พระอริยบุคคลั้งหลาย ย่อมได้ ในฐานะที่เหลือ

ดังนี้.

คำอธิบายคาถา

ท่านอาจารย์ เมื่อกล่าวว่า “บุคคลทั้งหลายที่เป็นปุถุชน ฯลฯ ย่อมไม่ได้ในชั้นสุทธาวาส” ดังนี้ ก็เป็นอันท่านแสดงให้ทราบว่า ในชั้นสุทธาวาสนั้น ย่อมมิได้เฉพาะพระอนาคามีและพระอรหันต์เท่านั้น ก็คำว่า “พระอนาคามี” นี้ มิได้รวมเอาพระอนาคามีมคคบุคคลเข้าไว้ด้วย เพราะว่า บุคคลต้องบรรลุนาคามี-มรรค แล้วดำรงความเป็นพระอนาคามีในภูมิอื่นก่อน หลังจากทำกาละแล้ว จึงจะไปบังเกิดในชั้นสุทธาวาสภูมิ พระอนาคามีที่ไปบังเกิดในชั้นสุทธาวาสนั้น ล้วนเป็นผู้ได้ปัญจมณาน.

คำว่า พระอริยบุคคลทั้งหลาย ย่อมไม่ได้ในอสังขนิษิตตภูมิและในอบายภูมิ ความว่า พระอริยบุคคลทั้งหลาย แม้เป็นผู้ได้รูปาวจรปัญจมณาน ท่านก็มีได้เล็งเห็นสภาวะที่น่ายินดีในรูป และข้อที่น่ายินร้ายในอรูป (นาม) อันเป็นเหตุให้ปรารถนาภูมิที่มีแต่รูปไม่มีอรูป ซึ่งเป็นภูมิที่หาความเจริญงอกงามแห่งกุศลที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไปมิได้ เพราะไม่มีจิต ภาวนาของท่านจึงไม่เป็นอรูปวิราคภาวนา (ภาวนาเป็นเครื่องคลายความยินดีในอรูป) เพราะฉะนั้น หลังจากตาย ภาวนาคือรูปาวจร-ปัญจมณานของท่าน จึงไม่ทำให้เข้าถึงอสังขนิษิตตภูมิเลย โดยประการทั้งปวง ย่อมเป็นเหตุให้เข้าถึงจตุตถมณานภูมิอื่นเท่านั้น ส่วนเหตุผลเกี่ยวกับการที่ท่านไม่เกิดในอบายงายอยู่แล้ว.

คำว่า พระอริยบุคคลและแม้มิใช่พระอริยบุคคล ย่อมได้ในฐานะที่เหลือ ความว่า พระอริยบุคคลและแม้ที่ไม่ใช่พระอริยบุคคลคือปุถุชน ย่อมได้ คือย่อมบังเกิดได้ ในฐานะที่เหลือ คือ ในภูมิทั้งหลายที่เหลือ อันเว้นสุทธาวาสภูมิ อบาย-ภูมิ และอสังขนิษิตตภูมิ อธิบายว่า สำหรับสุทธาวาสภูมินั้น มิได้มีทั้งพระอริย-บุคคลและปุถุชน เพราะมีเฉพาะพระอริยบุคคล (พระอนาคามีและพระอรหันต์) เท่านั้น ทั้งอบายภูมิและอสังขนิษิตตภูมิ ก็มิได้มีทั้งพระอริยบุคคล ทั้งปุถุชน เพราะมีเฉพาะปุถุชนเท่านั้น ภูมิที่เหลือนอกนี้เท่านั้น ที่มีได้ทั้งพระอริยบุคคล ทั้งปุถุชน ฉะนี้ แล.

จบ ภูมิจตุกกะ

ปฏิสนธิจตุกกะ

ชื่อว่า ปฏิสนธิ มี ๔ อย่าง คือ อปายปฏิสนธิ ๑, กามสุคติปฏิสนธิ ๑, ฐปาจารปฏิสนธิ ๑, อฐปาจารปฏิสนธิ ๑.

อปายปฏิสนธิ

ในปฏิสนธิ ๔ อย่างนั้น สันตிரณจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขาฝ่ายอกุศลวิบาก ย่อมเป็นปฏิสนธิในขณะที่ก้าวลงในอบายภูมิ ต่อจากนั้นไปก็เป็นภวังค์ ในที่สุดแห่งภวังค์ก็เป็นจติ แล้วก็ขาดหายไป นี่เป็นปฏิสนธิอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อปายปฏิสนธิ.

คำอธิบายอปายปฏิสนธิ

ปฏิสนธิที่ตั้งขึ้นในอบายภูมิ ชื่อว่า อปายปฏิสนธิ แม้ปฏิสนธิที่เหลือมี กามสุคติปฏิสนธิเป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ.

คำว่า ในขณะที่ก้าวลงในอบายภูมิ คือ ในอุปปาทขณะแห่งปฏิสนธิในอบายภูมินั้นเอง เพราะเป็นเหมือนการก้าวลงสู่อบายภูมิแห่งสัตว์ผู้ละมาจากภูมิอื่น.

คำว่า ต่อจากนั้นไปก็เป็นภวังค์ ความว่า สันตிரณจิตที่เป็นปฏิสนธิในขณะแรกก็นับว่าเป็นการก้าวลงนี้แหละ เมื่อถึงความดับไปแล้วก็มีการเกิดขึ้นอีก โดยความเป็นภวังค์ คือ เป็นองค์แห่งภพ ในระหว่างที่สัตว์ผู้นั้นดำรงอยู่ในภพนั้น.

คำว่า ในที่สุดแห่งภวังค์ก็เป็นจติ ความว่า จิตดวงเดียวกัน (ประเภทเดียวกัน) นี้ เมื่อเป็นไปโดยความเป็นภวังค์แล้ว ในที่สุด ก็เกิดขึ้นเป็นขณะสุดท้ายแห่งภพ ชื่อว่า จติ.

คำว่า แล้วก็ขาดหายไป คือ ความสืบต่อกันไปแห่งจิตดวงนี้ ชื่อว่า ขาดหายไป ก็ในเมื่อขณะสุดท้ายที่ชื่อว่า จติ เกิดขึ้นแล้วดับไป นั้นเทียว.

กามสุคติปฏิสนธิ

ส่วน สันตிரณจิตอันสหระคตด้วยอุเบกขาฝ่ายกุศลวิบาก ย่อมเป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นปฏิสนธิ ภวังค์ และจติ ในกามสุคติภูมิ แก่พวกมนุษย์ทั้งหลายนั้นเทียว ซึ่งเป็นสัตว์ผู้บอดแต่กำเนิดเป็นต้น และแก่พวกวินิปาติกอสุระ ผู้อาศัยภุมเทวดา

ส่วน มหาวิบาก ๘ ย่อมเป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นปฏิสนธิ ภวังค์ และจติ ใน
กามสุคติภูมิ แม้ทุกภูมิ ปฏิสนธิทั้ง ๙ เหล่านี้ชื่อว่า กามสุคติปฏิสนธิ.

ก็ปฏิสนธิทั้ง ๑๐ อย่าง (คือ อปายปฏิสนธิ ๑ กามสุคติปฏิสนธิ ๙) นี้
นั้น ย่อมถึงซึ่งการสงเคราะห์ว่าเป็นกามาวจรปฏิสนธินั้นเทียว.

คำอธิบายกามสุคติปฏิสนธิ

คำว่า เป็นสัตว์ผู้บอดแต่กำเนิด คือ เป็นผู้บอดในขณะที่เกิด ก็สัตว์ทั้ง
หลายประเภทที่เป็นอันทชะ (เกิดในไข่) และชลาพุชะ (เกิดในมดลูก) ล้วนเป็น
สัตว์ที่ไม่มีจักขุประสาทเลยในขณะที่เกิด ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น เมื่อถึงคราวที่จักขุ
ประสาทจะพึงเกิดขึ้นตามธรรมดาของตน ก็ปรากฏว่าไม่อาจเกิดขึ้นได้ เพราะ
กุศลกรรมที่ให้ปฏิสนธิหรือกุศลกรรมนอกนี้ซึ่งเป็นกรรมที่มีส่วนสร้างจักขุประสาท
ด้วยนั้น ถูกอกุศลกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งสัตว์ได้ทำไว้ อันเป็นอกุศลกรรมที่
ขัดขวางความเกิดขึ้นแห่งจักขุประสาท บั่นทอนกำลังเสีย เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็หมด
ความสามารถในการทำจักขุประสาทให้เกิดขึ้นในคราวที่ควรทำให้เกิดขึ้น สัตว์ผู้นั้น
ก็ชื่อว่า เป็นผู้บอดแต่กำเนิด.

ส่วนอาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “คำว่า สัตว์ผู้บอดแต่กำเนิด ได้แก่ สัตว์ผู้
บอดในคราวที่คลอดออกมานั่นเอง ความว่า เป็นผู้บอดในท้องมารดาอยู่ก่อน
แล้วคลอดออกมา ส่วน สำหรับวิเหตุกสัตว์และติเหตุกสัตว์ทั้งหลายบางคนซึ่ง
เป็นคนบอด แต่ชื่อว่าไม่ใช่ผู้บอดแต่กำเนิด ก็โดยอาศัยคำอธิบายถึงสัตว์
ผู้บอดแต่กำเนิดนี้แหละ เป็นเครื่องเทียบเคียง” ดังนี้.

ด้วย อาทิ-ศัพท์ (ที่แปลว่า “เป็นต้น”) ในบทว่า ชจฺจนฺธาติ (สัตว์ผู้บอด
แต่กำเนิด เป็นต้น) พึงทราบทั่วว่า รวมเอาสัตว์ผู้หนวกแต่กำเนิด เซลาแต่กำเนิด ไข่
แต่กำเนิด บ้าแต่กำเนิด บัณเฑาะก์ (คนวิกลเพศ) อุภโตพยัญชนก (คน ๒ เพศ)
นปฺปฺสกะ (กะเทย) และคนพุดติดอ่าง เป็นต้น.

ในอรรถโยชนาที่ชื่อว่า ปัญจิกา กล่าวถึงพวกบัณเฑาะก์ก็คือคนวิกลเพศนั้น
ไว้อย่างนี้ ว่า :

๑. อาสิตตบัณเฑาะก์ - บัณเฑาะก์คือผู้ตีมกีนอสุจิชายอื่น

๒. อุตสขุยบัณฑิต - บัณฑิตผู้ต้องเห็นคนอื่นประกอบเมถุนธรรมแล้วจึงระงับกามราคะของตนได้
๓. โอบัณฑิกบัณฑิต - บัณฑิตคือคนที่ถูกต้อน
๔. นปฺงสกบัณฑิต - บัณฑิตกษัตริย์ คือ หาความเป็นหญิงหรือชายมิได้มาตั้งแต่เกิด
๕. ปักขบัณฑิต - บัณฑิตผู้เกิดกามราคะกำหนดยินดีเฉพาะในเวลาว่างแรม

แต่เพราะ โอบัณฑิกบัณฑิต แม้ที่เป็นสเหตุบุคคลก็มีอยู่ และเพราะ นปฺงสกบัณฑิต ท่านถือแยกเป็นพวกหนึ่งต่างหากอยู่แล้ว ในที่นี้ คำว่า “บัณฑิต” จึงประสงค์เอาบัณฑิต ๓ จำพวกที่เหลือเท่านั้น.

ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า สัตว์ผู้มีปฏิสนธิเป็นอเหตุกะบางพวก แม้เป็นผู้มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง แต่มีวิจรรย์ญาณเพียงนิดหน่อยเป็นปกติ ก็ถึงการสังเคราะห์เข้าด้วยแล้ว ด้วย อาทิจิต (ที่แปลว่า “เป็นต้น”) นั้น.

พวก วินิปาติกอสุระ ชื่อว่า ผู้อาศัยภุมเทวดา ก็เพราะความที่อยู่อาศัยภุมเทวดา เกี่ยวพันว่า มีคติ (ความเป็นไป) เหมือนคติของพวกภุมเทวดาเหล่านั้น ก็คำว่า “อาศัย” ท่านอาจารย์เพ่งถึงความหมายว่า “เทียบเคียงกันได้” นั่นเอง ความว่า เป็นผู้ที่มีคติเทียบเคียงกันได้กับคติของพวกภุมเทวดา.

พวก เวมานิกเปรต (เปรตผู้มีวิมาน) มีนางปิยงกรมาตาเป็นต้น ได้ชื่อว่า วินิปาติกะ ก็เพราะมีความหมายว่า พลัดตกไปจากกองสุข ก็พวกเวมานิกเปรตทั้งหลาย มิได้นับเนื่องอยู่ในเปรต ๔ จำพวกมีนิชฌามัตถนทิกเปรตเป็นต้น ที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น ทว่า นับเนื่องอยู่ในกามสุคติบุคคล เพราะมีปฏิสนธิเป็นกามาวจรกุศลวิบาก.

คำว่า ส่วนมหาวิบาก ๘ ฯลฯ ในกามสุคติภูมิ แม้ทุกภูมิ ความว่า มหาวิบาก ๘ ย่อมเป็นไปโดยเกี่ยวกับปฏิสนธิเป็นต้น ในกามสุคติภูมิทั้ง ๗ นั้น เทียบ แห่งบุคคลทั้งหลายผู้เป็นเทวดาและมนุษย์ ท่านอาจารย์ไม่กล่าวถึงความ เป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นตทาลัมพะแห่งวิบากสันตிரณะและมหาวิบากเหล่านี้ไว้ เพราะในวิถิมุตตสังคหวิภาคนี ท่านประสงค์จะกล่าวความเป็นไปแห่งจิตที่พ้นวิถิต่างนั้น.

เพราะเหตุที่ปฏิสนธิทั้ง ๙ คือสันตริณะอันเป็นกุศลวิบากและมหาวิบาก ๘ เหล่านี้ ตั้งขึ้นในกามสุคติภูมิเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ปฏิสนธิทั้ง ๙ เหล่านี้ ชื่อว่า กามสุคติปฏิสนธิ” ดังนี้.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “ก็ปฏิสนธิทั้ง ๑๐ อย่าง (คือ อปายปฏิสนธิ ๑ กามสุคติปฏิสนธิ ๙) นี้ นั้น ย่อมถึงการสงเคราะห์ว่าเป็นกามาวจรปฏิสนธิ นั้นเทียว” ดังนี้ ก็เพราะเหตุว่า เป็นปฏิสนธิที่ตั้งขึ้นในกามาวจรภูมิ ๑๑ ตามความเหมาะสมแก่ภูมินั้น ๆ ฉะนี้ แล.

ข้อกำหนดการนับประมาณอายุของกามาวจรสัตว์

ในบรรดากามาวจรสัตว์เหล่านั้น สำหรับพวกอบาย ๔ พวกมนุษย์ และพวกวินิปาตีกอสุระทั้งหลาย ไม่มีข้อกำหนดแน่นอนแห่งการนับประมาณอายุ.

ส่วนพวกเทวดาชั้นจาตุมมหาราชิกา มีประมาณอายุ ๕๐๐ ปีทิพย์ โดยการนับจำนวนปีอย่างของมนุษย์ ก็มีประมาณ ๙ ล้านปี.

จากประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นจาตุมมหาราชิกานั้น เอา ๔ คูณ ก็ เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์

จากประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์นั้น เอา ๔ คูณ ก็เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นยามา.

จากประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นยามานั้น เอา ๔ คูณ ก็เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นดุสิต.

จากประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นดุสิตนั้น เอา ๔ คูณ ก็เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นนิมมานรดี

จากประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นนิมมานรดีนั้น เอา ๔ คูณ ก็เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี.

คาถาบอกประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี

นวสตญแจกวิส-

วสุสานํ โภกฺกโย ตถา

วสุสสตสหฺสฺสานิ

สมฺภูจฺญจ วสวตฺติสุ

แปลว่า : ในพวกเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตตี มีประมาณอายุ ๙๒๑ โกฎิ ๖ ล้านปี.

ดังนี้.

คำอธิบายข้อกำหนดการนับประมาณอายุของกามาจรสัตว์

คำว่า ในบรรดากามาจรสัตว์เหล่านั้น คือ ในบรรดาสัตว์ผู้มีปฏิสนธิจิต เป็นกามาจรวิบากเหล่านั้น หรือในบรรดากามาจรสัตว์ทั้งหลายมีอบายสัตว์ เป็นต้นเหล่านั้น

พวกอบายสัตว์ทั้ง ๔ จำพวก พวกมนุษย์ และพวกวินิปาติกอสุระทั้งหลาย ชื่อว่า ไม่มีข้อกำหนดแน่นอนแห่งการนับประมาณอายุ ก็เพราะบางพวกมีอายุ ยืน ส่วนบางพวกมีอายุสั้น เป็นความจริงว่า ท่านโบราณจารย์ได้กล่าวไว้อย่างนี้ ว่า :

อาปายิกมนุษย์สาย-

ปริจเจโท น วิชชติ

ตถา หิ กาโฬ มนุสสาตา

ยกุขา เกจิ จิรายุโน

แปลว่า : ข้อกำหนดอายุของเหล่าสัตว์ผู้เกิดในอบายและของพวกมนุษย์หาไม่จริงอย่างนั้น พญานาคชื่อว่ากาพะ พระเจ้าจักรพรรดิ์นามว่ามันธาคู และพวกยักษ์บางพวก เป็นผู้มีอายุยืน (กว่าสัตว์อื่น ๆ ซึ่งเป็นสัตว์ประเภทเดียวกัน)

ดังนี้ เป็นต้น.

จริงอย่างที่ท่านโบราณจารย์เหล่านั้นกล่าวไว้ พญานาค ชื่อว่ากาพะ นั้น มีอายุยืนนัก ได้พบเห็นพระพุทธเจ้าถึง ๔ พระองค์ คือ พระกกุสันธะ พระโกนาคมณะ พระกัสสปะ และพระสัถยมุนีโคตมะ แล้วจักได้พบเห็นพระอริยมะตเตยยะ อีกพระองค์หนึ่ง เป็นแน่แท้. ส่วนพระเจ้าจักรพรรดิ์มันธาคู นั้น มีพระเดชานุภาพมากนัก เสด็จไปครอบครองราชสมบัติในเทวดาชั้นดาวดึงส์ร่วมกับท้าวสักกะเป็นเวลานานชั่วระยะเวลาที่ท่านท้าวสักกะแต่ละพระองค์ทรงอุปติ แล้วทรงสิ้นพระชนม์ไป สืบต่อกันไปหลายพระองค์ ทรงเปื้อนนำราชสมบัติในสวรรค์นั้น แล้วก็เสด็จกลับมาครองราชสมบัติในภพมนุษย์อีกครั้ง แล้วจึงสิ้นพระชนม์ แม้พวกยักษ์บางพวกก็มีอายุยืนอย่างนี้.

ความข้อที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ มีอรรถาธิบายอย่างไร มีอรรถาธิบายว่ากรรมนั้นเองเป็นประมาณในอบายทั้งหลาย เพราะตราบโศกที่สัตว์ผู้บังเกิดในอบายเหล่านั้น ยังไม่สิ้นกรรม ตราบนั้นก็ยังไม่มี การเคลื่อน แม้พวกกุมเทวดา (เทวดาผู้อาศัยพื้นดิน มีต้นไม้ ถ้าเป็นต้น) ก็มีกรรมเป็นประมาณอย่างนี้เหมือนกัน เป็นความจริงว่า สัตว์ผู้บังเกิดในพวกกุมเทวดานั้น บางพวกดำรงอยู่ได้สั้นกาลเพียง ๗ วันเป็นต้น บางพวกดำรงอยู่ได้แม้ประมาณกับหนึ่ง.

แม้พวกมนุษย์ก็หาความแน่นอนแห่งประมาณอายุมิได้อย่างนั้นเหมือนกัน เพราะว่า มนุษย์เหล่านั้น บางคราว บางสมัย เป็นผู้ที่มีอายุยืนถึงสองไชยปี บางคราว บางสมัย ก็มีอายุเพียง ๑๐ ปี อันเนื่องอยู่กับระยะที่กัป (อันตรกัป) กำลังเจริญ หรือกำลังเสื่อม ถ้าอยู่ในระยะที่กัปกำลังเจริญ ประมาณอายุของมนุษย์นั้น เป็นอย่างนี้ คือ ทุก ๆ ๑๐๐ ปี จะเพิ่มขึ้น ๑ ปี จนกระทั่งถึงสองไชยปี พอถึงสองไชยปี ก็ได้วาระที่กัปถึงคราวเสื่อม ซึ่งวาระที่กัปถึงคราวเสื่อมนี้ ประมาณอายุของมนุษย์นั้น ทุก ๆ ๑๐๐ ปีจะลดลง ๑ ปี จนกระทั่งเหลือเพียง ๑๐ ปี มีการขึ้นลงตามความเจริญและความเสื่อมของกัปอย่างนี้.

ส่วน คำที่ตรัสไว้ว่า “โย จิร ชิวติ ฯเปฯ ทุตियมปิ วสุสสตํ น ปาปฺณาติ”^๑ ดังนี้ ที่แปลว่า “ผู้ใดเป็นผู้อยู่ได้ยืนนาน ผู้นั้นย่อมเป็นอยู่ได้ ๑๐๐ ปี หรือเกินไปบ้างก็นิดหน่อย ไม่ถึง ๒๐๐ ปี” ดังนี้ นี้ ตรัสหมายเอาพวกมนุษย์ที่มีในกาลทุกวันนี้ (คือในครั้งพุทธกาล)

คำว่า ๕๐๐ ปีทิพย์ ความว่า ๕๐ ปีของมนุษย์ เทียบได้กับวันหนึ่งของพวกเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา ๓๐ วันอย่างที่เป็นของพวกเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกานั้น เป็น ๑ เดือน, ๑๒ เดือนเป็น ๑ ปี นี้คือ ๑ ปีทิพย์ ๕๐๐ ปีทิพย์โดยปีทิพย์ที่ว่านี้ เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา ข้อนี้ สมจริงตามที่อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า :

ยานิ ปญญาสวสุทานิ

ติสรตฺตินฺทิว มาโส

เตน สํวฺเจเรนายุ

มนุสฺसानํ ทิโน ตฺทิ

มาสา ทฺวาทส สํวฺจจฺร

ทิพฺพํ ปญฺจสฺตํ มตํ

๑ ที.มหา. ๑๐/๔.

แปลว่า : ๕๐ ปีที่เป็นของมนุษย์ เป็น ๑ วันในพวกเทวดาชั้นจาตุรุมหาราชิกานั้น, ๓๐ คืนและวัน เป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนเป็น ๑ ปี ๕๐๐ ปีทิพย์โดยปี (ที่ว่า) นั้น บัณฑิตนับว่า เป็นอายุ (ของพวกเทวดาชั้นจาตุรุมหาราชิกา)

ดังนี้.

เพราะฉะนั้น อายุของพวกเทวดาชั้นจาตุรุมหาราชิกานั้น จึงมีประมาณ ๔ ล้านปี โดยการนับปีอย่างของมนุษย์

คำว่า จากประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นจาตุรุมหาราชิกานั้น เอา ๔ คุณ เป็นต้น ท่านอาจารย์กล่าวมิได้หมายความว่า ประมาณอายุของเทวดาชั้นจาตุรุมหาราชิกา ๕๐๐ ปีทิพย์นั้น เอา ๔ คุณ ได้เป็น ๒,๐๐๐ ปีทิพย์ เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์แต่ประการใด เพราะปีทิพย์ของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์นั้นเป็นอีกอย่างหนึ่ง ไม่ใช่เป็นเช่นเดียวกับปีทิพย์ของพวกเทวดาชั้นจาตุรุมหาราชิกา ฟังทราบว่า คำว่า “เอา ๔ คุณ” นั้น ท่านกล่าวหมายเอา การเทียบเคียงกันด้วยปีอย่างที่เป็นของมนุษย์ กล่าวคือ ประมาณอายุ ๔ ล้านปี โดยปีของมนุษย์ แห่งพวกเทวดาชั้นจาตุรุมหาราชิกานั้น เอา ๔ คุณ ได้เป็น ๓ โกฎิ ๖ ล้านปี เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์.

ฟังทราบว่า ประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ คือ ๑,๐๐๐ ปีทิพย์ (โดยปีทิพย์ที่เป็นของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์นั้นแหละ) ก็ปีทิพย์ของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์นั้น นับอย่างนี้ คือ ๑๐๐ ปีโดยปีของมนุษย์เป็น ๑ วันของพวกดาวดึงส์ ๓๐ วันโดยวันอย่างที่ว่านั้นเป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนเป็น ๑ ปีทิพย์ ฉะนั้นแล. เพราะฉะนั้น ประมาณอายุ ๑,๐๐๐ ปีทิพย์ของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์จึงเท่ากับ ๓ โกฎิ ๖ ล้านปี โดยปีของมนุษย์ ดังกล่าวแล้วนั้น.

คำว่า จากประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์นั้น เอา ๔ คุณ เป็นต้น ความว่า จากประมาณอายุ ๓ โกฎิ ๖ ล้านปี ของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์นั้น เอา ๔ คุณ ได้เป็น ๑๔ โกฎิ ๔ ล้านปี โดยปีของมนุษย์ เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นยามา ส่วนการนับโดยปีทิพย์นับอย่างนี้ คือ ๒๐๐ ปีโดยปีของมนุษย์ เท่ากับหนึ่งวันแห่งพวกเทวดาชั้นยามา ต่อจากนั้น ก็มีการนับมาตามลำดับจนถึงปีทิพย์ตามนัยดังได้กล่าวแล้วนั้นนั่นแหละ ฟังทราบว่า ๒,๐๐๐ ปีทิพย์ โดยปีทิพย์

ของพวกเทวดาชั้นยามา มา เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นยามานั้น.

คำว่า จากประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นยามานั้น เออา ๔ คุณ เป็นต้น ความว่า จากประมาณอายุ ๑๔ โกฎิ ๔ ล้านปี ของพวกเทวดาชั้นยามานั้น เออา ๔ คุณ ก็เป็น ๕๗ โกฎิ ๖ ล้านปี โดยปีของมนุษย์ เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นดุสิต ส่วน การนับโดยปีทิพย์ ฟังทราบว่าเป็น ๔๐๐ ปี โดยปีของมนุษย์ เป็น ๑ วันของพวกเทวดาชั้นดุสิต ปีทิพย์ของพวกเทวดาชั้นดุสิตนั้น มีการนับตามนัยดังกล่าวนี้ ฟังทราบว่าเป็น ๔,๐๐๐ ปีทิพย์ เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นดุสิต.

คำว่า จากประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นดุสิตนั้น เออา ๔ คุณ เป็นต้น ความว่า จากประมาณอายุ ๕๗ โกฎิ ๖ ล้านปี ของพวกเทวดาชั้นดุสิตนั้น เออา ๔ คุณ ได้เป็น ๒๓๐ โกฎิ ๔ ล้านปี โดยปีของมนุษย์ เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นนิมมานรดี ส่วนการนับโดยปีทิพย์ ฟังทราบว่าเป็น ๘๐๐ ปี โดยปีของมนุษย์ เป็น ๑ วันของพวกเทวดาชั้นนิมมานรดี ปีทิพย์ของพวกเทวดาชั้นนิมมานรดีนั้น มีการนับตามนัยเดิมนั้นแหละ ฟังทราบว่าเป็น ๘,๐๐๐ ปีทิพย์ เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นนิมมานรดี.

คำว่า จากประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นนิมมานรดี เออา ๔ คุณ เป็นต้น ความว่า จากประมาณอายุ ๒๓๐ โกฎิ ๔ ล้านปี ของพวกเทวดาชั้นนิมมานรดี เออา ๔ คุณ ได้เป็น ๙๒๑ โกฎิ ๖ ล้านปี โดยปีของมนุษย์ เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตตี ส่วน การนับโดยปีทิพย์ ฟังทราบว่าเป็น ๑,๖๐๐ ปี โดยปีของมนุษย์ เป็น ๑ วันของพวกเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตตี ปีทิพย์ของพวกปรนิมมิตวสวัตตีนั้น มีการนับไปตามลำดับตามนัยเดิมนั้นแหละ ฟังทราบว่าเป็น ๑๖,๐๐๐ ปีทิพย์ เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตตีนั้น ฉะนี้แล.

รูปาวจรปฏิสนธิ

ปฐมฌานวิบาก ย่อมเป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ ในปฐมฌานภูมิ.

อย่างนั้นเหมือนกัน ทุตติยฌานวิบาก และตติยฌานวิบาก ย่อมเป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ ในทุตติยฌานภูมิ.

จตุตถฌานวิบาก ย่อมเป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นปฏิสนธิ ภวังค์ และจติ ใน ตติยฌานภูมิ.

ปัญจฌานวิบาก ย่อมเป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นปฏิสนธิ ภวังค์ และจติ ใน จตุตถฌานภูมิ.

ส่วนอัสถุญีสัตว์ทั้งหลาย มีแต่รูปเท่านั้น เป็นปฏิสนธิ ถัดจากนั้นไป คือ ในปวัตติกาลและจติกาล มีแต่รูปเท่านั้น เป็นไป แล้วก็ดับไป ปฏิสนธิทั้ง ๖ เหล่า นี้ ชื่อว่า **รูปาวจรปฏิสนธิ**.

คำอธิบายรูปาวจรปฏิสนธิ

ท่านอาจารย์มีได้กล่าวว่า “ปฐมฌานวิบาก ย่อมเป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็น ปฏิสนธิ” เพียงแค่นี้เท่านั้น ยังกล่าวถึงความ เป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นภวังค์และจติ เข้าไว้ด้วย ก็เพราะปฐมฌานวิบากที่เป็นปฏิสนธิ นั้นนั้นแหละ ย่อมเป็นไปโดย เกี่ยวกับเป็นภวังค์และจติในปวัตติกาลด้วย.

คำว่า **ทุตติยฌานวิบาก และตติยฌานวิบาก ย่อมเป็นไปโดยเกี่ยวกับ เป็นปฏิสนธิ ฯลฯ ในทุตติยฌานภูมิ** ความว่า รูปาวจรกุศลกรรมที่เป็นภาวนา สักว่าสงบวิตกได้เพียงอย่างเดียวเท่านั้น เพียงเท่านี้ ก็สามารถทำให้เข้าถึงทุตติ- ฌานภูมิได้ การสงบวิจาร์ได้เพิ่มขึ้นเป็นอีกอย่างหนึ่ง มีได้เป็นเหตุให้เข้าถึงภูมิที่ สูงกว่าทุตติยฌานภูมินั้น เพราะฉะนั้น ทุตติยฌานวิบากอันบังเกิดจากทุตติยฌาน- กุศลซึ่งสงบวิตกได้ก็ดี ตติยฌานวิบากอันบังเกิดจากตติยฌานกุศล ซึ่งแม้สงบ วิจาร์ได้ด้วยก็ดี ส่วนเป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นปฏิสนธิ ภวังค์ และจติ ในภูมิเดียว กัน คือ ในทุตติยฌานภูมิ เหมือนกัน.

คำว่า **จตุตถฌานวิบาก ฯลฯ ในตติยฌานภูมิ** ความว่า บุคคลเจริญ จตุตถฌานกุศลที่เป็นภาวนาข่มปิติได้ จตุตถฌานกุศลกรรมนั้น ย่อมยังจตุตถ- ฌานวิบากให้เป็นไป โดยเกี่ยวกับเป็นปฏิสนธิ ภวังค์ และจติ ในตติยฌานภูมิ.

คำว่า **ปัญจฌานวิบาก ฯลฯ ในจตุตถฌานภูมิ** ความว่า รูปาวจร- ปัญจฌานกุศลกรรมย่อมยังรูปาวจรปัญจฌานวิบากให้เป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็น ปฏิสนธิ ภวังค์ และจติ ในจตุตถฌานภูมิ.

รวมความว่า ในปฐมฌานภูมิ มีวิบากเป็นไปโดยเกี่ยวกับปฏิสนธิเป็นต้น เพียงอย่างเดียวคือ ปฐมฌานวิบาก.

ในทุตติยฆานภุมิ มีวิบากเป็นไปโดยเกี่ยวกับปฏิสนธิเป็นต้น ๒ อย่าง คือ ทุตติยฆานวิบาก และตติยฆานวิบาก ทุตติยฆานภุมินั้น จึงกล่าวได้ว่าเป็นภุมิที่ผู้สำเร็จภาวณา ข่มเพียงวิตก หรือแม้ว่า จะข่มวิจารณ์ได้ด้วยก็ไม่ทำให้แปลกกัน จะพึงเข้าถึง.

ในตติยฆานภุมิ มีวิบากที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นปฏิสนธิเป็นต้น เพียงอย่างเดียว คือจตุตถฆานวิบาก ตติยฆานภุมินั้นจึงกล่าวได้ว่าเป็นภุมิที่ผู้สำเร็จภาวณาข่มปิดได้เพิ่มขึ้นเป็นอีกอย่างหนึ่ง จะพึงเข้าถึง

ในจตุตถฆานภุมิ มีวิบากที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นปฏิสนธิเป็นต้น เพียงอย่างเดียวเหมือนกัน คือปัญจฆานวิบาก จตุตถฆานภุมินั้น จึงกล่าวได้ว่าเป็นภุมิที่ผู้สำเร็จภาวณาละสุข มีอุเบกขา จะพึงเข้าถึง ฉะนั้นแล. ที่ว่ามานี้ เป็นการจำแนกฆานปัญจกนัยไปตามภุมิ ๔ แต่ถ้าจะว่าโดยฆานจตุกกนัย ก็เป็นอันง่ายอยู่แล้ว โดยเกี่ยวกับลำดับภุมินั้น เป็นไปตามลำดับฆานนั่นเอง.

คำว่า ส่วนอสังญีสัตว์ทั้งหลาย มีแต่รูปเท่านั้น เป็นปฏิสนธิ ความว่า เพราะอสังญีสัตว์เป็นสัตว์ผู้บังเกิดด้วยภาวณาที่เป็นเครื่องข่มความยินดีในนามธรรม คือ ด้วยรูปาวจรปัญจฆานที่เป็นไปด้วยอำนาจความชิงชังติเตียนจิต เช่นว่า “จิตนี้หนอ น่าชังเสียจริง” ดังนี้ เป็นต้น. และด้วยอำนาจการอธิษฐานปรารภธนาความเป็นผู้ไม่มีจิตในภพที่เข้าถึงถัดไป เพราะฉะนั้น ในคราวปฏิสนธิ จึงมีแต่รูปเท่านั้นเป็นไป ไม่มีนามคือจิตพร้อมทั้งสัมปยุตธรรม.

คำว่า ถัดจากนั้นไป คือ ในอดีตภพและในจุติภพ คือ ถัดจากปฏิสนธิไปก็อย่างนั้นเหมือนกัน คือ มีแต่รูปเท่านั้น เป็นไป โดยเกี่ยวกับเป็นภวังค์ (เป็นองค์แห่งภพ) และจุติ (เป็นเหมือนเคลื่อนจากภพ) แล้วก็ดับไป คือ ตกล่วงไป ถึงความไม่มี.

ข้อกำหนดการนับประมาณอายุของรูปาวจรสัตว์

ในบรรดาเทวดาเหล่านั้น ส่วนที่ ๓ แห่งกัป (๑/๓ กัป) เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นพรหมปาริสาชชา.

ครึ่งกัป (๑/๒กัป) เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นบุโรหิต.

- ๑ กัป เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นมหาพรหม.
- ๒ กัป เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นปริตตภา.
- ๔ กัป เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นอัปปรมาณภา.
- ๘ กัป เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นอาภัสสรา.
- ๑๖ กัป เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นปริตตสุภา.
- ๓๒ กัป เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นอัปปรมาณสุภา.
- ๖๔ กัป เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นสุภิกินหา.
- ๕๐๐ กัป เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นเวหฬผลาและพวกอัสถัญญิสัตว์.
- ๑,๐๐๐ กัป เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นอวิหา
- ๒,๐๐๐ กัป เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นอตัปปา.
- ๔,๐๐๐ กัป เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นสุทัตสลา.
- ๘,๐๐๐ กัป เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นสุทัตสี.
- ๑๖,๐๐๐ กัป เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นอกนิฏฐา.

คำอธิบายข้อกำหนดการนับประมาณอายุของรูปาวจรสัตว์

คำว่า ในบรรดาเทวดาเหล่านั้น คือ ในบรรดาเทวดาที่เป็นพวกพรหมผู้ถือเอาปฏิสนธิแต่ละอย่างแล้ว เหล่านั้น.

คำว่า ส่วนที่ ๓ แห่งกัป คือ ส่วนที่ ๓ แห่งอสงไขยกัป ไม่ใช่แห่งมหากัป เพราะว่าพรหม ๓ จำพวกข้างต้น มีพรหมปาริฉชชาเป็นต้น ไม่มีกำหนดประมาณอายุ โดยเกี่ยวกับมหากัป เพราะไม่มีประมาณอายุนานพอที่อาจจะนับได้ถึง ๑ มหากัปเต็ม เนื่องจากพรหมทั้ง ๓ จำพวกเหล่านั้น ย่อมมีความพินาศไปในระหว่างแห่งอสงไขยกัป ก็คำว่า อสงไขยกัป นั้น ได้แก่กัปที่นับได้อย่างนี้ คือ แบ่งมหากัปเป็น ๔ ส่วน อสงไขยกัปนั้นก็ให้แก่ ๑ ส่วนใน ๔ ส่วนนั้น ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ยาวนานนัก อย่างที่มีอุปมาเปรียบได้อย่างนี้ ว่า หากบุคคลนำเมล็ดพันธุ์ผักกาดออกไปจากกองเมล็ดพันธุ์ผักกาดที่กว้าง ๑ โยชน์ ยาว ๑ โยชน์ สูง ๑ โยชน์ ทีละเมล็ดทุก ๆ ๑๐๐ ปีที่ล่วงไป จนเมล็ดพันธุ์ผักกาดนั้นสิ้นไปแล้ว อสงไขยกัปนี้ก็ยังไม่สิ้น ในระหว่างแห่งอสงไขยกัปนี้ โลกย่อมถึงความพินาศไปหลายวาระต่าง ๆ กัน อย่างนี้ คือ: โลกนี้ย่อมพินาศไปเพราะไฟ ติดต่อกันไป

๗ วาระ ในวาระที่ ๘ จึงพินาศไปเพราะน้ำ ต่อจากนั้นย่อมพินาศไปเพราะไฟ ๗ วาระติดต่อกัน อย่างนั้นนั่นแหละ อีกครั้งหนึ่ง ในวาระที่ ๘ ย่อมพินาศไป เพราะน้ำนั่นแหละอีก เมื่อพินาศไป ๘ วาระโดยประการอย่างนี้ จนครบ ๘ ครั้ง แล้ว ในวาระสุดท้ายจึงพินาศไปเพราะลม.

ในพรหมโลก ชั้นปฐมฌานภูมิเป็นต้นเหล่านั้น โลกย่อมถึงความพินาศไป เพราะไฟจนจรดถึงชั้นปฐมฌานภูมิ ย่อมพินาศไปเพราะน้ำจนจรดถึงชั้นทุติยฌาน ภูมิและตติยฌานภูมิ ย่อมพินาศไปเพราะลมจนจรดถึงชั้นจตุตถฌานภูมิ แม้ข้อนี้ ก็สมจริงตามที่ท่านโบราณจารย์กล่าวไว้ว่า :-

สตตสตตคคินา วารา,	อฏฐเม อฏฐโมทกา.
จตุสฏฐี ยทา ปุณฺณา,	เอโก วายูโร สียา.
อคคินาภสฺสรา เหฏฐา,	อาเปน สุกกิณฺหโต.
เวหฺปผลโต วาเตน,	เอวํ โลโก วินสฺสติ.

แปลว่า: วาระที่พินาศไปเพราะไฟมี ๗ วาระ วาระที่พินาศเพราะน้ำย่อมมีใน ทุกๆ วาระที่ ๘ เมื่อใดครบ ๖๔ วาระแล้วก็จะพึงมีวาระที่พินาศ เพราะลมเสียวาระหนึ่ง โลกย่อมพินาศเพราะไฟต่ำแต่ชั้นอภัสสรา ลงมา ย่อมพินาศเพราะน้ำต่ำแต่ชั้นสุกกิณฺหา ลงมา ย่อมพินาศ เพราะลมต่ำแต่ชั้นเวหฺปผลาลงมา โลกย่อมพินาศไปอย่างนี้.

ดังนี้.

เพราะฉะนั้น เมื่อเป็นอย่างนี้ ข้อกำหนดอายุของพวกพรหม ๓ จำพวกข้าง ต้น จึงเป็นการนับโดยอสงไขยกัป ก็อสงไขยกัปนั้น มีประมาณ ๖๔ อันตรกัป ก็ชื่อว่า อันตรกัป นั้น เป็นไฉน? พึงทราบข้อกำหนดอันตรกัป อย่างนี้ว่า เมื่อ สัตว์ทั้งหลายเป็นอันมาก มีประมาณอายุเพียง ๑๐ ปี เพราะเหตุที่มากด้วยการ สมทานธรรมที่ชั่วช้ามีความเป็นคนทุศีลเป็นต้น เป็นเหตุให้ประสบความพินาศ อันเนื่องมาจากคัสตราวุธ โรค ทูพภิกขภัย อย่างใดอย่างหนึ่ง มากมาย แล้ว ต่อมาเกิดสำนึกในบาปเหล่านั้น ก็เริ่มหันมาสมทานกัลยาณธรรมทั้งหลายมีศีล เป็นต้น ก็เริ่มมีประมาณอายุเจริญขึ้น จับตั้งแต่ ๑๐ ปี นั้น จนถึงอสงไขยปี ตาม ลำดับ โดยอาการที่ค่อยๆ เพิ่มขึ้นอย่างนี้ คือ เพิ่มขึ้น ๑ ปี ทุกๆ ๑๐๐ ปี ที่ ล่วงไป ด้วยอำนาจกุศลธรรมที่สมทานนั้น ครั้นแล้วกลับเสื่อมลงอีกตามลำดับ

ตามทำนองเดียวกันนั้น ด้วยอำนาจอกุศลกรรมที่หันกลับมาสมาทานอีกนั้น มีประมาณอายุเหลือเพียง ๑๐ ปี ประสบความพินาศด้วยสามารถศัสตราวุธเป็นต้นนั้น อีกครั้งหนึ่ง ช่วงระยะเวลาที่เพิ่มขึ้นจาก ๑๐ ปีจนถึงอสงไขยปี แล้วลดลงจนเหลือเพียง ๑๐ ปี อีกครั้งหนึ่งนั้น นับเป็น ๑ อันตรกัป ๖๔ อันตรกัปเป็น ๑ อสงไขยกัป อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า ๒๐ อันตรกัปเป็น ๑ อสงไขยกัป.

ส่วนข้อกำหนดประมาณอายุของพวกพรหมทั้งหลายจับตั้งแต่ทุติยฉนภูมิเป็นต้นไป บัณฑิตพึงทราบโดยเกี่ยวกับมหากัปเต็ม เพราะฉะนั้น คำว่า ๒ กัป เป็นประมาณอายุของพวกพรหมชั้นปริตตภา จึงมีความหมายว่า พวกพรหมชั้นปริตตภา มีประมาณอายุ ๒ มหากัปนั่นเอง อย่างนี้ เป็นต้น.

อรุปาวจรปฏิสนธิ

วิบากมีอรุปวิบากดวงที่ ๑ เป็นต้น ย่อมเป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นปฏิสนธิภวังค์ และจติ ในภูมิทั้งหลายมีอรุปภูมิที่ ๑ เป็นต้น ตามลำดับ ปฏิสนธิ ๔ อย่างเหล่านี้ ชื่อว่า อรุปาวจรปฏิสนธิ.

คำอธิบายอรุปาวจรปฏิสนธิ

อรุปาวจรวิบากทั้งหลายมีอากาศันญายตนะเป็นต้น ก็เป็นเช่นเดียวกับอรุปาวจรวิบากนั้นเทียว คือ ย่อมเป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็น ปฏิสนธิ ภวังค์ และจติ ในอรุปภูมิทั้งหลายมีอากาศันญายตนะเป็นต้น ยิ่งความเป็นอรุปบุคคลให้สำเร็จในภูมินั้น ๆ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “วิบากมีอรุปวิบากดวงที่ ๑ เป็นต้น ฯลฯ ตามลำดับ” ดังนี้.

ข้อกำหนดการนับประมาณอายุของอรุปาวจรสัตว์

ในบรรดาเทวดาเหล่านั้น ๒๐,๐๐๐ กัปเป็นประมาณอายุของพวกเทวดาผู้เข้าถึงอากาศันญายตนะภูมิ

๔๐,๐๐๐ กัป เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาผู้เข้าถึงวิญญูณัญญายตนะภูมิ

๖๐,๐๐๐ กัป เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาผู้เข้าถึงอาภิกขัญญายตนะภูมิ

๘๔,๐๐๐ กัป เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาผู้เข้าถึงเนวสัณญานาสัณญายตนะภูมิ.

คำอธิบายข้อกำหนดการนับประมาณอายุของอรุปาวจรสัตว์

คำว่า ในบรรดาเทวดาเหล่านั้น คือในบรรดาอรุปพรหมเหล่านั้น ก็คำว่า กัป ที่ท่านนับเกี่ยวกับประมาณอายุของพวกอรุปพรหมทั้งหลายนั้น พึงทราบว่ามี ความหมายว่า “มหากัป” อย่างเดียวเท่านั้น.

คำว่า พวกเทวดาผู้เข้าถึงอากาศาสนัญจายตนภูมิ คือ พวกอรุปพรหมผู้บังเกิดในชั้นอากาศาสนัญจายตนภูมิ แม้คำว่า เทวดาผู้เข้าถึงวิญญานัญจายตน-ภูมิ เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ.

คาถาในปฏิสนธิจตุกกะ

ปฏิสนธิ ภาวคฤจ

ตถา จวนมานส์

เอกเมว ตถเวก-

วิสยญเจกชาติย

แปลว่า: ในชาติเดียวกัน ปฏิสนธิจิต ภาวจิต จุตติจิต เป็นอย่างเดียวกัน นั้นเทียว และมีอารมณ์อย่างเดียวกัน อย่างนั้นเหมือนกัน

ดังนี้.

คำอธิบายคาถา

คำว่า เป็นอย่างเดียวกันนั้นเทียว คือ ในชาติเดียวกัน ได้แก่ ในภพเดียวกันนั้น ปฏิสนธิ ภาวค และจติ เป็นจิตประเภทเดียวกันนั้นเทียว กล่าวคือ หากว่า ปฏิสนธิจิตเป็นมหาวิบากดวงที่ ๑ ไชรั แม้ภาวคจิต แม้จติจิต ก็เป็นมหาวิบากดวงที่ ๑ นั้น นั้นแหละ อย่างนี้เป็นต้น.

คำว่า และมีอารมณ์อย่างเดียวกัน ความว่า ในบรรดาอารมณ์ ๓ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ กรรมกัฏฐิ กรรมนิमितกัฏฐิ คตินิมิตกัฏฐิ ที่ปรากฏตอนใกล้ตายในภวก่อน อันจะเป็นอารมณ์แห่งปฏิสนธิในภพนี้ หากว่าอารมณ์ที่ปรากฏตอนใกล้ตายเป็นกรรม ปฏิสนธิจิตในภพนี้ก็มีกรรมอันเดียวกันนั้นนั้นแหละ เป็นอารมณ์ เมื่อปฏิสนธิจิตมีกรรมเป็นอารมณ์ แม้ภาวคจิต แม้จติจิต อันเป็นจิตประเภทเดียวกันกับปฏิสนธินั้น ก็ย่อมมีกรรมอันเดียวกันนั้นนั้นแหละ เป็นอารมณ์ แม้เกี่ยวกับการจะมีกรรมนิमितเป็นต้น เป็นอารมณ์ ก็มีนัยเดียวกันนี้แหละ ฉะนั้นแล.

จบ ปฏิสนธิจตุกกะ

กัมมจตุกกะ

กรรม ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับกิจ

ชื่อว่า กรรม มี ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับกิจ คือ ชนกกรรม ๑, อุปถัมภกกรรม ๑, อุปปีฬิกกรรม ๑, อุปฆาตกรรม ๑.

คำอธิบายกรรม ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับกิจ

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์แสดง กัมมจตุกกะ (กรรมหมวด ๔) ต่อไป จึงเริ่มคำว่า ชื่อว่า กรรม มี ๔ อย่าง เป็นต้น ก็แต่ว่าบัณฑิตพึงทราบเกี่ยวกับคำว่า “กรรม” ก่อน.

คำว่า กรรม มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า อตตโน ผล์ กโรตติ กมมัม แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่งชื่อว่า กรรม เพราะมีความหมายว่า กระทำผลของตน ดังนี้. ความว่า สร้าง จัดแจง ผลที่เป็นของตนๆ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า “กมมัม สตุเต วิภชติ ยทิตฺถํ หีนปฺปณฺนิตตายน”^๑ แปลว่า “กรรม ย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลาย เพื่อความเป็นผู้เลวและประณีต” ดังนี้ เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง มีวจนัตถะ ว่า กิริยเต ตนฺติ กมมัม แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่งชื่อว่า กรรม เพราะมีความหมายว่า เป็นสิ่งที่สัตว์กระทำไว้ ดังนี้ เหมือนอย่างที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า “นตฺถิ สุกตทุกกตํ กมฺมานํ ผล์ วิปาโกติ วตฺตุ เอวฺวาโท มิจฺฉาภินิเวสปรามาโส ทิฏฺฐิ”^๒ แปลว่า “ที่ตั้งแห่งทิฏฐิ คือวาทะอย่างนี้ว่า ‘ผลวิบากของกรรมที่บุคคลทำไว้ดีหรือไม่ดี หามีไม่’ ดังนี้ เป็นความยึดมั่นถือมั่นผิดๆ เป็นทิฏฐิ” ดังนี้. อธิบายว่า สิ่งเดียวกันนั้นเกี่ยวเนื่องถึงความเป็นธรรมชาติที่สร้างผลของตนให้เกิดขึ้น ไม่แต่จะต้องตัวบุคคล ก็เรียกว่า “กรรม” โดยความหมายว่า กระทำผลของตน สิ่งนั้นแหละ เพราะเหตุที่มีได้เกิดขึ้นเอง ทว่า สัตว์ทำให้เกิดขึ้น เล็งถึงความเป็นสิ่งที่สัตว์ทำให้เกิดขึ้น ก็เรียกว่า “กรรม” โดยความหมายว่า เป็นสิ่งที่สัตว์กระทำ ฉะนั้นแล.

หากจะถามว่า “ก็สภาพธรรมที่ท่านเรียกว่า กรรม นั้น คืออะไรเล่า?” ดังนี้. ก็ย่อมมีคำตอบว่า คือ เจตนา ที่เป็นไปในคราวฆ่าสัตว์ เป็นต้น ข้อนี้ สมจริงดังที่

๑ ม.อ. ๑๔/๓๔๒ (สังคายนา)

๒ ขุ.ป. ๓๑/๑๙๙ (สังคายนา)

ตรัสไว้ว่า “เจตนาหิ ภิกขเว กมัม วทามิ เจตยิตฺวา กมัม กโรติ กาเยน วาจา ยมนสา”^๑ แปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลลงใจ (มีเจตนา) แล้วก็ทำกรรมด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ” ดังนี้.

พึงทราบว่ ธรรมบางอย่าง แม้ไม่ใช่เจตนา แต่สัมปยุตกับเจตนา ก็ชื่อว่า กรรม เพราะมีลักษณะสร้างผลวิบากของตนนั่นเอง เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า “กตมญฺจ ภิกขเว กมัม อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสูกฺกวิปากํ กมฺมกฺขยา ยสฺส ตตฺตติ? สฺมมาทิฏฺฐิ ๗เปฯ สฺมาสมาธิ.....สติสมฺโพชฌณฺโค ๗เปฯ อุเปกขา-สมฺโพชฌณฺโค”^๒ แปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม เป็นไฉน? ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ ๗ฯ สัมมาสมาธิ ... ได้แก่ สติสัมโพชฌณคฺ ๗ฯ อุเบกขาสัมโพชฌณคฺ” ดังนี้. เป็นอันตรัสธรรม ๑๕ อย่าง คือ พระอริยมรรคมีองค์ ๘ และโพชฌณคฺ ๗ ว่าเป็นกรรม ก็กรรม ๑๕ อย่างเหล่านี้มีใช่เจตนา แต่เป็นธรรมที่สัมปยุตกับเจตนา.

อนึ่ง แม้ธรรมที่ไม่ใช่เจตนาอย่างอื่น ๆ นอกเหนือไปจากกรรม ๑๕ อย่าง ที่กล่าวมาแล้วเหล่านี้ ก็จัดเป็นกรรมเหมือนกัน ได้แก่ ธรรม ๖ อย่าง คือ อกุศลกรรม ๓ อย่าง ได้แก่ อภิขณา-โลภะที่เป็นความเพ่งเล็งอยากได้ ๑, พยาบาท-โทสะที่เป็นความปองร้าย ๑, มิจฉาทิฏฐิ-ความเห็นผิดว่าทานไม่มีผลเป็นต้น ๑, ที่รวมเรียกว่า อกุศลมโนกรรม และกุศลธรรม ๓ อย่าง คือ อนภิขณา-อโลภะที่ห้ามอภิขณานั้น ๑, อัพยาบาท-อโทสะที่ห้ามพยาบาท ๑, สัมมาทิฏฐิ-ความเห็นชอบคือปัญญาที่ห้ามมิจฉาทิฏฐินั้น ๑ ที่รวมเรียกว่า กุศลมโนกรรม.

รวมความว่า ในคราวที่การกระทำทั้งหลายจะเป็นบุญก็ตาม เป็นบาปก็ตาม สำเร็จลง ถ้าหากว่าการกระทำครั้งนั้น ๆ สำเร็จลงได้เพราะอาศัยเจตนาออกหน้า เป็นประธาน เป็นใหญ่ ก็กล่าวได้ว่า มีเจตนาเป็นผู้ทำให้สำเร็จ คือเป็นกรรม หากว่าสำเร็จลงได้เพราะอาศัยธรรมอย่างอื่นที่ประกอบร่วมกันกับเจตนาออกหน้า เป็นประธาน เป็นใหญ่ ก็กล่าวได้ว่า มีธรรมนั้น ๆ เป็นผู้ให้สำเร็จ คือเป็นกรรม ฉะนั้นแล.

๑ อจ.ฉก.ก. ๒๒/๔๕๑ (สังคายนา)

๒ อจ.ฉก.ก. ๒๑/๓๓๘-๙ โพชฌณคฺสุดต. (สังคายนา)

หวังว่า ก็ถ้าหากว่า ธรรมแม้อย่างอื่นมีอนภิชณา (อโลภะ) เป็นต้นซึ่งไม่ใช่เจตนาเลย แต่เป็นธรรมที่สัมปยุตกับเจตนา ก็จัดเป็นกรรมได้ไซ้ร้ เมื่อเป็นเช่นนั้น ใน ปกรณ์มหาปิฎฐาน วาระแห่งกัมมปัจจัย เพราะเหตุไรพระองค์ทรงยกเฉพาะกุศลเจตนาและอกุศลเจตนาเท่านั้นว่าเป็นน่านักขณิกกัมมปัจจัย (ปัจจัยคือกรรมที่มีขณะต่างไปจากวิบากของตน) ยังวิบากให้บังเกิด ไม่ทรงยกเอาธรรมอย่างอื่นที่สัมปยุตกับเจตนาอันนั้นแหละ ไว้ด้วยเล่า?

เฉลยว่า เป็นความจริงว่า เกี่ยวกับการยังวิบากให้บังเกิดแห่งกรรมนั้น ว่าโดยนิปริยายด้านอธิธรรมแล้ว กุศลเจตนาและอกุศลเจตนาเท่านั้น ย่อมยังวิบากให้บังเกิดได้ ไม่ใช่ธรรมเหล่าอื่นนอกนี้ ธรรมเหล่าอื่นนอกนี้ไม่มีการให้วิบากเป็นสภาพ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงยกเฉพาะกุศลเจตนาและอกุศลเจตนา เท่านั้นในฐานะเป็น น่านักขณิกกัมมปัจจัย ไม่ทรงยกเอาธรรมเหล่าอื่นเข้าไว้ด้วย ก็แต่ว่าการกล่าวถึงธรรมอย่างอื่นมีอนภิชณา เป็นต้น ว่าเป็นกรรมที่ให้วิบากได้ก็โดยปริยาย โดยเกี่ยวกับในคราวนั้นๆ การกระทำนั้นๆ สำเร็จได้ด้วยอาศัยธรรมนั้นๆ ออกหน้า เป็นประธาน เป็นใหญ่ ยิ่งกว่าเจตนาเท่านั้นนั้นเทียว การกล่าวถึงธรรมเหล่าอื่นที่ไม่ใช่เจตนาว่าเป็นกรรม มิได้มีความหมายว่า ธรรมเหล่านั้นแต่ละอย่างมีการให้วิบากเป็นสภาพตามลำพังตน เจตนาเท่านั้นมีการให้วิบากเป็นสภาพ เพราะฉะนั้น เมื่อเล็งถึงการให้วิบากแล้ว ย่อมไม่อาจกล่าวถึงธรรมเหล่าอื่นโดยเว้นเจตนาได้เลย เพราะเหตุที่นั่นนั่นเอง ท่านพระอรธกถาจารย์ เมื่อกล่าวถึงธรรมอื่นๆ ที่ไม่ใช่เจตนาว่าเป็นกรรม ท่านจึงทำคำนิยามให้อิงเจตนา ว่า “ธรรมบางอย่างที่สัมปยุตกับเจตนาที่ชื่อว่ากรรม” ดังนี้. ก็ถ้าหากว่าธรรมบางอย่างที่ว่านี้ สามารถให้วิบากได้ตามลำพังตนแล้ว ประโยชน์อะไรด้วยคำว่า “สัมปยุตกับเจตนา” เล่า.

เปรียบเหมือนว่า การงานที่พวกอำมาตย์ได้กระทำตามอำนาจที่มีอยู่ตามปกติของตน ไม่ต้องคอยฟังรับสั่งของพระราชา คนทั้งหลายย่อมกล่าวถึงบุคคลผู้ทำว่า “พวกอำมาตย์กระทำ”, ส่วนการงานใด พวกอำมาตย์แม้ว่าเป็นผู้ต้องกระทำ นั้นแหละ แต่ไม่อาจทำตามอำนาจที่มีอยู่ตามปกติของตนได้ ต้องอาศัยพระราชารับสั่งจึงทำได้ การงานนี้ แม้พวกอำมาตย์กระทำ คนทั้งหลายย่อมกล่าวถึงบุคคลผู้ทำว่า “พระราชาทรงกระทำ” เพราะวาระนี้ พระราชานั้นเทียว ทรง

ออกหน้า เป็นประธาน เป็นใหญ่ ข้อนี้ฉันใด วิบากที่เจตนาทั้งหลายทำให้บังเกิดได้ตามความสามารถ ตามปกติของตน บัณฑิตย่อมกล่าวถึงกรรมผู้ทำให้บังเกิด ว่า “เจตนาเป็นผู้กระทำ คือ เป็นกรรม” ส่วนวิบากที่แม้เจตนาทำให้บังเกิดนั้นแหละ แต่ที่ไม่อาจทำได้ตามความสามารถที่มีอยู่ตามปกติของตน ต้องอิงอาศัยกรรมอื่นที่สัมปยุตกับตนที่ออกหน้า เป็นประธาน เป็นใหญ่กว่าตน จึงจะสามารถทำวิบากให้บังเกิดได้ วาระนี้ บัณฑิตย่อมกล่าวถึงกรรมผู้ทำให้บังเกิด โดยไม่ละเจตนา ว่า “กรรมที่สัมปยุตกับเจตนา เป็นผู้กระทำ คือ เป็นกรรม”, เพราะวาระนี้ ธรรมอย่างอื่นที่สัมปยุตกับเจตนาเป็นประธาน เป็นใหญ่ ฉะนั้นเหมือนกัน วิบากเปรียบเหมือนการงานที่อำมาตย์ทำ เจตนาเปรียบเหมือนอำมาตย์ผู้ทำกรรมที่สัมปยุตกับเจตนาเปรียบเหมือนพระราชา ฉะนี้แล.

บัณฑิตทราบเกี่ยวกับคำว่า “กรรม” อย่างนี้แล้ว ก็พึงทราบการจำแนกกรรมเป็น ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับกิจ ต่อไปเกิด.

คำว่า **โดยเกี่ยวกับกิจ** คือ โดยมีความเป็นไปเกี่ยวกับกิจ ๔ อย่าง คือ การทำให้เกิด ๑, การอุปถัมภ์ ๑, การเข้าไปเบียดเบียน ๑, การเข้าไปตัดรอน ๑, เพราะเหตุฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “คือชนกกรรม” ดังนี้เป็นต้น.

อธิบายชนกกรรม

ในบรรดากรรม ๔ อย่างเหล่านี้ กรรมชื่อว่า **ชนกกรรม** เพราะมีความหมายว่า ทำให้เกิด. ความว่า กุศลเจตนา และอกุศลเจตนา ผู้ทำวิบากและกตัตตารูป (แปลว่า “รูปที่กรรมได้ทำไว้” ได้แก่ กัมมขรูป-รูปที่เกิดจากกรรมนั่นเอง) ให้เกิดทั้งในปฏิสนธิกาล คือในขณะแรกที่สัตว์เกิด และในปวัตติกาล คือในคราวเป็นไปหลังปฏิสนธิ ชื่อว่า **ชนกกรรม**. ก็อะไรเล่า ชื่อว่า **วิบาก** กล่าวโดยปริยายว่า ชื่อว่า **วิบาก** ได้แก่ การปฏิสนธิ (เกิด) ในสุคติหรือทุคติ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การได้ลิ้มรส การได้ถูกต้องอารมณ์ที่กระทบกาย เป็นต้น อันจะยังสุขโสมนัสหรือทุกข์โทมนัสให้เกิด. ถ้าเป็นผลของกุศลกรรม ก็ได้แก่การได้ปฏิสนธิในสุคติ มีมนุษย์เป็นต้น การได้เห็นรูปที่เป็นอภิวสสารมณเฑาะร์เป็นต้น ถ้าเป็นผลของอกุศลกรรม ก็ได้แก่การได้ปฏิสนธิในทุคติมีนรกเป็นต้น การได้เห็นรูปที่เป็นอนิวสสารมณเฑาะร์เป็นต้น ก็คำว่า **วิบาก** นี้ มีวจนัตถะและคำอธิบายอันได้กล่าวแล้วในปริจเฉทที่ ๑ นั้นเทียว.

ส่วน คำว่า **กัมมชรูป** ที่กล่าวถึงในที่นี้ โดยชื่อว่า กตัตตารูป นั้น มี
วจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า **กมุโต ชาตตตา กมุชฺช** แปลว่า รูป ชื่อว่า
กัมมชรูป ก็เพราะความที่เกิดจากกรรม ดังนี้ ได้แก่ รูป ๑๘ อย่าง คือ รูปที่เกิด
จากกรรมอย่างเดียวนั้น ๙ อย่าง คือ ปสาทรูป ๕ มีจักขุปสาทรูปเป็นต้น
หทยรูป ๑ ภาวะรูป (ความเป็นหญิง, ความเป็นชาย) ๒ ชีวิตรูป ๑, และรูปที่
เกิดจากกรรมก็ได้ จากสมุฏฐานอื่นมีจิตเป็นต้นก็ได้ อีก ๙ อย่าง คือ มหาภูต-
รูป ๔, วัณณะ (สี) ๑, คันธะ (กลิ่น) ๑, รสะ (รส) ๑, โอชา (อาหาร) ๑,
ปริเฉทรูป (รูปที่ตัดตอนขอบเขตของกลุ่มรูป) ๑, ดังนี้ ซึ่งมีคำอธิบายอย่าง
แจ่มแจ้งในปริเฉทที่ ๖ ข้างหน้า อาจจะถูกกล่าวโดยปริยายพระสูตร ก็ได้ ว่ารูปที่
เป็นผลของกรรมนั้น ได้แก่ รูปกายของสัตว์อันประกอบด้วยประสาททั้งหลาย มี
ประสาทตาเป็นต้น อันเป็นที่รองรับวิบากดังกล่าวมานั้น รวมกันอยู่เป็นกลุ่มก้อน
ปรากฏเป็นอวัยวะทั้งหลายต่าง ๆ กัน มีมือเท้าเป็นต้น ทั้งวิบาก และกตัตตารูป
หรือกัมมชรูป ดังกล่าวนี้ ล้วนเป็นผลของชนกกรรม ก็ชนกกรรมที่เป็นอดีตให้
วิบากไปแล้วในภพอดีตนั้นแหละ ก็มี ที่เป็นอดีตให้วิบากในภพปัจจุบัน ก็มี,
ที่เป็นปัจจุบันให้วิบากในภพปัจจุบันนี้แหละ ก็มี ที่เป็นปัจจุบันให้วิบากในภพ
อนาคต ก็มี ฉะนั้นแล. ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ คือ ชนกกรรม.

อธิบายอุปถัมภกกรรม

กรรม ชื่อว่า **อุปถัมภกกรรม** เพราะมีความหมายว่าอุปถัมภ์ (ค้ำจุน).
ความว่า กุศลกรรม และอกุศลกรรม บางอย่าง แม้ว่าจะไม่สามารถทำวิบากให้เกิด
ได้เอง เหมือนอย่างชนกกรรม ถึงกระนั้นก็เป็นปัจจัยค้ำจุน สนับสนุนให้วิบากของ
กรรมอื่น (คือของชนกกรรมนั้นแหละ) ได้เป็นไปนานยิ่ง จึงเป็นเหมือนหญิง
พี่เลี้ยงที่คอยอุปถัมภ์ โอบอุ้มบุตรของหญิงผู้เป็นนายจ้าง ฉะนั้น หากเป็นกุศล ก็
ย่อมอุปถัมภ์ คือค้ำจุนวิบากของชนกกรรมที่เป็นกุศล ให้ได้เป็นไปนาน ๆ คือเกิด
อยู่ได้บ่อย ๆ ในอดีตกาล เมื่อกุศลวิบากอันมีอารมณ์น่าปรารถนา เป็นไปอยู่
บ่อย ๆ อย่างนี้ สัตว์ผู้นั้นก็ย่อมเป็นผู้เสวยสุขไสมนัส อันเนื่องจากวิบากนั้นอยู่
เสมอ ทางตาบ้าง ทางหูเป็นต้นบ้าง อนึ่ง ย่อมอุปถัมภ์วิบาก โดยการสร้าง
ความสม่ำเสมอแห่งธาตุ ๔ อันเป็นปัจจัยแก่ความเป็นผู้มีโรคน้อย มีอนามยติ

เมื่อมีโรคน้อย มีอนามัยดี ชนกรรมฝ่ายกุศลนั้นก็ย่อมได้โอกาส ทำกายวิญญาณอันสหระตด้วยสุขให้เกิดได้โดยง่าย ยังสัตว์ผู้นั้นให้ได้เสวยความสุขกายไปตลอดกาลนานทีเดียว เมื่อเป็นเช่นนี้ บุคคลผู้นั้นก็นับได้ว่าเป็นผู้ได้เสวยสุขอันเนื่องจากวิบากของกุศลชนกรรมที่เกิดอยู่บ่อยๆ ทางทวาร แม้ทั้ง ๖ ฉะนั้นแล.

ก็ถ้าหากว่า อุปถัมภกรรมนั้นเป็นอกุศล ก็ย่อมอุปถัมภกัจจุนวิบากของชนกรรมที่เป็นอกุศล ให้ได้เป็นไปนานๆ บ่อยๆ ในอดีตกาลนั้นเหมือนกัน เมื่ออกุศลวิบากอันมีอารมณ์ไม่น่าปรารถนาเป็นไปอยู่บ่อยๆ อย่างนี้ สัตว์ผู้นั้นก็ย่อมเสวยทุกข์โทมนัสอันเนื่องมาจากวิบากนั้นอยู่เสมอ ทางตาบ้าง ทางหูเป็นต้นบ้าง และเช่นเดียวกัน ย่อมอุปถัมภวิบาก โดยการสร้างความไม่ลงมือเสมอกันแห่งธาตุ ๔ อันเป็นปัจจัยแก่ความเป็นผู้มีโรคมาก มีอนามัยไม่ดี เมื่อเป็นผู้มีโรคมาก มีอนามัยไม่ดี ชนกรรมฝ่ายอกุศลนั้น ก็ย่อมได้โอกาสทำกายวิญญาณอันสหระตด้วยทุกข์นั้น ให้บังเกิดได้โดยง่าย เป็นเหตุให้สัตว์ผู้นั้นเสวยทุกข์ทางกายไปตลอดกาลนานทีเดียว แล.

รวมความว่า อุปถัมภกรรมฝ่ายกุศล ย่อมอุปถัมภวิบากของชนกรรมที่เป็นฝ่ายเดียวกับตน คือเป็นกุศล ให้ได้เป็นไปนานๆ ทั้งยังความเป็นผู้มีโรคน้อย มีอนามัยดี อันเป็นปัจจัยแก่สุขทางกายให้สำเร็จ อุปถัมภกรรมฝ่ายอกุศล ก็เช่นเดียวกัน ย่อมอุปถัมภวิบากของชนกรรมที่เป็นฝ่ายเดียวกับตน คือเป็นอกุศล-กรรมให้ได้เป็นไปนานๆ ทั้งยังความเป็นผู้มีโรคมาก มีอนามัยไม่ดี อันเป็นปัจจัยแก่ทุกข์ทางกาย ให้สำเร็จ.

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า “คำว่า อุปถัมภวิบาก เป็นเพียงผลรูปจารโฆหาร (คำพูดพาดพิงถึงผล) ความจริงอุปถัมภชนกรรมนั้นแหละ โดยตรงทีเดียว โดยการที่ตนเกิดขึ้นแล้ว ก็สนับสนุน คือเพิ่มกำลังให้แก่ชนกรรมอันเป็นฝ่ายเดียวกับตนนั้น ให้มีความสามารถในอันยังวิบากให้เป็นไปได้นานๆ เมื่อเป็นอย่างนี้ อุปถัมภกรรมนี้ จึงมีได้ทั้งประเภทที่เป็นอดีต ทั้งประเภทที่เป็นปัจจุบัน” ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ในคราวกระทำกรรม จะเป็นกุศลก็ตาม เป็นอกุศลก็ตาม หากมีเจตนาเป็นไปครบทั้ง ๓ กาล (หรือแม้เพียง ๒ กาล) คือ กาลก่อนทำ ๑ กาล กำลังทำ ๑ กาลภายหลังทำ ๑ เจตนาที่เป็นไปในการกำลังทำ เป็นตัวทำให้สำเร็จ การกระทำ ย่อมมีกำลังมากกว่าเจตนาอันอื่นนี้ จึงเป็นชนกรรมโดยมาก เจตนาใน

กาล ๒ นอกนี้ ย่อมเป็นอุปถัมภ์ภกกรรม ฉะนั้นแล.

อธิบายอุปปีฬิกกรรม

กรรม ชื่อว่า **อุปปีฬิกกรรม** เพราะมีความหมายว่าเข้าไปเบียดเบียน. ฟังทราบวา อุปปีฬิกกรรม นี้ มีความเป็นไปโดยประการตรงข้ามกับอุปถัมภ์ภกกรรมที่ได้กล่าวแล้ว คือ แม้ว่าจะไม่สามารถทำวิบากให้เกิดได้ เช่นเดียวกับอุปถัมภ์ภกกรรมก็ตาม ถึงกระนั้น ก็มีความผิดแปลกไปจากอุปถัมภ์ภกกรรมอย่างตรงกันข้าม โดยการที่เข้าไปเบียดเบียน คือขัดขวางความเป็นไปได้นาน ๆ แห่งวิบากของชนกกรรม. หากเป็นกุศลก็ย่อมเบียดเบียน คือขัดขวางความเป็นไปได้นาน ๆ แห่งวิบากของชนกกรรมที่เป็นอกุศล ทำให้วิบากของชนกกรรมฝ่ายอกุศลนั้น เป็นไปในอดีตกาลนั้นได้ไม่นาน อนึ่ง ย่อมเบียดเบียนวิบากของชนกกรรมฝ่ายอกุศล โดยการเบียดเบียนเหตุแห่งพยาธิ (ความเจ็บไข้ได้ป่วย) เบียดเบียนเหตุแห่งความไม่สม่าเสมอกันแห่งธาตุ ๔ เป็นต้น เป็นเหตุให้วิบากกายวิญญานอันสหรคตด้วยทุกข์เป็นไปได้อย่าง เป็นไปได้ไม่นาน เพราะฉะนั้น สัตว์ผู้นั้น แม้ว่าเสวยทุกข์อันเนื่องมาจากวิบากของอกุศล ก็เสวยอยู่ได้ไม่นาน. แม้ความที่อุปปีฬิกกรรมที่เป็นอกุศล เบียดเบียนวิบากของชนกกรรมที่เป็นกุศล บัณฑิตฟังทราบตามทำนองเดียวกันนี้ โดยเกี่ยวกับการเข้าไปเบียดเบียน คือ ขัดขวางความเป็นไปได้นาน ๆ แห่งวิบากของชนกกรรมฝ่ายกุศล และเข้าไปเบียดเบียนความสม่าเสมอกันแห่งธาตุ ๔ อันเป็นเหตุให้วิบากกายวิญญานอันสหรคตด้วยสุขเป็นไปได้อย่าง เพราะฉะนั้น สัตว์ผู้นั้น แม้ว่าเสวยสุขอันเนื่องมาจากวิบากของกุศล ก็เสวยอยู่ได้ไม่นานแล.

รวมความว่า อุปปีฬิกกรรมฝ่ายกุศล ย่อมเบียดเบียนวิบากของชนกกรรมที่เป็นฝ่ายตรงข้ามกับตน คือเป็นอกุศล ไม่ยอมให้เป็นไปได้นาน ๆ อุปปีฬิกกรรมฝ่ายอกุศล ก็ย่อมเบียดเบียนวิบากของชนกกรรมที่เป็นฝ่ายตรงข้ามกับตน คือเป็นกุศล ไม่ยอมให้เป็นไปได้นาน ๆ.

ส่วนอาจารย์บางท่าน กล่าวว่า “แม้คำว่า เบียดเบียนวิบากของชนกกรรมนี้ ก็ฟังเห็นว่า เป็นผลุปจารโฆหารนั้นแหละ ความจริงเบียดเบียนชนกกรรมโดยตรงทีเดียว โดยการที่ตนเกิดแล้วก็ขัดขวาง คือบั่นทอนกำลังของชนกกรรมฝ่ายตรงข้ามกับตน ให้หมดความสามารถในการให้วิบากติดต่อกันไปนาน ๆ เมื่อเป็น

อย่างนี้ อุปปีฬิกกรรม นี้ จึงมีได้ทั้งประเภทที่เป็นอดีต ทั้งประเภทที่เป็นปัจจุบัน”
ฉะนี้แล.

อธิบายอุปฆาตกรรม

กรรมชื่อว่า **อุปฆาตกรรม** เพราะมีความหมายว่าเข้าไปตัดรอน ความว่า
เข้าไปตัดรอนวิบากของกรรมอื่น โดยการที่ขจัดความสามารถในการยังวิบากให้
บังเกิดของกรรมอื่นนั้น ซึ่งเป็นกรรมที่ทรามกำลังกว่า ทั้งในปฏิสนธิกาล ทั้งใน
ปวัตติกาล เมื่อกรรมนั้นหมดความสามารถในการให้วิบากแล้ว ตนก็ทำวิบากให้
บังเกิดเสียเอง อีกอย่างหนึ่ง กรรมที่แม้ไม่อาจให้วิบากได้เอง แต่เมื่อเกิดขึ้นแล้ว
ก็ขัดขวางความเกิดขึ้นแห่งวิบากของกรรมอื่น ตามประการที่กล่าวแล้ว มอบโอกาส
การผลัดวิบากแห่งกรรมอื่นอีกอย่างหนึ่ง ก็ชื่อว่า อุปฆาตกรรม นั้นแหละ.

ทั้งว่า ถ้าหากว่า อุปฆาตกรรม นี้ ตัดรอนความเกิดขึ้นแห่งวิบากของ
กรรมอื่น แล้วทำวิบากให้เกิดเสียเองอย่างนี้ไซ้ร้ เมื่อเป็นเช่นนี้ จะไม่ถึงความ
ปะปนกับชนกกรรมไปหรือ เพราะต่างก็มีการทำวิบากให้เกิดด้วยกัน?

เฉลยว่า ไม่ถึงความปะปนกันกับชนกกรรมหรอก ด้วยว่าชนกกรรมนั้น ก็
สักแต่จะทำวิบากให้เกิดเท่านั้น ไม่มีกิจเกี่ยวกับการตัดรอนวิบากของกรรมอื่น
ส่วนอุปฆาตกรรม แม้มีการทำวิบากให้เกิดได้เช่นเดียวกับชนกกรรม ก็มีกิจอื่น
ที่แปลกไป คือการเข้าไปตัดรอนวิบากของกรรมอื่นด้วย ซึ่งกิจที่พิเศษนี้เน้นเทียว
เป็นเหตุให้กรรมนี้ได้ชื่อว่า อุปฆาตกรรม แล รวมความว่า กรรมใด เป็นกุศล
ก็ตาม เป็นอกุศลก็ตาม ทำวิบากให้เกิดได้เองก็ตาม ไม่อาจทำวิบากให้เกิดได้เอง
ได้แต่มอบให้กรรมอื่นผลัดวิบากก็ตาม เมื่อมีความเป็นไปเกี่ยวกับกิจหรือการ
ตัดรอนความสามารถในการให้วิบากของกรรมอื่น ก็ย่อมได้ชื่อว่า อุปฆาตกรรม
ทั้งสิ้น.

มหัคคตกรรม ย่อมตัดรอนความสามารถในอันยังวิบากให้บังเกิดของกามา
วจรกรรม ทั้งในปฏิสนธิกาล ทั้งในปวัตติกาล แล้วยังวิบากคือมหัคคตวิบากของ
ตนให้บังเกิดเสียเอง มหัคคตกรรมที่สูงกว่า ย่อมตัดรอนความสามารถในอันยัง
วิบากให้บังเกิดของมหัคคตกรรมที่ต่ำกว่า แล้วยังวิบากของตนให้บังเกิดเสียเอง เช่น
เดียวกัน.

อนันตริยกรรม ๕ อย่าง ย่อมตัดรอนความสามารถในอันยังวิบากให้บังเกิดของโลกียกุศลกรรม และอกุศลกรรมอย่างอื่นทั้งหมด แล้วยังวิบากของตนให้บังเกิดเสียเอง

บรรดามรรคกรรมทั้งหลาย มีโศดาปัตติมรรคเป็นต้น โศดาปัตติมรรคย่อมตัดรอนความสามารถในอันยังวิบากให้บังเกิดในอบายของอกุศลกรรม และย่อมตัดรอนความสามารถในอันยังวิบากให้บังเกิดในภพที่ ๘ ของกุศลกรรม และแม่ของอกุศลกรรม แต่มิได้ทำวิบากมีปฏิสนธิเป็นต้น ในภพถัดไปให้บังเกิดเสียเอง เพราะมรรคกรรมเป็นไปเพื่อการตัดขาดวิภูฏะ ได้แต่มอบโอกาสให้กุศลกรรมที่ประณีตอย่างอื่น ๆ ได้แผลดีวิบาก เป็นเหตุให้ท่านเกิดในที่ใดก็ตาม เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสกุล ทรัพย์สมบัติ เป็นต้น หรือเป็นเทวดาผู้รุ่งเรืองกว่าเทวดาเหล่าอื่น ด้วยอารมณ์ที่เป็นทิพย์เป็นต้น แม้มรรคกรรมที่เหลือ มีสกทาคามีมรรคเป็นต้น บันฑิตก็พึงประกอบความตามสมควร ตามทำนองเดียวกันนี้.

กรรม ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับปริยายการให้ผล

ชื่อว่า กรรมมี ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับปริยายการให้ผล คือ ๑. ครุกรรม ๑, อาสันนกรรม ๑, อาจิณณกรรม ๑, กตัตตากรรม ๑.

คำอธิบายกรรม ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับปริยายการให้ผล

คำว่า **โดยเกี่ยวกับปริยายการให้ผล** คือโดยมีความเป็นไปเกี่ยวกับปริยาย คือลำดับการให้วิบาก โดยนัยว่า หากกรรมนี้มี กรรมนี้ย่อมให้วิบากก่อน หากกรรมนี้ไม่มี กรรมนี้ย่อมให้วิบากก่อน ก็ในคำว่า **ย่อมให้วิบากก่อน** นี้ พึงทราบ ว่า ท่านเล็งถึงการให้วิบากปฏิสนธิเป็นสำคัญ มิได้เล็งถึงการให้ปวัตติวิบากเป็นสำคัญ แม้ว่ากรรมที่ให้วิบากในปฏิสนธิกาล ย่อมให้วิบากในปวัตติกาลด้วยเสมอ ก็ตาม.

อธิบายครุกรรม

กรรมชื่อว่า **ครุกรรม** เพราะมีความหมายว่าเป็นกรรมที่หนัก. ชื่อว่า **กรรมที่หนัก** ได้แก่ กรรมที่มีโทษมาก และมีอานุภาพมาก อันกรรมอื่น ๆ ทั้งหลายเท่าที่ทำไว้แล้ว ไม่อาจขัดขวางการให้วิบากได้.

ในบรรดาอุกฤษกรกรรม และอุกฤษกรกรรมทั้งหลาย อนันตริยกรรม ๕ อย่าง เหล่านี้ คือ:

- มาตุฆาต	- การฆ่ามารดา
- ปิตุฆาต	- การฆ่าบิดา
- อรหันตฆาต	- การฆ่าพระอรหันต์
- โลहितุปบาท	- การทำพระโลหิตของพระพุทธเจ้าให้ห้อขึ้น
- สังฆเภท	- การยุยงสงฆ์ให้แตกแยกกัน

ชื่อว่าเป็นครุกรรมฝ่ายอุกฤษ เพราะเป็นกรรมหนัก โดยเกี่ยวกับมีโทษมาก กล่าวคือ ย่อมยังวิบากปฏิสนธิให้ตั้งขึ้นในนรกในภพถัดไปแน่นอน อันกรรมอื่นๆ ไม่อาจขัดขวางได้ เพราะฉะนั้น บุคคลใดทำอนันตริยกรรมเหล่านี้ไว้ แม้เพียงอย่างเดียวเท่านั้น บุคคลนั้น หลังจากตาย ย่อมเข้าถึงนรกในภพถัดไปแน่นอน เหมือนอย่างบุคคลทั้งหลาย มีพระเจ้าอชาตศัตรู พระเทวทัต เป็นต้น ก็กรรม ๕ อย่าง มีการฆ่ามารดาเป็นต้น ท่านเรียกว่า “อนันตริยกรรม” ก็เพราะความเป็นกรรมที่มีผลในลำดับถัดไป คือในชาติถัดไป นั่นเอง.

ในฝ่ายอุกฤษ มหัตคตกรรม คือสมาบัติ ๘ หรือ ๙ ชื่อว่า **ครุกรรม** เพราะเป็นกรรมหนัก โดยเกี่ยวกับมีอำนาจมาก บุคคลรักษาไว้ดีไม่เสื่อม ย่อมยังวิบากปฏิสนธิให้ตั้งขึ้นในพรหมโลกชั้นนั้นๆ ตามสมควรแก่กรรม โดยที่กรรมอื่นไม่อาจขัดขวางการให้วิบากได้ เพราะฉะนั้น บุคคลใดก็ตาม หากสำเร็จฌานสมาบัติ เมื่อฌานนั้นไม่เสื่อม หลังจากกายแตกทำลายตายไป เขาย่อมเข้าถึงพรหมโลกในภพถัดไปแน่นอน เหมือนอย่างบุคคลทั้งหลาย มีกาลเทวิลดาบส ออาหารดาบส เป็นต้น.

ก็ถ้าหากว่า ทำกรรมทั้ง ๒ ฝ่าย คือ สำเร็จมหัตคตกรรมก่อน ต่อมาภายหลังกระทำอนันตริยกรรม มหัตคตกรรมย่อมเสื่อมไป อนันตริกรรมนั้นเทียวย่อมทำวิบากให้บังเกิดในนรก เหมือนอย่างอนันตริยกรรมของพระเทวทัต ฉะนั้น ก็คำว่า “ทำอนันตริยกรรมก่อน ต่อมาภายหลังได้สำเร็จมหัตคตกรรม” ดังนี้ ไม่อาจมีได้ เพราะอนันตริยกรรมเป็นทั้งสังคคาวรณ (ห้ามการไปสวรรค์) เป็นทั้งมัคคคาวรณ (ห้ามการบรรลุมรรค) เพราะฉะนั้น ย่อมห้ามคือย่อมขัดขวางไว้ไม่ให้

ผู้ที่ได้บรรลุสมาบัติหรือมรรค. ก็ถ้าหากว่าครุกรรมเหล่านี้ได้อย่างใดอย่างหนึ่ง มีอยู่ ครุกรรมนี้ย่อมให้วิบากปฏิสนธิก่อนกรรมอื่น.

อธิบายอาสันนกรรม

กรรมชื่อว่า **อาสันนกรรม** เพราะมีความหมายว่า เป็นกรรมที่บุคคลระลึก ได้ตอนใกล้ตาย หรือว่าได้ทำไว้ในเวลาใกล้ตายนั้น. ก็คำว่า **กรรมที่บุคคลระลึก ได้ตอนใกล้ตาย** นี้ คือกรรมที่บุคคลทำไว้ครั้งเดียวก็ตาม หลายครั้งก็ตาม แล้ว หวนระลึกได้ในเวลาใกล้ตาย คือในมรณาสันนกาล ก่อนหน้ามรณาสันนวิถิจิต นิदन้อย เหมือนอย่างกรรมของพระนางมัลลิกาเทวีเป็นต้น ส่วนคำว่า **ได้ทำ ไว้ในเวลาใกล้ตายนั้น** นี้ มีความหมายว่า มีได้ทำมาก่อนหน้านี้ ทว่า ปราภก ทำเอาในเวลาใกล้ตาย คือในมรณาสันนกาลนั้นแหละ เหมือนอย่างกรรมของคน เฝ้าประตูเมืองชาวทมิฬ ที่ประกอบอาชีพเป็นพรานเบ็ดติดต่อกันมาเป็นเวลา ๕๐ ปี ผู้ตั้งใจสมทานศีลในเวลาใกล้ตาย ตามที่ท่านเล่าไว้ในอรรถกถาอังคุตตรนิกาย นั้น ฉะนั้น.

ในการให้วิบากปฏิสนธิ ถ้าหากว่าครุกรรมมิได้มีอยู่ คือสัตว์มิได้ทำไว้ อาสันนกรรมนั้นแหละจะให้ผลก่อน เพราะอยู่ใกล้ปากทางคือความตาย.

เปรียบเหมือนว่า เมื่อเขาเปิดประตูคอกอันเต็มไปด้วยฝูงโค โคอื่นๆ ที่ แข็งแรง แม้ว่าจะเป็นโคงานหรือโคหนุ่มก็ตาม แต่อยู่บริเวณท้ายคอก ย่อมออกไป จากคอกทันทีทันใดก่อนโคอื่นมิได้ โคที่อยู่ใกล้ปากคอกนั้นเพียง ย่อมออกไป ได้ก่อน แม้ว่าจะเป็นโคชราอ่อนแอก็ตาม ทั้งนี้เพราะเหตุที่อยู่ใกล้ประตูคอก นั้นแหละ ฉันได, ในบรรดากุศลกรรมและอกุศลกรรมทั้งหลาย เมื่อครุกรรมไม่มี อาสันนกรรมย่อมให้ผลคือ วิบากปฏิสนธิก่อน เพราะเหตุไร เพราะอยู่ใกล้ปาก ทางคือความตาย ฉันนั้น.

อธิบายอาจิณณกรรม

กรรมชื่อว่า **อาจิณณกรรม** เพราะมีความหมายว่า เป็นกรรมที่สัตว์ทำไว้ บ่อยๆ หรือว่าแม้ทำไว้ครั้งเดียวก็มีการส้องเสพอยู่บ่อยๆ. คำว่า **ที่สัตว์ทำไว้ บ่อยๆ** คือ ทำอยู่เสมอๆ เป็นปกติ เป็นกรรมที่ทำไว้มาก เพราะเหตุนั้น ใน อรรถกถา ท่านจึงเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า **พาทูลกรรม** แปลว่ากรรมที่สัตว์ทำไว้มาก

นั่นแหละ. คำว่า **แม้ทำไว้ครั้งเดียวก็มีการส่องแสงอยู่บ่อยๆ** คือทำไว้เพียงครั้งเดียวเท่านั้นก็ตาม ก็มีการส่องแสง คือระลึกถึงอยู่บ่อยๆ ที่เป็นกุศลก็สร้างปิติโสมนัสให้เกิดขึ้นทุกครั้งทีระลึกถึง ที่เป็นอกุศลก็สร้างความเดือดร้อนใจให้เกิดขึ้นถึงความเป็นกรรมที่มีกำลังมากกว่ากรรมนอกนี้ (คือกรรมที่มีได้ทำไว้บ่อยๆ หรือกรรมที่มีได้มีการส่องแสงอยู่บ่อยๆ) เพราะเหตุที่ทำซ้ำอยู่บ่อยๆ หรือระลึกถึงอยู่บ่อยๆ นั้นเทียว ย่อมครอบงำกรรมที่อ่อนกำลังนอกนี้เสีย แล้วให้วิบากเหมือนอย่างที่นักรบ ๒ ฝ่าย หยั่งลงสู่สมรภูมิ ฝ่ายที่มีกำลังเข้มแข็งกว่า ย่อมทำอีกฝ่ายหนึ่งให้พ่ายแพ้ไป แล้วยึดเอาชัยภูมิได้ ฉะนั้น.

ก็กรรมที่บุคคลทำซ้ำอยู่บ่อยๆ ได้ชื่อว่า อาจิณณกรรม มีกำลังกว่ากรรมอื่น สามารถให้ปฏิสนธิก่อนกรรมที่เหลือก็พอมองเห็นชัดอยู่ละ แต่ว่ากรรมที่ทำเพียงครั้งเดียวก็ได้ชื่อว่า อาจิณณกรรม ด้วยเหตุสักว่าระลึกถึงอยู่บ่อยๆ เท่านั้น นั้น มองเห็นนัยยาก เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงนำเอาเรื่องที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถา มีเรื่องพระเจ้าทุณฐคามินีอภัยผู้ปราชัยในการรบมาสาธก เพื่อให้เกิดความแจ่มแจ้งในความข้อนี้เถิด.

เมื่อครุกรรมไม่มี และเมื่ออาสันนกรรมไม่มี อาจิณณกรรมนี้ นี่แหละ เป็นกุศลก็ตาม อกุศลก็ตาม ย่อมทำวิบากปฏิสนธิให้บังเกิดในภพถัดไป ก่อนกรรมที่เหลือ.

อธิบายกตัตตากรรม

กรรมชื่อว่า **กตัตตากรรม** เพราะมีความหมายว่าเป็นกรรมที่สัตว์สักแต่ทำได้ทำไว้. ความว่า เป็นกรรมที่ไม่ถึงความเป็นครุกรรมเป็นต้น เรียกได้ว่า กรรมก็โดยสักว่าสัตว์ได้ทำไว้เท่านั้น. ขยายความอีกหน่อยได้ว่าเป็นกรรมอีกอย่างหนึ่งต่างหากที่ไม่อาจนับเนื่องเข้าในกรรม ๓ อย่างข้างต้นที่ได้กล่าวแล้ว เป็นกรรมที่สัตว์ทำได้ด้วยอำนาจความไม่รู้ หรือเผลอทำ.

คำว่า **ด้วยอำนาจความไม่รู้ หรือเผลอทำ** คือ ด้วยอำนาจความไม่รู้ คือ ความไม่รับรู้ ไม่ใส่ใจ ไม่เล็งเห็นเป็นสำคัญในการกระทำ หรือเผลอทำคือมิได้มีความตั้งใจ มิได้มีความดำริจะทำมาก่อนหน้านั้น เปะปะทำไปแล้วก็ลืมเลือนกันไป ไม่นึกถึงอีก ถึงกระนั้นก็มีกำลังในอันให้วิบากปฏิสนธิ.

เปรียบเทียบเหมือนว่า ไม้แห้งถูกคนบ้าขว้างไป ย่อมลอยเปะปะไปตกลง ณ ที่ใดที่หนึ่งก็ได้ ฉนใด, กตัตตากรมนี้ก็ฉนนั้น ได้โอกาสก็ยอมให้วิบากของตน กล่าวคือ ถ้าหากกรรม ๓ อย่างข้างต้นไม่มี ก็ยอมให้วิบากปฏิสนธิในภพหน้า ภพใดภพหนึ่ง ตามสมควรแก่กรรม รวมความว่า ถ้าครุกรรมมีอยู่ ครุกรรมก็จะให้ผลเกี่ยวกับปฏิสนธิก่อน ถ้าครุกรรมไม่มี อาสันนกรรมก็จะให้ผล ถ้าอาสันนกรรมไม่มี อาจิณณกรรมก็จะให้ผล ถ้าอาจิณณกรรมไม่มีอีก คราวนี้ก็จะเป็นวาระของกตัตตากรม แล.

ส่วน ท่านอาจารย์พุทธทศเต ผู้แต่งปกรณ์อภิธัมมวาทาร เห็นชอบการให้ผลของอาจิณณกรรมก่อนอาสันนกรรม เรื่องนี้ บัณฑิตถึงความตกลงใจได้ด้วยคำอุปมาด้วยฝูงโคที่เขาปล่อยออกจากคอกที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นเกิด.

กรรม ๔ อย่างโดยเกี่ยวกับเวลาที่ให้ผล

ชื่อว่า กรรม มี ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับเวลาที่ให้ผล คือ ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม ๑, อุปปัชชเวทนียกรรม ๑, อปรารพเวทนียกรรม ๑, อโหสิกรรม ๑.

อธิบายกรรม ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับเวลาที่ให้ผล

คำว่า โดยเกี่ยวกับเวลาที่ให้ผล คือ โดยเกี่ยวกับช่วงเวลาที่ให้ผล ๓ ช่วง อย่างนี้คือ ในปัจจุบันกาล ๑, ในกาลถัดไปจากปัจจุบันกาล ๑, ในกาลใดกาลหนึ่งถัดไปจากนั้น ๑

อธิบายทิฏฐธัมมเวทนียกรรม

อตภาพที่มีอยู่เป็นประจักษ์ คือเป็นปัจจุบัน ชื่อว่า ทิฏฐธัมมะ กรรมชื่อว่า ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม เพราะมีความหมายว่า เป็นกรรมที่สัตว์พึงเสวย โดยเกี่ยวกับการเสวยวิบากในอตภาพปัจจุบันนั้น.

ในบรรดาชวนวิถิจิต ที่มีชวณะแล่นไป ๗ ชวณะ โดยความเป็นกุศลก็ตาม โดยความเป็นอกุศลก็ตาม เจตนาในชวณะชวณะแรก แม้มีกำลังก็ไม่กล้าแข็ง เพราะไม่ได้อาเสวนปัจจัย (ปัจจัยคือความเสพคุ่น) จากชวณะก่อนหน้านี้ เพราะเหตุที่เพิ่งเกิดขึ้นเป็นชวณะแรกนั่นเอง เพราะฉะนั้น แม้มีอานุภาพทำวิบากให้เกิดได้ ก็ไม่

อาจทำให้เกิดได้ในภพต่อๆ ไป ย่อมทำวิบากให้เกิดได้ก็เฉพาะในอัตภาพปัจจุบันนี้เท่านั้น จึงมีแต่วิบากประเภทอเหตุกะ (ไม่มีเหตุ) อย่างเดียวในปวัตติกาล ทางตาคือจักขุวิญญาณบ้าง ทางหูคือโสตวิญญาณบ้าง เป็นต้น ดุจต้นไม้ที่ให้ผลเป็นเพียงดอกไม้ มิได้ให้ผลเป็นผลไม้ ฉะนั้น.

อนึ่ง ในคราวที่ชวนวิธิดังกล่าวนี้เป็นไป ถ้าหากเป็นไปในท่านผู้ยิ่งด้วยคุณวิเศษ เจตนาในขณะขณะแรกที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับความเชื่อใอุปการะก็ตาม โดยเกี่ยวกับความประทุษร้ายก็ตาม ย่อมยังผลวิบากให้บังเกิดภายใน ๗ วันที่เดียว.

ในฝ่ายบุคคลที่เป็นไปเกี่ยวกับความเชื่อใอุปการะ นั้น ก็เหมือนอย่างเจตนากรรมของกาวลียเศรษฐี เป็นต้น ที่ได้น้อมถวายอาหารแก่พระมหากัสสปะผู้ออกจากนิโรธสมาบัติในวันนั้น เป็นเหตุให้เขาได้รับสมบัติมากมาย ถึงความเป็นเศรษฐีในวันนั้น เป็นความจริงว่า ในคราวถวายทานนั้น ถ้ามีความถึงพร้อมด้วยทักษิณาวิสุทธิ (เหตุหมดจดแห่งทักษิณา) ๔ ประการ อันได้แก่ :

- **ปจฺจยำนํ ธมฺมิกตา** - ความที่ปัจจัยทั้งหลาย (อันจะน้อมถวายนั้น) ได้มาถูกต้องตามธรรม ๑
- **เจตนา महตฺตํ** - เจตนา (ที่ตั้งใจจะถวาย) มีความยิ่งใหญ่ โดยเกี่ยวกับเป็นความตั้งใจถวายด้วยศรัทธาที่มีกำลัง ๑
- **วตฺถุสมปตฺติ** - วัตถุสมบัติ คือท่านผู้เป็นปฏิคาหกเป็นวัตถุสมบัติ คือเป็นพระอรหันต์ชีนาสพ ๑
- **คุณาติเรกตา** - พระชีนาสพผู้เป็นปฏิคาหกนั้น เป็นผู้ยิ่งด้วยคุณานุภาพ คือออกจากนิโรธสมาบัติใหม่ ๆ ๑

ดังนี้แล้ว เจตนาในขณะขณะแรกนั้น ย่อมให้ผลในภพเดียวกันนั้น นั้นแหละ และภายใน ๗ วันเท่านั้น ที่เดียว ก็ถ้าหากว่าไม่ได้ทักษิณาวิสุทธิ ๔ ประการนี้ เจตนาในขณะขณะแรกนั้น ก็มีกำลังสักว่ายังวิบากให้บังเกิดในภพเดียวกันนั้นเท่านั้น ไม่มีข้อกำหนดแน่นอนเกี่ยวกับระยะเวลาว่า ภายใน ๗ วัน หรือ ๑๕ วัน หรือ ๑ เดือน เป็นต้น.

ในฝ่ายบุคคลที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับความประทุษร้ายนั้น ก็เหมือนอย่างเจตนากรรมของนันทยกษัตริย์ผู้ทุบตีท่านพระสารีบุตร ผู้ออกจากนิโรธสมาบัติใหม่ ๆ

เป็นต้น ฉะนั้น ในบรรดาเจตนาเหล่านั้น เจตนาในชวณจิตขณะแรกย่อมยังวิบากที่ไม่น่าปรารถนาให้บังเกิดแก่คนเหล่านั้น ภายใน ๗ วันนั้น นั้นแหละ เช่นเดียวกัน ถ้าเกี่ยวกับเป็นความประทุษร้ายต่อบุคคลนอกนี้ ก็มีความสามารถสักว่ายังวิบากให้บังเกิดในภพนั้นอย่างเดียว ไม่มีข้อกำหนดแน่นอนเกี่ยวกับระยะเวลา เช่นเดียวกับในฝ่ายกุศลนั้นเทียว.

ก็เจตนาในขณะขณะแรกนี้ เพราะเหตุที่ไม่มีกำลังนัก จึงให้ผลให้วิบากได้เฉพาะในปัจจุบันนี้เท่านั้น เพราะฉะนั้น ถ้าไม่มีโอกาสจะให้ผลได้ในชั่วระยะเวลาที่ตนสามารถจะให้ได้ ก็ย่อมเป็นอโหสิกรรมไป ไม่มีผล ไม่มีวิบาก ข้อนี้ก็เหมือนอย่างการที่นายพรานนำวคันธนูยิงลูกศรไป ถ้ายังไม่ผิด ก็จะทำเนื้อให้ล้มลงในที่นั้น ถ้ายิงผิด เนื้อก็จะกระโจนหนีไม่เหลือวหลัง ฉะนั้น การได้โอกาสทำวิบากให้บังเกิด แห่งทิฏฐธัมมเวทนียกรรม เหมือนการที่ลูกศรแล่นไปถูกเนื้อไม่ผิดพลาด การถึงความ เป็นกรรมที่หาวิบากมิได้ คือเป็นอโหสิกรรม เหมือนการยิงผิด ฉะนั้นแล

อธิบายอุปัชชเวทนียกรรม

กรรมที่สัตว์ต้องเข้าถึงอตภาพถัดไปจากอตภาพปัจจุบัน แล้วจึงเสวยวิบากได้ ชื่อว่า **อุปัชชเวทนียกรรม** ความว่า เป็นกรรมที่ให้วิบากในภพถัดไป.

ก็ในบรรดาชวณจิต ๗ ขณะ ซึ่งมีนัยดังได้กล่าวแล้วนั่นเอง เจตนาในขณะขณะที่ ๗ อันให้สำเร็จความต้องการในการให้ทานเป็นต้น หรือในการฆ่าสัตว์เป็นต้น เป็นอุปัชชเวทนียกรรม ให้วิบากในภพถัดไปเท่านั้น ไม่เกินเลยไปกว่านั้น ก็เจตนาในขณะขณะที่ ๗ นี้ แม้ว่ามีกำลังมากกว่าเจตนาในขณะที่ ๑ เพราะความที่ได้ชวณจิตขณะที่ ๑ ถึง ๖ เป็นอาเสวนปัจฉัย ก็จริงอยู่ ถึงกระนั้นเมื่อเกิดขึ้นเป็นขณะสุดท้ายใกล้ตกวงค์ ก็ย่อมมีกำลังหย่อนไปส่วนหนึ่ง ไม่เต็มที่ จึงมีความสามารถทำวิบากให้เกิดได้ก็ในภพถัดไปเท่านั้น ทั้งในปฏิสนธิกาลทั้งในปวัตติกาล หากในภพหน้านั้น ไม่มีโอกาสให้ผล ก็หมดโอกาสของตนไป ย่อมเป็นอโหสิกรรม ไม่มีผล ไม่มีวิบาก เฉพาะมหัคคตกรรม คือ สมာบัติ ๘ หรือ ๙ และอนันตริยกรรม ๕ เท่านั้น ที่ให้ผล ให้วิบาก ในภพถัดไปแน่นอน ไม่เป็นอโหสิกรรมเลย เพราะเป็นกรรมหนัก.

อนึ่ง ถ้าหากว่าบุคคลเป็นผู้ได้สมาบัติหลายสมาบัติ หากไม่มีอัธยาศัยมีใจน้อยไปเกี่ยวกับภพที่พึงถึงอะไรๆ เป็นเรื่องหนึ่งต่างหาก เหมือนอย่างท่านผู้มี

บุญญาธิการยิ่งใหญ่อย่างพระโพธิสัตว์เป็นต้น ไชรี เฉพาะสมบัติเดียวที่สูงที่สุดเท่านั้น ย่อมเป็นอุปัทวเหตุเวทนิยกรรรม ยังผลยังวิบากให้บังเกิดในภพถัดไป สมบัติที่เหลือย่อมถึงความ เป็นอโหสิกรรรมไป.

แม้เกี่ยวกับอนันตริยกรรรม ๕ ก็เช่นเดียวกัน ถ้าหากบุคคลผู้นั้นทำอนันตริยกรรรมไว้หลายอย่าง อนันตริยกรรรมข้อที่หนักที่สุดอย่างเดียวนั้น ย่อมเป็นอุปัทวเหตุเวทนิยกรรรม ยังผลยังวิบากให้บังเกิดในภพหน้าถัดไป อนันตริยกรรรมข้อที่เหลือ ย่อมถึงความ เป็นอโหสิกรรรม.

ในบรรดาอนันตริยกรรรม ๕ อย่าง นั้น อนันตริยกรรรมข้อสังฆเภทนั้นเทียวหนักที่สุด รองลงมาได้แก่ โลหิตุปบาท รองลงมาอีกได้แก่ อรหันตฆาต รองลงมาอีกว่านั่นอีกก็ได้แก่ มาตุฆาตหรือบิดาฆาต เนื่องจากอยู่กับว่า มารดามีคุณธรรมมากกว่าบิดา หรือบิดามีคุณธรรมมากกว่ามารดา ถ้ามารดามีคุณธรรมมากกว่าบิดา มาตุฆาตจะจะเป็นกรรมที่หนักกว่า แม้เกี่ยวกับการที่บิดามีคุณธรรมมากกว่ามารดา ก็มีอรรถาธิบายทำนองเดียวกัน, แต่ว่า ถ้ามารดาเป็นผู้เท่าเทียมกับบิดา ด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้นก็ดี ด้วยบาปกรรมมีความเป็นคนทุศีลเป็นต้นก็ดี การฆ่ามารดาจะเป็นกรรมที่หนักกว่า เพราะมารดามีคุณมีอุปการะต่อบุตรมากกว่าบิดา ฉะนั้น แล.

อธิบายอุปราปรเวทนิยกรรรม

กรรรม มีวิบากอันพึงเสวยในภพต่อๆ ไป คือ ในอัฐภาพอื่นจากอัฐภาพปัจจุบันและอัฐภาพถัดไป อัฐภาพใดอัฐภาพหนึ่ง ชื่อว่า **อุปราปรเวทนิยกรรรม**. บางแห่งเรียกว่า อุปราปรเวทนิยกรรรม.

ก็ในบรรดาชวนจิตที่แล่นไป ๗ ขณะ ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว นั้นแหละ เจตนาในขณะ ๕ ขณะ อันเป็นไปในระหว่างขณะขณะแรก และขณะขณะสุดท้าย ย่อมไม่ถึงความเป็นทิวฐฐัมมเวทนิยกรรรมเป็นต้น เพราะปราศจากเหตุแห่งความเป็นทิวฐฐัมมเวทนิยกรรรมเป็นต้น ตามที่กล่าวมาแล้ว มีกำลังยิ่งเพราะได้อาเสวนปัจจัยจากขณะขณะก่อนหน้า ย่อมเป็นอุปราปรเวทนิยกรรรม ให้วิบากทั้งในปฏิสนธิกาล ทั้งในปวัตติกาล ในภพที่ ๓ เป็นต้นไป (นับภพปัจจุบันเป็นภพที่ ๑) ในเมื่อได้โอกาสเข้าในเวลาใดเวลาหนึ่ง เพราะไม่ขาดสภาพการ

ให้วิบาก เมื่อสังสารวัฏยังเป็นไปอยู่ ชื่อว่า โอกาสจะเป็นอโหสิกรรมนั้น หามีไม่
เปรียบเทียบเหมือนว่า นายพรานสุนัขพบเนื้อแล้วปล่อยสุนัขไป สุนัขนั้น จะ
ติดตามเนื้อนั้นไปไม่ลดละ ทันเข้าที่ใดก็กระโจนกัดเอาในที่นั้น ไม่ทันก็ติดตาม
ต่อไปอีก ฉนใด, อปรปรเวทนิยกรรมนี้ ก็ฉนนั้น ได้โอกาสเข้าในที่ใดและเมื่อใด
ก็ยอมให้วิบากในที่นั้น เมื่อนั้น เมื่อยังไม่ได้โอกาสก็คอยติดตามต่อไปอีก ฉนนั้น
ก็สัตว์ผู้ได้ชื่อว่า หลุดพ้นจากอปรปรเวทนิยกรรมนี้ หามีไม่ ความว่า ไม่เป็น
อโหสิกรรม トラบเท่าที่สังสารวัฏยังเป็นไป.

อธิบายอโหสิกรรม

กรรมที่พึงกล่าวได้อย่างนี้ ว่า “กรรมได้มีแล้ว วิบากของกรรมมิได้มีแล้ว
มิได้มีอยู่ หรือจักไม่มี” ดังนี้ ชื่อว่า อโหสิกรรม. ขยายความว่า กรรมได้มีแล้ว
กล่าวคือ ทำเสร็จสิ้นไปแล้วในอดีต หรือในปัจจุบัน ควรจะให้วิบากในปัจจุบัน
แต่ก็มีได้ให้ ก็ดี, กรรมได้มีแล้ว กล่าวคือ ทำเสร็จสิ้นไปแล้วในอดีตหรือในปัจจุบัน
ควรจะให้วิบากในอนาคต แต่ก็จักไม่ให้ ก็ดี เพราะหมดโอกาส หรือล่วงเลย
โอกาสที่จะให้ของตนไป ตามนัยดังกล่าวแล้ว ชื่อว่า อโหสิกรรม ได้แก่ กรรม ๒
อย่างข้างต้น ที่ล่วงเลยโอกาสของตนไปแล้ว หรือหมดโอกาสเพราะถูกกรรมที่มี
กำลังกว่า ครอบงำเสียนั่นเอง ส่วนอปรปรเวทนิยกรรม จะถึงความ เป็นอโหสิ-
กรรมได้ ก็โดยประการเดียวเท่านั้น คือ ความเป็นไปของสังสารวัฏขาดสายลง.

กรรม ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับสถานที่ผลิตผล

ชื่อว่า กรรม มี ๔ อย่าง อย่างนั้นเหมือนกัน โดยเกี่ยวกับสถานที่ที่ผลิตผล
คือ อกุศลกรรม ๑, กามาวจรกุศลกรรม ๑, รูปาวจรกุศลกรรม ๑, อรูปาวจรกุศล-
กรรม ๑.

คำอธิบายกรรม ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับสถานที่ผลิตผล

คำว่า โดยเกี่ยวกับสถานที่ผลิตผล คือโดยเกี่ยวกับภูมิอันเป็นที่ผลิต
วิบากซึ่งมี ๔ ภูมิ คือ อบายภูมิ ๑, กามสุคติภูมิ ๑, รูปภูมิ ๑, อรูปภูมิ ๑ เพราะ
เหตุฉนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “คือ อกุศลกรรม ๑” ดังนี้ เป็นต้น ความว่า อกุศล-
กรรมยอมผลิตปฏิสนธิวิบากและปวัตติวิบากในอบายภูมิ ๔ ย่อมผลิตเฉพาะ
๔๒

ปวัตตวิบากในกามสุคติภูมิและรูปภูมิ ตามสมควรแก่ภูมิ ย่อมไม่แผลวิบากอะไรๆ ในอรุณภูมิ. แม้เกี่ยวกับการแผลวิบากแห่งกามาวจรกุศลกรรมเป็นต้น บัณฑิตพึงประกอบความตามสมควร ตามนัยเดียวกันนี้.

กรรมเป็นอกุศล มีวิบากไม่น่าปรารถนา ชื่อว่า **อกุศลกรรม**.

กรรมเป็นกุศลชั้นกามาวจร มีวิบากน่าปรารถนา ชื่อว่า **กามาวจรกุศลกรรม**.

กรรมเป็นกุศลชั้นรูปาวจร มีวิบากน่าปรารถนา ชื่อว่า **รูปาวจรกุศลกรรม**.

กรรมเป็นกุศลชั้นอรุณาวจร มีวิบากน่าปรารถนา ชื่อว่า **อรุณาวจรกุศล-
กรรม**.

อกุศลกรรม

ในบรรดากรรม ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับสถานที่ผลัดผล นั้น อกุศลกรรมมี ๓ อย่าง โดยเกี่ยวกับทวารของกรรม คือ กายกรรม ๑, วจกรรม ๑, มโนกรรม ๑ ดังนี้ คืออย่างไร? คือว่า ปาณาติปาท อทินนาทาน และกาเมสุมิชฉาจาร ชื่อว่า **กายกรรม** เพราะเป็นไปโดยมากทางกายทวาร กล่าวคือ กายวิญญูติ. มุสาวาท ปิสุณวาจา ผรุสวาจา และสัมผัปปลาปะ ชื่อว่า **วจกรรม** เพราะเป็นไปโดยมากทางวจิตวาร กล่าวคือ วจีวิญญูติ. อภิชฌา พยาบาทและมิชฉาทิฏฐิ ชื่อว่า **มโนกรรม** เพราะแม้เว้นวิญญูติเสีย ก็เป็นไปโดยมากทางใจ นั้นเทียว.

ในอกุศลกรรม ๑๐ อย่างเหล่านั้น ปาณาติปาท ผรุสวาจา และพยาบาท ย่อมเกิดด้วยมูลคือโทสะ กาเมสุมิชฉาจาร อภิชฌา และมิชฉาทิฏฐิ ย่อมเกิดด้วยมูลคือโลภะ อกุศลกรรมที่เหลือ แม้ทั้ง ๔ ย่อมเกิดได้ด้วยมูล ๓ อย่าง อกุศลกรรมนี้นั้น ย่อมมี ๑๒ อย่าง โดยเกี่ยวกับจิตตูปบาทแม้โดยประการทั้งปวง.

คำอธิบายอกุศลกรรม

กรรม ๑๐ อย่าง มีปาณาติปาทเป็นต้น ชื่อว่า อกุศลกรรมบถ เพราะเป็นอกุศลกรรมที่เป็นทางไปสู่ทุกข์ แม้เป็นอย่างนี้ ท่านอาจารย์ก็ไม่เรียกกรรมเหล่านี้ว่า “อกุศลกรรมบถ” เรียกว่า “อกุศลกรรม” เท่านั้น ไม่มีคำว่า “บถ” พึงทราบว่าเป็นเพราะท่านมุ่งถึงความต่างกันโดยชาติแห่งกรรมทั้งหลายเป็นสำคัญ มิได้มุ่งถึงความ เป็นทางไปสู่ทุกข์หรือแม้ทุกข์เป็นสำคัญ บัณฑิตพึงเห็นอย่างนี้ว่า อกุศล-

กรรมที่สามารถทำปฏิสนธิวิบากให้บังเกิดได้ ชื่อว่า อกุศลกรรมบถ, ที่ไม่แน่นอนว่าจะสามารถทำปฏิสนธิวิบากให้บังเกิดได้ ชื่อว่า อกุศลกรรมเท่านั้น ไม่ชื่อว่า อกุศลกรรมบถ. ก็เป็นอันว่า อกุศลกรรมบถเป็นอกุศลกรรมแน่นอน แต่อกุศลกรรมไม่แน่นอนว่าเป็นอกุศลกรรมบถ. แม้เกี่ยวกับกุศล ก็อย่างนี้เหมือนกัน ข้อนี้ สมจริงตามที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถา ปฏิสัมภิตามรรค ที่ชื่อว่า สัทธัมมัทปกาสินี อย่างนี้ ว่า “กุสลากุสลาปี จ ปฏิสนธิชนกาเยว กมมปถาติ วุตตา” เป็นต้น แปลว่า “ทั้งกุศลและอกุศล เฉพาะที่ทำปฏิสนธิให้บังเกิดได้เท่านั้น เรียกว่ากรรมบถ กุศลและอกุศลที่เหลือจากที่กล่าวแล้ว ไม่เรียกว่า กรรมบถ เพราะไม่แน่นอนในอันทำปฏิสนธิให้บังเกิด” ดังนี้.

คำว่า มี ๓ อย่าง โดยเกี่ยวกับทวารของกรรม คือ มี ๓ อย่าง โดยเกี่ยวกับช่องทางแห่งความเป็นไปของกรรม ซึ่งมี ๓ อย่าง คือ กาย วาจา และใจ เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “คือกายกรรม ๑” ดังนี้ เป็นต้น. ความว่ากรรมที่เป็นไปทางกายทวาร ชื่อว่า กายกรรม แม้ที่ชื่อว่า วชิกรรม และที่ชื่อว่า มโนกรรม ก็อย่างนี้เหมือนกัน

ท่านอาจารย์ ประสงค์แสดงประเภทแห่งกรรม ที่นับว่าเป็นกายกรรม เป็นต้น นั้น จึงกล่าวว่า “คืออย่างไร? คือว่าปาณาติปาต” ดังนี้ เป็นต้น.

อธิบายปาณาติปาต

การทำสัตว์ให้ตกไปโดยเร็ว ชื่อว่า ปาณาติปาต. ความว่า สัตว์มีอันค่อยๆ ตกไป คือตายไปเองตามปกติของตน ไม่ยอมให้ค่อยๆ ตกไปอย่างนั้น กลับทำให้ตกไปโดยเร็วเสียนั้นเทียว อธิบายว่า ได้แก่การฆ่าสัตว์. ก็คำว่า “ปาณะ” ในคำว่า ปาณาติปาต นี้ ว่าโดยโฆหารก็ได้แก่สัตว์ ว่าโดยปรมัตถ์ก็ได้แก่ชีวิตของสัตว์ วจกเจตนา (เจตนาฆ่า) ที่ทำความพยายามให้ตั้งขึ้น เพื่อการตัดขาดชีวิตผู้อื่นอันเป็นไปทางกายทวาร โดยเกี่ยวกับลงมือฆ่าเอง หรือทางวจิตวาร โดยเกี่ยวกับสั่งให้ผู้อื่นไปฆ่า แห่งบุคคลผู้รู้ที่อยู่ว่า สัตว์ผู้นั้นมีชีวิต ชื่อว่า ปาณาติปาต ในที่นี้ ประสงค์ว่า เมื่อสัตว์ตายลง วจกเจตนาตนเอง ชื่อว่า ปาณาติปาต.

เป็นความจริงว่า ในอรรถกถา ท่านได้รวบรวมองค์ประกอบแห่งกรรมที่ถึงความนับว่าเป็นปาณาติปาต ถึงความเป็นอกุศลกรรมบถไว้ว่า เมื่อถึงความพร้อมเพรียงด้วยองค์ ๕ อย่าง ดังจะกล่าวต่อไปนี้แล้ว วจกเจตนา นั้นยอมถึง

ความนับว่า เป็นปาณาติปาต เป็นอกุศลกรรมบถ องค์ประกอบ ๕ อย่าง อะไรบ้าง? ได้แก่:

๑. ปาโณ - สัตว์มีชีวิต
๒. ปาณสณฺณิตา - ความเป็นผู้รู้ที่อยู่ว่า เป็นสัตว์มีชีวิต
๓. วรกจิตฺตํ - มีความคิดจะฆ่า
๔. อุปกุกโม - มีความพยายามที่จะฆ่า
๕. เตน มรณํ - สัตว์ตายเพราะความพยายามนั้น.

ฉะนั้นแล และเมื่อถึงความ เป็นอกุศลกรรมบถ ก็ตั้งอยู่ในฐานะเป็นทางไปสู่ทุกคติได้. แม้อกุศลกรรมบถที่เหลื่อมมือทินนาทานเป็นต้น ก็อย่างนี้เหมือนกัน.

อธิบายอทินนาทาน

การถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้ ชื่อว่า อทินนาทาน ความว่า การลักของของผู้อื่น การขโมย การโจรกรรม.

ในคำว่า อทินนาทาน นั้น คำว่า “อทินนะ” อันแปลว่า ของที่เขาไม่ได้ให้ นั้น ได้แก่ของที่ผู้อื่นเป็นเจ้าของหวงแหน ซึ่งผู้เป็นเจ้าของนั้นมีสิทธิครอบครองโดยชอบธรรม สามารถใช้สอยได้ตามที่ปรารถนา ไม่ถูกลงโทษลงทัณฑ์ในการใช้สอยนั้น ไถยเจตนา (เจตนาลักขโมย) ที่ทำความพยายามให้ตั้งขึ้น เพื่ออันจะถือของที่เขาไม่ได้ให้ นั้น แห่งบุคคลผู้รู้ที่อยู่ว่าเป็นของที่เขาหวงแหน ชื่อว่า อทินนาทาน. โดยทำนองเดียวกันกับปาณาติปาตนั้น ไถยเจตนา นั้นจะถึงความ เป็นอกุศลกรรมบถข้ออทินนาทานนี้ ก็ต่อเมื่อพร้อมเพียงด้วยองค์ประกอบ ๕ อย่าง เหล่านี้ คือ:

๑. ปรปริคฺคหิตํ - ของที่คนอื่นเขาหวงแหน
๒. ปรปริคฺคหิตสณฺณิตา - ความเป็นผู้รู้ที่อยู่ว่า เป็นของที่คนอื่นเขาหวงแหน.
๓. เถยฺยจิตฺตํ - มีความคิดจะลักขโมย.
๔. อุปกุกโม - มีความพยายามที่จะลักขโมย.
๕. เตน หรณํ - ลักไปด้วยความพยายามนั้น

ฉะนั้นแล.

อธิบายกาเมสุมิจฉาจาร

คำว่า กาเมสุมิจฉาจาร แปลว่า ความประพฤตินิดในกามทั้งหลาย ก็ คำว่า “ในกามทั้งหลาย” ในที่นี้ ได้แก่ในเมถุนธรรมคือในสิ่งที่คนคู่อันได้แก่หญิง และชายกระทำต่อกันเพราะความกำหนด ความว่า การร่วมประเวณีนั่นเอง. คำว่า “ความประพฤตินิด” ได้แก่ ความประพฤติชั่วช้าที่สาธุชนทั้งหลายติเตียน.

พึงทราบว่ วิติกมเจตนา (เจตนาล่วงละเมิด) ในฐานะที่ไม่ควรถึง คือ ไม่ควรแต่ต้องข้องแวะ อันเป็นไปทางกายทวาร ด้วยความประสงค์จะเสพอสังฆธรรม (เมถุนธรรมนั่นเอง) ชื่อว่า กาเมสุมิจฉาจาร.

คำว่า ในฐานะที่ไม่ควรถึง (อคมนियฐานะ) ได้แก่ ฐานะที่ไม่ควรแต่ต้องข้องแวะ โดยเกี่ยวกับความประสงค์จะเสพอสังฆธรรม.

ก่อนอื่น ฐานะที่ชายไม่ควรถึง ได้แก่หญิง ๒๐ จำพวก คือ หญิงที่มีไชภรรยา ๑๐ จำพวกก่อน ได้แก่:

๑. มาตุรูกษิตา - หญิงที่มารดารักษา คือมารดาปกครองดูแล.
๒. ปิตุรูกษิตา - หญิงที่บิดารักษา คือบิดาปกครองดูแล.
๓. มาตاپิตุรูกษิตา - หญิงที่ทั้งมารดาทั้งบิดารักษา
๔. ภาตุรูกษิตา - หญิงที่พี่น้องชายรักษา.
๕. ภคินิรูกษิตา - หญิงที่พี่น้องหญิงรักษา.
๖. ญาติรูกษิตา - หญิงที่ญาติรักษา.
๗. โคตตุรูกษิตา - หญิงที่โคตร (หรือตระกูล) รักษา.
๘. ธมฺมรูกษิตา - หญิงที่ธรรมรักษา อันได้แก่ ภิกษุณี สามเณรี สิกขมานา หรือหญิงที่ออกจากเรือนบวชประพฤตินิธรรม.
๙. สารูกษา - หญิงที่รับหมั้นชายอื่นแล้ว.
๑๐. สปริทนุทา - หญิงที่มีกฎหมายรักษา คือหญิงที่พระราชหรือทางบ้านเมืองออกกฎประกาศห้ามชายล่วงล้ำก้ำเกิน.

และได้แก่หญิงที่เป็นภรรยาอีก ๑๐ จำพวก คือ:

๑. ธนิกิตา - หญิงที่เขาใช้ทรัพย์ซื้อเข้ามาอยู่กับเป็นภรรยา.
๒. จนุทวาสินี - หญิงที่อยู่กับชายอื่นเพราะความพอใจ.
๓. โภควาสินี - หญิงที่อยู่กับชายอื่นเพราะโภคะทรัพย์เป็นเหตุ คือหญิงที่ยอมอยู่เป็นภรรยาเพื่อปลดหนี้เป็นต้น.
๔. ปฏววาสินี - หญิงที่อยู่กับชายอื่นเพราะผ้าเป็นเหตุ คือหญิงที่ยอมอยู่เป็นภรรยา เพื่อประโยชน์แก่ผ้าผืนบนเครื่องประดับ ยานพาหนะ ฯลฯ ที่พึงได้รับจากชาย.
๕. โอบปตติกินี - หญิงที่ญาติทั้ง ๒ ฝ่ายกำหนดให้ใช้มือจุ่มลงในภาชนะใส่น้ำ แล้วสัญญาว่าจะอยู่ด้วยกัน.
๖. โอบฏจุมพญา - หญิงที่ชายปลงเทริดลงจากศีรษะ ความว่าหญิงที่ชายปลดปล่อยจากความเป็นทาส แล้วแต่งตั้งให้เป็นภรรยา.
๗. ทาสี จ ภริยา - หญิงที่เป็นทั้งทาส เป็นทั้งภรรยา
๘. กมมการี จ ภริยา - หญิงที่เป็นทั้งกรรมกร คือเป็นคนรับจ้างทำงานอยู่ในเรือน เป็นทั้งภรรยา.
๙. ธชาหญา - หญิงเชลย คือหญิงที่คนในกองทัพซึ่งเข้าตีเมืองอื่นได้แล้ว ก็นำมาตั้งเป็นภรรยา.
๑๐. มุหุตติกา - หญิงที่ชายอยู่ร่วมชั่วคราว.

ส่วนฐานะที่หญิงไม่ควรถึงได้แก่ชายอื่นทั้งหลายนั่นเอง และหญิงที่ไม่ควรถึงฐานะคือชายอื่นเหล่านั้น ได้แก่ หญิง ๑๒ จำพวก คือหญิงที่มีใช้ภรรยา ๒ จำพวก ได้แก่ หญิงที่รับหมั้นชายอื่นแล้ว และหญิงที่มีกฎหมายรักษา กับหญิงที่เป็นภรรยาทั้ง ๑๐ จำพวกนั้นเทียว ก็หญิง ๑๒ จำพวกเหล่านี้ หากมีความพอใจเสพเมถุนธรรมกับชายอื่น ก็ชื่อว่า ทำอกุศลกรรมช้อกาเมสุมิจจาจารนี้.

วิติกกมเจตนา นี้ จะเป็นอันถึงความ เป็นอกุศลกรรมบถช้อกาเมสุมิจจาจาร ก็ด้วยมีความพร้อมเพรียงด้วยองค์ประกอบ ๔ อย่าง เหล่านี้ คือ:

๑. อคมนียวตถุ - วัตถุอันไม่ควรถึง ได้แก่ หญิง ๒๐ จำพวก เป็นต้น

๒. ตสฺมี เสวนจิตฺตํ - มีจิตคิดส่องแสงในวัตถุที่ไม่ควรถึงนั้น
๓. เสวนปฺปโยโค - มีความพยายามจะส่องแสง.
๔. มคฺเคน มคฺคปฏฺิปปตฺติธฺธิวํสนํ - มีการทำมรรคกับมรรคให้จรดถึงกัน
(มรรคในที่นี้ได้แก่ทางออกแห่งอสุจิ ความว่า
ทำอวัยวะเพศให้จรดถึงกันนั่นเอง) ฉะนี้แล.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “ชื่อว่า กายกรรม เพราะเป็นไปโดยมากทางกาย ทวาร” ดังนี้ ด้วยมีความประสงค์ว่า ในบรรดาทวารของกรรม ๓ อย่าง คือ กาย-ทวาร วจิตวาร และมโนทวาร นั้น อกุศลกรรม ๓ อย่างมีปาณาติปาตเป็นต้น นี้ ย่อมเป็นไปทางทวาร ๒ คือกายทวารและวจิตวาร เว้นมโนทวาร เพราะสัตว์จะ ถึงความตายได้ ก็ในเมื่อผู้ฆ่ามีการขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวกายหรือวาจาลงมือฆ่า เท่านั้น ซึ่งเป็นเหตุให้ถือเอาได้ว่า ปาณาติปาต นี้ เป็นไปทางทวาร ๒ ดังกล่าวนี้ หนึ่ง แม้เป็นไปทางวจิตวารได้ในคราวที่สั่งให้เขาไปฆ่าเป็นต้น เทียบกับกายทวาร แล้วนับว่าน้อยกว่า เป็นไปทางกายทวารนั้นแหละโดยมาก ดูบุคคลได้ชื่อว่า พรานป่า เพราะโดยมากเที่ยวไปในป่า เที่ยวไปในที่อื่นน้อย ฉะนั้น เพราะฉะนั้น เพราะอาศัยความเป็นไปโดยมากทางกายทวาร ปาณาติปาตนี้ จึงถึงความนับ ว่าเป็นกายกรรม แม้ความที่อทินนาทานและกาเมสุมิจฉาจาร ถึงความว่าเป็น กายกรรม บัณฑิตก็พึงทราบโดยนัยนี้เหมือนกัน.

ท่านอาจารย์ ประสงค์แสดงให้ทราบว่า ทวารของกรรมที่เรียกว่า กายทวาร นี้ เป็นไฉน เป็นอย่างเดียวกันกับกายทวารที่เป็นทวารของกายทวารวิธิจิตหรือไม่ ดังนี้ จึงกล่าวว่า “กล่าวคือ กายวิญญูติ” ดังนี้. พึงทราบว่า อากาณแห่งกายที่ บุคคลทำขึ้นเพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ หรือตนเองรู้ความประสงค์แล้วทำขึ้น ชื่อ ว่า กายวิญญูติ กายวิญญูตินี้เองเป็นกายทวารในที่นี้.

อธิบายมุสาวาท

ความพยายามทางวาจา (คือการเปล่งวาจานั้นแหละ) หรือแม้ความพยายาม ทางกาย (คือการเคลื่อนไหวกายโดยอาการต่างๆ มี พยักหน้า สันคิริษะ เป็นต้น) อันหักรานประโยชน์ของผู้อื่น แห่งบุคคลผู้มุ่งจะให้เขาเข้าใจคลาดเคลื่อน ชื่อว่า มุสา เจตนาที่ยังความพยายามทางวาจา และความพยายามทางกายดังกล่าวนี้

ให้ตั้งขึ้น ชื่อว่า มุสาวาท.

อีกนัยหนึ่ง เรื่องไม่จริงไม่แท้ ชื่อว่า มุสา. การกล่าว การทำให้เขาเข้าใจ เรื่องไม่จริงไม่แท้นั้น โดยความเป็นเรื่องจริงเรื่องแท้ ชื่อว่า มุสาวาท. ว่าโดยสภาวะ ก็ได้แก่เจตนาที่จงใจเปล่งวาจา เคลื่อนไหวกาย เพื่อให้ผู้อื่นรู้เรื่องที่ไม่จริงไม่แท้ โดยความเป็นเรื่องจริง เรื่องแท้ นั้นเอง.

แม้หมายเอาเจตนาดังกล่าวนี้ก็ตาม ถึงกระนั้น เจตนาอันนั้นจะเป็นอันสำเร็จ ความเป็นอกุศลกรรมที่นับว่าเป็นอกุศลกรรมบถข้อนี้ได้ ก็ในเมื่อประกอบพร้อมด้วยองค์ประกอบ ๔ อย่าง เหล่านี้เท่านั้น คือ:

๑. อดถิ วตถุ - เรื่องไม่จริง.
๒. วิสวาทนจิตตํ - มีความคิดจะทำให้เขาเข้าใจคลาดเคลื่อน.
๓. ตชฺไซ วายาโม - มีความพยายามอันเกิดจากความคิดนั้น.
๔. ปรสฺส ตทตถฺยวิชานํ - ผู้รู้เนื้อความนั้น.

มุสาวาทนั้น เฉพาะที่ผู้อื่นเชื่อถือแล้วทำลายประโยชน์ของคนอื่นได้เท่านั้น จึงจะชื่อว่าเป็นกรรมบถ.

อธิบายปิสุณวาจา

เจตนามัวหมองที่ทำความพยายามทางวาจา หรือแม้ทางกาย ให้ตั้งขึ้นเพื่อให้คนเหล่าอื่นแตกแยกกันเพราะเกิดความเกลียดชังกันขึ้นก็ดี เพื่อให้ตนเป็นที่รักแห่งคนนั้นแทนอีกคนหนึ่งก็ดี ชื่อว่า ปิสุณวาจา-วาจาส่อเสียดยุยง. ขยายความว่า คน ๒ คน หรือแม้หลายคน สามัคคีกันอยู่ ตนเป็นคนี่ ๓ มีเจตนากล่าววาจายุยงประสงคิให้เขาแตกความสามัคคีกัน ด้วยความต้องการจะให้คนหนึ่งถูกคนอื่นเกลียดชังก็ดี ด้วยความต้องการที่จะให้คนหนึ่งเกลียดชังคนนั้น (หรือผิดใจกัน) แล้วหันมารักตนแทนก็ดี เจตนาที่เปล่งวาจาออกมานั้นชื่อว่า ปิสุณวาจา. แม้ว่า หมายเอาเจตนาดังกล่าวนี้ก็ตาม แต่เจตนาอันนั้นต้องประกอบพร้อมด้วยองค์ประกอบ ๔ อย่าง ดังต่อไปนี้เท่านั้น จึงจะถึงความนับว่าเป็นอกุศลกรรมบถ ได้แก่:

๑. ภินทิตฺตพฺโพ ปโร - คนอื่นที่ตนจะพึงยุยงให้แตกแยกจากอีกคนหนึ่ง

๒. เกทปุเรกษารตา

- ความเป็นผู้มีจิตคิดมุ่งจะให้เขาแตกแยกกัน โดยนัยว่า “คนเหล่านั้นจักแยกจากกัน จักเหวนห่างจากกันเสียได้ก็โดยอุบายนี้” ดังนี้, หรือว่า **ปิยกมุตา** - ความใคร่จะให้ตนเป็นที่รักของคนหนึ่ง โดยนัยว่า “เราจักเป็นคนที่เขารัก เป็นคนที่เขาสนิทสนมได้ก็โดยอุบายนี้” ดังนี้.

๓. ตชฺไช วายาโม

- มีความพยายามอันเกิดจากความคิดนั้น

๔. ตสฺส ตทตฺถวิธานํ

- คนที่ตนจะทำให้แตกแยกกันนั้น รู้ความนั้น.

ฉะนี้แล.

พึงทราบว่ เมื่อชน ๒ ฝ่ายแตกแยกกันแล้วเท่านั้น จึงจะถึงความเป็นอกุศลกรรมบถ ถ้ายังไม่แตกแยกกันก็เป็นเพียงอกุศลกรรมเท่านั้น ไม่ถึงความเป็นอกุศลกรรมบถ.

อธิบายมรฺสุวจา

เจตนาหยาบโดยส่วนเดียว ที่ทำวจิปโยคะ หรือแม้กายปโยคะ ให้ตั้งขึ้นเพื่อตัดเสียซึ่งความเยื่อใยของผู้อื่น ชื่อว่า **มรฺสุวจา**. เป็นความจริงว่า หากมีจิตไม่หยาบ คือ อ่อนโยน แม้เปล่งคำหยาบช้า ก็หาชื่อว่า เปล่ง **มรฺสุวจา** ไม่.

ก็เจตนาดังกล่าวนี้ จะถึงความเป็นอกุศลกรรมบถก็ต่อเมื่อประกอบพร้อมด้วยองค์ ๓ เหล่านี้เท่านั้น คือ:

๑. อุกฺโกสิตพฺโพ ปโร

- คนอื่นที่ตนจะฟังด่าว่า.

๒. กุปิตจิตฺตํ

- มีจิตโกรธเคือง.

๓. อุกฺโกสนํ

- มีการด่าว่า.

ฉะนี้แล.

อธิบายสัมผัปปลาปะ

เจตนาฆวหมอง (เป็นไปกับมลทินมีราคะเป็นต้น) ที่ทำความพยายามให้ตั้งขึ้น เพื่อจะให้ผู้อื่นรู้เรื่องไร้ประโยชน์มีเรื่องฉุดลักนางสีดาเป็นต้น ชื่อว่า **สัมผัปปลาปะ**.

ก็เจตนาหม่อมองค์กล่าวนี้ เมื่อประกอบพร้อมด้วยองค์ ๒ ประการ เท่านั้น จึงจะถึงความเป็นกรรมบท คือ:

๑. การตยทุทสี่ดาหรณาทีนิรตถกถาปุเรกขารตา - ความเป็นผู้มุ่งจะกล่าวเรื่องไร้ประโยชน์ มีเรื่องการตยทุท เรื่องจุดลักนางสี่ดา เป็นต้น.

๒. ตถารูปีกถากถนั - มีการกล่าวเรื่องไร้ประโยชน์ที่เป็นเช่นนั้น

ถึงกระนั้น เมื่อผู้อื่นยังไม่ถือเอาเรื่องนั้น (ไม่เชื่อถือเป็นสาระ) ก็ยังไม่ถึงความเป็นกรรมบท เรียกได้ว่าเป็นอกุศลกรรมเท่านั้น แต่เมื่อผู้อื่นถือเอานั้นเที่ยว จึงจะถึงความเป็นกรรมบท ฉะนี้แล. กรรม ๔ อย่างมีมุสาวาทเป็นต้นนี้ เรียกว่า **วจีกรรม**. ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้ทราบความเป็นวจีกรรม จึงกล่าวว่า “เพราะเป็นไปโดยมากทางวจีทวาร” เป็นต้น.

คำว่า เพราะเป็นไปโดยมากทางวจีทวาร กล่าวคือ **วจีวิญญูติ** คือ แม้ว่าเป็นไปทางกายทวารก็ได้ ในเวลาที่บุคคลส่ายหน้า พยักหน้า เป็นต้น เพื่อให้เขาเข้าใจคลาดเคลื่อน เป็นต้น ถึงกระนั้นก็เป็นส่วนน้อย โดยมากเป็นไปทางวจีทวาร นั้นแหละ ก็วจีทวารนี้คืออะไรเล่า? คือวจีวิญญูติ อันได้แก่อาการที่ขยับเขยื้อนเคลื่อนไหววจา บริเวณฐานที่เกิดเสียงที่บุคคลทำขึ้น เพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ หรือตนเองรู้ความประสงค์แล้วทำขึ้น เพราะฉะนั้น เพราะอาศัยความเป็นไปโดยมากทางวจีทวาร เป็นไปทางกายทวารเป็นต้น เป็นส่วนน้อยนี้เอง กรรม ๔ อย่างมีมุสาวาทเป็นต้นเหล่านี้ ท่านจึงเรียกว่า **วจีกรรม**.

อธิบายอภิขณา

ความเพ่งจ้องสมบัติของผู้อื่นแล้วเป็นไปโดยภาวะที่น้อมใจไปในสมบัติของผู้อื่นนั้น ชื่อว่า **อภิขณา** ได้แก่ โลภะ คือความอยากที่เป็นไปโดยอาการอย่าง ที่กล่าวแล้วนั่นเอง อภิขณามีความเพ่งจ้องสมบัติของผู้อื่น โดยอาการที่น้อมมา เพื่อเป็นของตน อย่างนี้ว่า “โอหนอ ขอสิ่งนี้จึงเป็นของเราเสียเถิด” ดังนี้ เป็นลักษณะ

ก็โลภะที่มีอาการดังกล่าวมานี้ จะถึงความนับว่า เป็นกรรมบท ก็ในเมื่อประกอบพร้อมด้วยองค์ ๒ เหล่านี้เท่านั้น คือ

๑. **ปรภณฺทํ** - สิ่งของของผู้อื่น

๒. อุตตโน ปริณามน์ - น้อมเอามาเป็นของตน

ขยายความว่า แม้เมื่อเกิดความโลภในสิ่งของของผู้อื่นขึ้นแล้ว แต่เมื่อยังไม่ น้อมมาเป็นของตน ว่า “โอหนอ ขอสิ่งนี้จงเป็นของเราเสียเถิด” ดังนี้ ก็ยังไม่ถึง ความเป็นกรรมบถ ทว่า เมื่อมีใจน้อมมาเป็นของตนเท่านั้นนั้นเทียว แม้มิได้สิ่ง ของนั้นมา ก็ถึงความเป็นกรรมบถ.

อธิบายพยายาม

โทสะ ที่เป็นไปโดยอาการที่ประสงค์จะให้ผู้อื่นถึงความพินาศ ชื่อว่า พยายาม ได้แก่ ความโกรธอันเป็นความประทุษร้ายแห่งใจ เป็นไปโดยอาการที่ มุ่งจะให้ผู้อื่นประสบความพินาศ เช่นอย่างนี้ว่า “โอหนอ ขอบุคคลผู้นี้จงพินาศ ไปเสียเถิด” ดังนี้ เป็นต้น นั้นเอง.

โทสะดังกล่าวนี้ จะถึงความเป็นอกุศลกรรมบถข้อพยายามนี้ได้ ก็ในเมื่อ ประกอบพร้อมด้วยองค์ประกอบ ๒ อย่าง ดังต่อไปนี้ คือ :

๑. ปรสโต - สัตว์อื่น
๒. ตสฺส วินาสจินตา - ความคิดให้สัตว์ผู้นั้นพินาศ.

ความว่า แม้เมื่อมีความโกรธในสัตว์อื่นเกิดขึ้นแล้ว แต่เมื่อไม่มีความคิดให้สัตว์ ผู้นั้นถึงความพินาศ เช่นอย่างนี้ว่า “โอหนอ ขอผู้นี้จงตายไปเสียเถิด” ดังนี้ เป็นต้น ก็ยังไม่นับว่าสำเร็จความเป็นกรรมบถ เมื่อมีความคิดดังกล่าวนั้นเท่านั้น จึงจะนับ ว่าสำเร็จความเป็นกรรมบถ.

อนึ่ง แม้มีความพยายามทางกาย หรือวาจาติดตามมา อันเนื่องจากความ คิดนั้น เป็นเหตุให้สัตว์อื่นถึงความพินาศหรือตายไปตามความคิดนั้น ก็ยังคงนับว่า เป็นมโนกรรมข้อพยายามนี้แหละ หาได้เป็นกายกรรมข้อปาณาติปาตไม่ เพราะ มีโทสะออกหน้าเป็นประธาน มิใช่มีเจตนาออกหน้าเป็นประธานแล.

อธิบายมิจจาทิฏฐิ

ธรรมชาติที่เห็นผิด เพราะไม่มีการถือเอาตามความเป็นจริง ชื่อว่า มิจจาทิฏฐิ. ขยายความว่า ความจริงเป็นอย่างหนึ่ง ธรรมชาตินี้เกิดขึ้นแล้วก็เป็นเหตุ ให้ไม่ถือเอาตามที่เป็นจริงนั้น ทว่า กลับถือเอาตามความไม่เป็นจริง โดยนัยว่า “ทานที่บุคคลให้ไม่มีผล ไม่มีวิบาก” ดังนี้ เป็นต้น.

ก็อกุศลกรรมข้อมิจฉาทิฏฐิ นี้ จะถึงความเป็นกรรมบถ ก็เพราะประกอบ ด้วยองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ:

๑. วตฺถุโน คหิตาการวิปริตตา - วัตถุ (ของจริง) มีความผิดไปจากที่ตน ยึดถือ.

๒. ยถา ตํ คณฺหาติ, ตถาภาเวน ตสฺสุปฺภูจํ - วัตถุมีความปรากฏ โดยไม่เป็นอย่างที่ยึดถือ.

ในบรรดามิจฉาทิฏฐิทั้งหลาย มิจฉาทิฏฐิที่นับว่าเป็นอกุศลมโนกรรมนั้น ได้แก่ มิจฉาทิฏฐิ ๓ อย่าง เหล่านี้เท่านั้น คือ:

- นัตถิทิฏฐิ ความเห็นว่า ผลของบุญของบาปไม่มี
- อเหตุกทิฏฐิ ความเห็นว่า สัตว์จะบริสุทธิ์หรือมัวหมอง จะถึงสุคติหรือทุคติ ล้วนเป็นไปเอง ไม่มีเหตุ, ไม่มีปัจจัย.
- อกิริยทิฏฐิ ความเห็นว่า กรรมมีการฆ่าสัตว์เป็นต้น ทำไปก็ไม่เป็นอันทำ คือไม่เป็นบุญ ไม่เป็นบาป ฉะนี้แล.

คำว่า **ชื่อว่า มโนกรรม เพราะแม้เว้นวิญญูติเสีย ก็เป็นไปโดยมากทางใจ นั้นเทียว** ความว่า กรรม ๓ อย่างมีอภิขฌาเป็นต้นนี้ แม้เว้นกายวิญญูติ และ วจวิญญูติเสีย คือแม้มิได้อาศัยวิญญูติทั้ง ๒ เป็นไป ก็ชื่อว่า มโนกรรม เพราะความที่เป็นไปโดยมากทางใจที่เรียกว่า มโนทวาร นั้นเทียว เป็นอันท่านอาจารย์ ส่องให้ทราบความอย่างนี้ว่า กรรม ๓ อย่างมีอภิขฌาเป็นต้น นี้ แม้ที่เป็นไป อาศัยวิญญูติทั้ง ๒ ก็มีอยู่ ในคราวที่บุคคลพึงเล็งอยากได้สิ่งของของผู้อื่น แล้ว ถึงความพยายามด้วยกาย ลักเอาสิ่งของของผู้นั้นมา หรือบอกกล่าวให้ผู้อื่นไปลัก เอามาเป็นต้น แม้เป็นไปอาศัยวิญญูติทั้ง ๒ อย่างดังกล่าวนั้น ก็ยังคงนับว่าเป็น มโนกรรมนั้นแหละ เพราะโดยมากเป็นไปทางใจ ไม่อาศัยวิญญูติทั้ง ๒ นั้น.

อธิบายมูลของอกุศลกรรม

คำว่า **ปาณาติปาต ผรุสฺสวจา และพยาบาท ย่อมเกิดด้วยมูลคือโทสะ** มีความหมายว่า มีโทสะเป็นมูลคือเป็นรากเหง้า อย่างนี้คือ ก่อนอื่น ปาณาติปาต และผรุสฺสวจา ชื่อว่า ย่อมเกิดด้วยมูลคือโทสะ เพราะเจตนาที่ปลงชีวิตสัตว์ (เจตนาฆ่า) ย่อมเป็นไปพร้อมกับโทสะที่ประทุษร้ายชีวิตสัตว์ และเพราะเจตนาที่

เปล่งคำหยาบย่อมเป็นไปพร้อมกับโทสะที่ขุ่นเคืองผู้อื่น. ส่วน พยาบาท ชื่อว่า เกิดด้วยมูลคือโทสะนั้น มีความหมายว่า ย่อมเกิดด้วยจิตที่มีโทสะเป็นมูล มิได้ มีความหมายตรงตามคำพูดว่า ย่อมเกิดด้วยมูลคือโทสะเหมือนอย่างปาณาติปาต และผรุสวาจา เพราะว่า พยาบาท นั้น ว่าโดยตัวสภาวะธรรมก็ได้แก่โทสะ นั่นเอง ขยายความว่า โทสะนั้นแหละ ถึงฐานะเป็นพยาบาท. หรือว่า พยาบาทนี้ ย่อม เกิดด้วยมูล คือ โทสะ อย่างนี้ คือ โทสะที่เกิดหลังๆ ถึงฐานะเป็นพยาบาทได้ ก็ด้วยอาศัยมูล คือ โทสะที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัย โดยอุปนิสสยปัจจัย อุกุศลกรรม ๓ ข้อนี้ มิได้เกิดด้วยมูลอื่นมีโลภะเป็นต้น เป็นความจริงว่า พระราชา แม้ว่าทรง พระสรवलอยู่ ก็ยังรับสั่งให้เขาฆ่า ด้วยโทสจิตที่เกิดขึ้นในระหว่างแห่งโลกจิต เหล่านั้น นั่นเทียว แม้เกี่ยวกับผรุสวาจา และพยาบาท ก็พึงกล่าวไปตามสมควร ตามทำนองเดียวกันนี้.

คำว่า กาเมสุมิจฉาจาร ฯลฯ ย่อมเกิดด้วยมูลคือโลภะ ความว่า เจตนา ที่ถึงความ เป็น กาเมสุมิจฉาจาร ชื่อว่า ย่อมเกิดด้วยมูลคือโลภะ เพราะมีความ เป็นไปพร้อมกับโลภะที่ปรารถนาในเมถุนธรรม.

อภิขมา ชื่อว่า ย่อมเกิดด้วยมูลคือโลภะ โดยความหมายว่า ย่อมเกิดด้วย จิตที่มีโลภะเป็นมูล โดยเป็นธรรมชาติที่เกิดร่วมกัน หรือว่า โลภะที่เกิดหลังๆ ที่ ถึงความ เป็นอภิขมา ย่อมเกิดด้วยมูลคือโลภะที่เกิดก่อนๆ.

มิจฉาทิฏฐิ ชื่อว่า ย่อมเกิดด้วยมูลคือโลภะ เพราะความเห็นผิดในวัตถุที่ เห็นผิดแห่งมิจฉาทิฏฐิ ย่อมเป็นไปพร้อมกับโลภะที่ยึดมั่นในวัตถุที่เห็นผิดนั้น.

คำว่า อุกุศลกรรมที่เหลือแม้ทั้ง ๔ ย่อมเกิดด้วยมูล ๓ ความว่า อุกุศล- กรรม ๔ อย่าง คือ อทินนาทาน มุสาวาท ปิสุณวาจา และสัมผัปปลาปะ ชื่อว่า ย่อมเกิดด้วยมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ และโมหะ อย่างนี้ คือ :

ก่อนอื่น บุคคลใด เล็งเอาประโยชน์ที่ตนจะพึงได้จากวัตถุที่เป็นของผู้อื่นก็ดี ที่พวกญาติเป็นต้น จะพึงได้ ก็ดี แล้วลักเอาวัตถุนั้นมา อทินนาทานของบุคคล นั้นย่อมมีด้วยโลภะ.

อทินนาทานของบุคคลผู้ลักเอาไปเพราะจ้องเวร (แก้แค้นเป็นต้น) ย่อมมี ด้วยมูลคือโทสะ

อทินนาทานของพระราชา ผู้รับสั่งให้ริบเอาของของผู้อื่น เพื่อลงโทษคนชั่ว โดยไม่พิจารณาโทษหนักเบาตามความเป็นจริง ก็ดี อทินนาทานของพวกพราหมณ์ ผู้กล่าวอยู่ว่า “ทรัพย์ทั้งหมดนี้ พระราชาพระราชทานให้แก่พวกพราหมณ์ในพิธีราชาภิเษก คนอื่นจักใช้สอยได้ก็ต่อเมื่อพวกพราหมณ์ทั้งหลายทุพพลภาพไม่อาจใช้สอยทรัพย์นั้นได้ โดยประการทั้งปวงเท่านั้น พวกพราหมณ์ เมื่อใช้สอย ชื่อว่าย่อมใช้สอยของที่เป็นของตนนั้นเทียว” ดังนี้ ก็ดี อทินนาทานของชนทั้งหลาย ผู้มีปกติไม่ทราบความสัมพันธ์กันแห่งกรรมและผลของกรรม ไม่เชื่อกรรม ไม่เชื่อผลของกรรม ก็ดี ย่อมมีด้วยมูลคือโมหะ แม้ในกรรมที่เหลือมีมุสาวาทเป็นต้น ก็พึงประกอบคำพูดไปตามสมควร ตามทำนองนี้แหละ.

บัณฑิตพึงเห็นว่า คำพูดเกี่ยวกับมูลทั้งหมดนี้เป็นอันท่านอาจารย์กล่าวหมายเอามูลที่เป็นประธานในอันให้สำเร็จอกุศลกรรมข้อนั้นๆ เท่านั้น ถ้าว่าโดยประการทั้งปวง พึงทราบ ว่า โมหะ ย่อมเป็นมูลแห่งอกุศลกรรมทุกข้อ โดยเป็นมูลที่สาธารณะ โดยเกี่ยวกับว่า ในเวลาที่บุคคลก่ออกุศลกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ในเวลานั้น เขาย่อมมีความหลง คือความไม่รู้ ว่า นี้ เป็นสิ่งไม่ควรทำ เห็นอยู่ว่า เป็นสิ่งควรทำ แล้วก็ทำ เพราะฉะนั้น คำว่า ย่อมเกิดด้วยมูลคือโลภะ นี้ บัณฑิตพึงทราบความหมายว่า “ย่อมเกิดด้วยมูลคือโลภะและโมหะ”, และคำว่า ย่อมเกิดด้วยมูลคือโทสะ นี้ พึงทราบความหมายว่า “ย่อมเกิดด้วยมูลคือโทสะและโมหะ” ดังนี้เกิด. ส่วน คำว่า ย่อมเกิดด้วยมูล ๓ นั้น ไม่พึงเห็นว่า ย่อมเกิดด้วยมูล ๓ พร้อมกัน แต่พึงเห็นว่า อกุศลกรรม ๔ อย่าง มีอทินนาทานเป็นต้น เหล่านี้ แต่ละอย่าง ย่อมเกิดด้วยมูล ๓ อย่างนี้ คือ ย่อมเกิดด้วยมูลคือโลภะกับโมหะ, หรือด้วยมูลคือโทสะกับโมหะ หรือด้วยมูลคือโมหะอย่างเดียว ฉะนั้น แล.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า อนึ่ง อกุศลกรรมนี้ นั้น ย่อมมี ๑๒ อย่าง โดยเกี่ยวกับจิตตูปบาท แม้โดยประการทั้งปวง ดังนี้ ก็เพราะความที่เจตนาทั้งหลาย และธรรมมีโลภะเป็นต้นที่สัมปยุตกับเจตนา ที่ถึงความเป็นกรรมแต่ละอย่างเหล่านั้น ย่อมเป็นไปในอกุศลจิตตูปบาท ๑๒ ดวง เพราะเป็นธรรมที่เกิดร่วมกับจิตตูปบาทเหล่านี้ เพราะฉะนั้น ก็ย่อมกล่าวได้ว่า มี ๑๒ อย่าง ตามจำนวนอกุศลจิตตูปบาท เหล่านี้.

กามาวจรกุศลกรรม

แม้กามาวจรกุศลกรรมก็มี ๓ อย่าง โดยเกี่ยวกับทวารของกรรม คือ กายกรรมซึ่งเป็นไปทางกายทวาร วชิกรรมซึ่งเป็นไปทางวจีทวาร และมโนกรรมซึ่งเป็นไปทางมโนทวาร.

มี ๓ อย่าง อย่างนั้นเหมือนกัน โดยเกี่ยวกับเป็นทาน ศีล และภาวนา.

ส่วน โดยเกี่ยวกับจิตตูปบาท กามาวจรกุศลกรรมนี้ ก็มี ๘ อย่าง

มี ๑๐ อย่าง โดยเกี่ยวกับเป็น ทาน ศีล ภาวนา อปจายนะ เวชยาวัจจะ ปัตติทาน ปัตตานุโมทนา รัम्मัสสวณะ รัम्मเทศนา และทิฏฐุชกรรม.

คำอธิบายกามาวจรกุศลกรรม

อธิบายกามาวจรกุศลกรรม ๓ อย่าง โดยเกี่ยวกับทวาร

บัณฑิตพึงทราบความเป็นกายกรรม วชิกรรม และมโนกรรม แห่ง กามาวจรกุศลกรรม ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในอกุศลกรรมนั้นเทียบ และพึงทราบถึงความที่กายกรรมมี ๓ อย่าง วชิกรรมมี ๔ อย่าง และมโนกรรมมี ๓ อย่าง โดยเป็นความงดเว้นจากอกุศลกรรมแต่ละอย่าง เหล่านั้น อย่างนี้ คือ :

กายกรรมมี ๓ อย่าง คือ ความงดเว้นจากปาณาติปาต ๑, ความงดเว้นจากอทินนาทาน ๑, ความงดเว้นจากกาเมสุมิฉฉาจาร ๑

วชิกรรมมี ๔ อย่าง คือ ความงดเว้นจากมุสาวาท ๑, ความงดเว้นจากปิสุณวาจา ๑, ความงดเว้นจากผรุสวาจา ๑, ความงดเว้นจากสัมผัปปลาปะ ๑.

มโนกรรมมี ๓ อย่าง คือ อนภิชฌา-ธรรมชาติที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออภิชฌา ๑, อภัยบาท-สภาวะธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออภัยบาท ๑, สัมมาทิฏฐิ-ความเห็นชอบ (โดยนัยว่า ทานที่บุคคลให้ย่อมมีผลเป็นต้น) ๑.

บัณฑิต พึงทราบถึงข้อที่แปลกไปจากอกุศล โดยเกี่ยวกับตัวสภาวะธรรม อย่างนี้ ว่า : ในฝ่ายกุศลนั้น สำหรับกุศลกรรม ๗ อย่างข้างต้น (กายกรรม ๓ วชิกรรม ๔) มีสภาวะเป็นเจตนา ก็ได้ เป็นวิริติ (ความงดเว้น, สภาวะที่เป็นเหตุให้งดเว้น) ก็ได้ ไม่ใช่เป็นเจตนาอย่างเดียว เหมือนอย่างในฝ่ายอกุศลกรรม ส่วนกุศลกรรม ๓ อย่างข้างท้าย (มโนกรรม ๓) มีสภาวะเป็น อโลภะ อโทสะ และ

ปัญญา ที่เป็นไปโดยอาการนั้นๆ ฉะนั้น แล.

อธิบายกามาวจรกุศล ๓ อย่าง โดยเกี่ยวกับเป็น ทาน ศีล ภาวนา

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า “กามาวจรกุศลกรรม นี้ เมื่อจะเกิดขึ้นในอารมณ์ ๖ อย่าง ย่อมเกิดขึ้นโดยเกี่ยวกับเป็นกรรม ๓ อย่าง มีกายกรรมเป็นต้น ก็จริงอยู่ ถึงกระนั้น ก็ย่อมเกิดขึ้นโดยข้อกำหนด ๓ อย่าง” ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า “มี ๓ อย่าง อย่างนั้นเหมือนกัน โดยเกี่ยวกับเป็น ทาน ศีล และภาวนา” ดังนี้. ความว่า มี ๓ อย่าง โดยเกี่ยวกับเป็นบุญกิริยาวัตถุอย่างย่อ มีทานเป็นต้น เป็นความจริงว่า ท่านแสดงไขบุญกิริยาวัตถุไว้ ๑๐ อย่าง บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ อย่างนั้น ท่านรวมย่อไว้ ๓ อย่างมีทานเป็นต้น ส่วนว่าในบรรดาบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ อย่าง นั้น บุญกิริยาวัตถุข้อไหนบ้าง ถึงความรวมย่อเข้าในข้อทานเป็นต้น และเหตุแห่งการรวมย่อ นั้น จะขอกล่าวถึงข้างหน้า ส่วนการประกอบความเป็นไปในอารมณ์ ๖ อย่าง และในทวารของกรรม ๓ อย่าง แห่งบุญกิริยาวัตถุเหล่านี้ เพื่อให้ทราบ ว่า บุญกิริยาวัตถุข้อนั้นๆ ในคราวนั้น เป็นไปปรารภอารมณ์อะไร ในบรรดา อารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์เป็นต้น และถึงความนับว่าเป็นกรรมอะไรในบรรดากรรม ๓ อย่างมีกายกรรมเป็นต้น นั้น บัณฑิตพึงถือเอาตามที่มาแล้วในปกรณ์อรรถ-กถาทันทีหลายมี อัญฐุสาลินี เป็นต้น เกิด จักขอไม่กล่าวถึงในที่นี้ เพื่อป้องกัน ความพินเื้อของผู้ไม่คุ้นเคยกับเนื้อหาที่ลึกซึ้งในคัมภีร์

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “ส่วน โดยเกี่ยวกับจิตตูปบาท กามาวจรกุศล-กรรม นี้ ก็มี ๘ อย่าง” ดังนี้ ก็เพราะความที่เจตนาที่ถึงความ เป็นกามาวจรกุศล-กรรม ย่อมเป็นไปในกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง นั้นเอง.

คำว่า มี ๑๐ อย่าง โดยเกี่ยวกับเป็นทาน ศีล ฯลฯ และทิฏฐุชุกรม นี้ พึงทราบว่า เป็นคำพูดถึงบุญกิริยาวัตถุที่แตกประเภทเป็น ๑๐ ประการ นั้นเพียว พึงทราบวณัตถะ (ความหมายของคำ) ดังต่อไปนี้.

ธรรมชาติอย่างหนึ่งชื่อว่า ทาน เพราะมีความหมายว่าเป็นเหตุให้บุคคลให้ วัตถุ (มีข้าว น้ำ) เป็นต้น แก่คนอื่น แม้การแบ่งปันก็ชื่อว่าทานนั้นแหละ เพราะ มีสภาวะอย่างนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง แม้ความมดเว้นการปลงชีวิตสัตว์อื่น ความมดเว้นการลงโทษ ทัศนคติต่อผู้อื่นแม้ว่ามีความผิด ก็ชื่อว่า ทาน ได้ในคำว่า อภัยทาน.

ธรรมชาติดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ศิล เพราะมีความหมายว่า ตั้งไว้โดยชอบ คือ ตั้งดำรงไว้โดยชอบซึ่งกายกรรมและวจีกรรม ไม่ให้กระจัดกระจายหรือทำลายไป เพราะความทศิล.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ศิล เพราะมีความหมายว่า เป็นที่ตั้ง คือเป็นที่รองรับ กุศลทั้งหลายยิ่งๆ ขึ้นไป สมตามทีตรัสไว้ว่า “สีเล ปติฏฺฐาย นโร สพลฺโย - นระ ผู้มีปัญญา ตั้งในศิลแล้ว” ดังนี้ เป็นต้น.

ธรรมชาติดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ภาวนา เพราะมีความหมายว่า เจริญ คือทำให้ เกิดและเพิ่มพูน ความว่า ยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และเพิ่มพูนกุศลธรรม ที่เกิดขึ้นแล้ว.

ธรรมชาติดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อปจายนะ เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุ ประพตตินอบน้อมต่อผู้อื่น โดยเกี่ยวกับเป็นการบูชา.

ความเป็นคนผู้ชวนชวายนในกิจนั้นๆ ไม่เพิกเฉย ชื่อว่า เวยยาวัจจะ.

ชน ย่อมให้บุญที่ตนถึงแล้ว คือ บังเกิดแล้วในสันดานของตนแก่คนอื่น เพราะธรรมชาติใด ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ปัตติทาน

ธรรมชาติดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปัตตานุโมทนา เพราะมีความหมายว่า เป็น เหตุอนุโมทนาบุญที่คนอื่นถึงแล้ว คือที่คนอื่นสำเร็จแล้ว.

ธรรมชาติดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ธัมมัสสวนะ เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุ ฟังธรรม

ธรรมชาติดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ธัมมเทสนา เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุ แสดงธรรม.

การทำความเห็นให้ตรง คือให้ถูกต้องไม่วิปริต ชื่อว่า ทิฏฐุชฺชกรรม ฉะนั้นแล. ที่กล่าวมานี้ คือ วจนัตถะ(ความหมายของคำ) แห่งบุญกิริยาวัตถุแต่ละ อย่างเหล่านี้. ส่วน วจนัตถะ ของคำว่า บุญกิริยาวัตถุ นี้ มีอย่างนี้ คือ :

การกระทำ ๑๐ อย่าง มีทานเป็นต้น ชื่อว่า บุญ เพราะเป็นเครื่องชำระ จิตสันดานให้หมดจด (สำเร็จจาก ปุ-ธาตุ ที่มีอรรถว่า “ชำระ”) หรือ เพราะเป็น ของควรทำให้เต็ม (สำเร็จจาก ปุร-ธาตุ ที่มีอรรถว่า “เต็ม”), ทานเป็นต้นนั้น นั้นแหละ ชื่อว่า กิริยา เพราะเป็นสิ่งควรทำ และชื่อว่า วัตถุ เพราะเป็นที่ตั้งอาศัย

แห่งอันสูงชันนับเป็นร้อย เพราะเหตุนั้น ทานเป็นต้น แต่ละอย่างนั้น จึงชื่อว่า บุญกิริยาวัตถุ

ต่อไปนี้เป็น คำไขความบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ อย่าง เหล่านั้น

๑. ทาน

เจตนาที่ตั้งใจสละวัตถุที่มีอยู่ของตน (จากเจตนา) ด้วยความต้องการจะบูชาท่านผู้มีคุณก็ดี ด้วยกรุณาหวังจะอนุเคราะห์ช่วยเหลือบุคคลเหล่านั้นให้พ้นจากความทุกข์ก็ดี แม้ด้วยเมตตาประสงค์ให้ผู้อื่นมีสุขก็ดี แห่งบุคคลผู้มีจิตสันดานเป็นไปกับอนุสัย ยังไม่ปราศจากอนุสัย ชื่อว่า ทาน-การให้ เจตนาที่เป็นไปก่อนหน้าแต่การมอบวัตถุแก่ปฏิคาหก โดยเกี่ยวกับเป็นการตระเตรียมวัตถุทาน เพื่อมอบแก่ปฏิคาหกในคราวต่อมาก็ดี เจตนาที่เป็นไปในภายหลังแต่การมอบวัตถุทาน นั้น โดยเกี่ยวกับเป็นการตามระลึกถึงการกระทำ ด้วยจิตโสมนัสก็ดี ก็สงเคราะห์เข้าในทานนั้น นั่นแหละ แม้ในบุญกิริยาวัตถุที่เหลือ ก็พึงทราบคำอธิบายเกี่ยวกับเจตนาที่เป็นไปก่อนและหลัง ตามสมควร ตามทำนองเดียวกันนี้แหละ.

อนึ่ง ความงดเว้นโทษ ไม่ลงโทษแก่ผู้กระทำผิด เหมือนอย่างที่พระราชาทรงงดโทษประหารชีวิต แก่ผู้ต้องโทษประหารชีวิตเป็นต้น ก็มีสภาพเป็นทาน เรียกว่า อภัยทาน.

พึงทราบว่า การให้ของ ๕ อย่างดังต่อไปนี้ ไม่ชื่อว่า เป็นบุญกิริยาวัตถุข้อทาน เพราะจิตใจของผู้ให้หาความหมัดจดเป็นบุญมิได้เลย ได้แก่ :

๑. การให้สิ่งสร้างความมีนเมา คือสุราและเมรัย
๒. การให้มหรสพ ฟ้อนรำ ขับร้อง หรือการละเล่นต่าง ๆ
๓. การให้หญิงแก่ชาย (เพื่อบำเรอความสุขในเมถุน)
๔. การให้โคตัวผู้แก่โคตัวเมีย ใจความคือ จัดการให้สัตว์ได้ผสมพันธุ์กัน
๕. การให้ภาพจิตรกรรมลามก

๒. ศีล

เจตนาที่ตั้งใจจะทำให้บริบูรณ์ซึ่งสิกขาบท ๕ สิกขาบท ๘ หรือแม้สิกขาบท ๑๐ โดยหวังจะให้เป็นที่นิจศีลเป็นต้น แห่งบุคคลผู้สมาทานสิกขาบทเหล่านั้น หรือถึงแม้ไม่สมาทาน แต่ก็เกิดวิริตติงควันกายหุจจริต หรือวิจิตุจจริตได้ในคราวนั้น ๆ

เจตนาและวิรุตติดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า **ศีล**.

อนึ่ง เจตนาแห่งบุคคลผู้บวชในโรงอุปสมบท แล้วกระทำให้บริบูรณ์อยู่ซึ่ง จตุปาริสุทธิศีล ก็ชื่อว่า **ศีล**

ก็ศีลนั้น มี ๒ อย่าง คือ **วาริตศีล** และ **จาริตศีล**. **วาริตศีล** คือ ศีลที่เป็นไปด้วยสามารถการสมาทานลักษณะทอนเป็นข้อห้าม ได้แก่ข้อที่งดเว้นการฆ่าสัตว์เป็นต้น ส่วน**จาริตศีล** คือ ศีลที่เป็นไปเกี่ยวกับเป็นความประพฤตินข้อที่ควรประพฤติ มีการทะนุบำรุงมารดาบิดาเป็นต้น.

๓. ภาวนา

เจตนาที่เป็นไปจับตั้งแต่ประมวลจิตตั้งลงเพื่อการบริกรรมในกรรมฐาน ๔๐ มีปฐมวิกสิณเป็นต้น หรือเพื่อการพิจารณาสภาวธรรม ในภูมิทั้งหลายมีขั้นเป็นต้น จนถึงโคตรภูเป็นที่สุด ชื่อว่า **ภาวนา** เพราะฉะนั้น ว่าโดยนิปริยาย ภาวนານี้ ย่อมมี ๒ อย่าง คือ **สมถภาวนา**และ**วิปัสสนาภาวนา**

สมถภาวนา คือการเจริญสมถะ ได้แก่ การทำสมถะที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และการยังสมถะที่เกิดขึ้นแล้ว ให้เพิ่มพูนยิ่งๆ ขึ้นไป ท่านเรียกสมาธิว่า “สมถะ” เพราะเป็นความสงบแห่งจิต.

วิปัสสนาภาวนา คือการเจริญวิปัสสนา ได้แก่ การทำวิปัสสนาที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และการทำวิปัสสนาที่เกิดขึ้นแล้วให้เพิ่มพูนยิ่งๆ ขึ้นไป ท่านเรียกปัญญาที่รู้เห็น คือรู้สภาวธรรมตามความเป็นจริง ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ว่า “วิปัสสนา”

สมถภาวนา เป็นไปในกรรมฐาน ๔๐ มีปฐมวิกสิณเป็นต้น, วิปัสสนาภาวนา เป็นไปในภูมิมีขั้นเป็นต้น.

๔. อปจายนะ

เจตนาที่มุ่งกระทำความนับถือเป็นอันมาก ต่อท่านผู้ใหญ่ ผู้เจริญด้วยชาติ วย และคุณ ด้วยอหยาศัยที่ไม่มัวหมอง คือปราศจากความรังเกียจเหนียวหน่าย ปราศจากการหวังผลตอบแทนเป็นต้น โดยวิธีลูกรับ น้อมอาสนะให้ น้อมน้ำดื่ม ของกินให้ เป็นต้น ชื่อว่า **อปจายนะ**.

๕. เวยยาวัจจะ

เจตนาที่มุ่งทำกิจนั้นๆ แก่ท่านผู้ใหญ่ ผู้เจริญด้วยชาติเป็นต้น เหล่านั้น

นั่นแหละ ด้วยอหยาศัยที่ไม่มัวหมองดังกล่าวนั้น โดยการปิดกวดสถานที่อยู่อาศัยของท่าน ตระเตรียมน้ำดื่มน้ำใช้ไว้ให้ท่าน ทะนุบำรุงท่านด้วยข้าวปลาอาหาร เป็นต้น หรือแก่คนไข้ โดยการอุปัฏฐากพยาบาลไข้ เป็นต้น ชื่อว่า เวชยาวิจจะ.

๖. ปัตติทาน

เจตนาที่หวังจะให้บุญที่ตนถึงแล้ว คือทำแล้ว มีความเป็นสาธารณะแก่คนอื่น คือ ตกถึงแก่คนอื่น ๆ ด้วย ด้วยอหยาศัยที่ไม่มัวหมองดังกล่าวนั้น ชื่อว่า **ปัตติทาน** ความว่า อุทิศทักษิณาคือบุญที่ตนทำแล้ว แก่ผู้อื่น นั่นเอง ฟังทราบว่ามีสัตว์บุคคลผู้สามารถรับเอาบุญที่คนอื่นอุทิศให้ นั้นได้แก่พวกเปรตเท่านั้น และเป็นเปรตจำพวกเดียวที่ท่านเรียกว่า “ปรทัตตูปชีวี” เท่านั้น ก็บุญนั้นจะตกถึงแก่พวกเปรตเหล่านี้ได้ เพราะมีความพร้อมเพรียงด้วยองค์ ๓ คือ ความตั้งใจอุทิศของทายก (ผู้ถวายทาน) อย่างนี้ ว่า “ขอทานที่ข้าพเจ้าได้ให้แล้วในครั้ง นี้ จงตกถึงแก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว เกิด” ดังนี้ เป็นต้น ๑ ปฏิคาหก (ผู้รับเอาทาน) เป็นผู้มีความสมมติมีศีล เป็นต้น เพียงพร้อม ๑, การอนุโมทนาของพวกเปรตเหล่านั้น ๑.

๗. ปัตตานุโมทนา

เจตนาที่อนุโมทนา คือ ยินดี ชื่นชม สรรเสริญ บุญที่ผู้อื่นถึงแล้ว คือทำแล้ว สำเร็จแล้ว หรือแม้ผู้อื่นนั้นยังไม่ทำ แต่จักทำ ดุจตนทำหรือจักทำบุญนั่นเองทีเดียว แห่งบุคคลผู้มีจิตผ่องใส ปราศจากมลทินคืออวิชชา มัจฉริยะ (ความตระหนี่ค้ำสรรเสริญ) ชื่อว่า **ปัตตานุโมทนา**

ก็คำว่า อนุโมทนา ในที่นี้ เฟ่งถึงจิตใจที่เป็นไปโดยอาการนั้นเป็นสำคัญ มิได้เฟ่งถึงคำกล่าวอนุโมทนาเป็นสำคัญ เพราะแม้มีการกล่าวคำอนุโมทนาว่า “สาธุ ดีจริง” เป็นต้น แต่เมื่อหาความยินดี ชื่นชมในบุญที่เขาทำหรือจักทำมิได้ ก็ไม่ชื่อว่ามีบุญกิริยาวัตถุข้อนี้เกิดขึ้น ทว่า เมื่อมีความชื่นชมยินดีเกิดขึ้นแล้วนั้นเทียว แม้ไม่มีการเปล่งวาจากล่าวอนุโมทนา เพราะไม่มีโอกาส ก็ชื่อว่ามีบุญกิริยาวัตถุข้อนี้เกิดขึ้นแล้ว.

๘. ธัมมัสสนะ

เจตนาที่มุ่งสดับตรับฟังธรรมของบัณฑิตมีพระพุทธเจ้า เป็นต้น ด้วยอหยาศัยที่ไม่มัวหมอง คือมิได้หวังคำสรรเสริญยกย่อง นับถือบูชาจากผู้อื่น มิได้ประสงค์ความยกตนข่มผู้อื่น ทว่า เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนและแก่ผู้อื่น อย่างนี้

ว่า “เราพึงธรรมได้ความรู้แล้ว จักอาศัยความรู้นี้ เป็นแบบแผนการปฏิบัติ เพื่อประโยชน์แก่ตน เราเป็นผู้มีส่วนแห่งธรรมนั้นแล้ว ก็จักอนุเคราะห์ผู้อื่นด้วยธรรม เทคนาต่อไป” ดังนี้ ชื่อว่า **ธัมมัสสวนะ** แม้การฟังวิชาการอันไม่มีโทษทั้งหลาย ด้วยปรารถนาประโยชน์ในโลกนี้เป็นสำคัญ ก็สงเคราะห์เข้าในธัมมัสสวนะ นี้ เหมือนกัน.

๙. ธัมมเทศนา

เจตนามุ่งชี้แจงธรรมอันเป็นประโยชน์เกื้อกูลของบัณฑิต อย่างมีโยนิโสมนสิการโดยไม่มีการเพ่งถึงผลตอบแทนคือลาภสักการะ ชื่อเสียง บริวาร ความนับถือ ความบูชา เป็นต้น ชื่อว่า **ธัมมเทศนา** แม้การแสดงวิชาการอันหาโทษมิได้ อันเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลในโลกปัจจุบันนี้ ก็สงเคราะห์เข้าในธัมมเทศนา นี้ เหมือนกัน.

๑๐. ทิฏฐุชุกกรรม

การทำความเห็นให้ตรง คือไม่วิปริต โดยนัยว่า “**อตุถิ ทินฺนํ-ทานที่บุคคลให้ย่อมมีผล**” เป็นต้น ชื่อว่า **ทิฏฐุชุกกรรม** ใจความคือ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบนั่นเอง ก็สัมมาทิฏฐินี้ มี ๕ อย่าง คือ :

๑ **กัมมัสสกตาสัมมาทิฏฐิ** - ความเห็นชอบว่า สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นของตน กล่าวคือ ตนทำกรรมใดไว้ เป็นกุศลก็ตาม เป็นอกุศลก็ตาม ตนนั้นแหละ ย่อมเป็นผู้รับผลแห่งกรรมนั้น.

๒ **ฉานสัมมาทิฏฐิ** - ความเห็นชอบที่สัมปยุตกับฉาน ได้แก่ ปัญญาที่เกิดร่วมกับฉานที่เจริญได้.

๓ **วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ** - ความเห็นชอบที่เป็นวิปัสสนา ได้แก่ ปัญญาที่รู้สภาวธรรมทั้งหลาย โดยอาการต่างๆ กัน กล่าวคือ รู้ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา.

๔ **มัคคสัมมาทิฏฐิ** - ความเห็นชอบที่เป็นองค์มรรค องค์แรกแห่งบรรดาองค์มรรค ๘ ที่สัมปยุตกับมัคคจิต อันเห็นชอบ คือหยั่งรู้อริยสัจ ๔.

๕ **ผลสัมมาทิฏฐิ** - ความเห็นชอบที่สัมปยุตกับพระอริยผล คือปัญญาที่เกิดขึ้นพร้อมกับพระอริยผลทั้งหลาย มีโสดาปัตติผล เป็นต้น นั่นเอง

เพราะเหตุที่ในวาระนี้ เป็นอธิการแห่งกามาวจรกุศลกรรม เพราะฉะนั้น บุญกิริยาข้อสัมมาทิฐิในที่นี้ จึงประสงค์เอากัมมัสสกตาสัมมาทิฐิ และวิปัสสนา สัมมาทิฐิเท่านั้น เพราะฉนสัมมาทิฐิ แม้เป็นบุญกิริยาวัตถุ (ข้อภาวนา) ก็ไม่ใช่กามาวจรกุศลกรรม ทว่า เป็นรูปาวจรกุศลกรรม และอรูปาวจรกุศลกรรม อย่าง นั้นเหมือนกัน มัคคสัมมาทิฐิ แม้เป็นบุญกิริยาวัตถุ (ข้อภาวนา) ก็มีใช่กามาวจร กุศลกรรม ทว่า เป็นโลกุตตรกุศลกรรม ส่วน ผลสัมมาทิฐิ ไม่มีคำพูดต้องกล่าว ถึง เพราะเป็นวิบากของกรรม จึงไม่ใช่กุศลกรรม ไม่ใช่บุญกิริยาวัตถุ แล.

ถามว่า บุญกิริยาวัตถุข้อทิวสุชุกรมนี้ เกิดในกามาวจรกุศลจิตกี่ดวง?

ตอบว่า ย่อมเกิดในกามาวจรกุศลจิตได้ ทั้ง ๘ ดวง นั้นเทียว.

ท้วงว่า เกิดในกามาวจรกุศลจิตที่เป็นญาณวิปยุตได้อย่างไร เพราะใน จิตเหล่านี้ ไม่มีปัญญาเกิดร่วม ก็สัมมาทิฐิ คือปัญญา มีใช่หรือ?

เฉลยว่า ทิวสุชุกรมนี้ ย่อมเกิดได้ แม้ในจิตที่เป็นญาณวิปยุต ในคราว ที่จิตตูปบาทอันเป็นญาณสัมปยุตนั้น มีเจตนาในจิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุต แวดล้อม โดยเป็นไปก่อนหน้า และภายหลังจิตตูปบาทที่เป็นญาณสัมปยุตนั้น เจตนาเหล่านั้น ล้วนสงเคราะห์เข้าในทิวสุชุกรมนี้ เพราะเป็นไปในคราวสืบต่อ คราวเดียวกัน. เป็นความจริงว่า ในเวลาที่มีการทำความเห็นให้ตรง คือเกิด สัมมาทิฐิขึ้นนั้น ในเวลานั้น ย่อมมีแต่จิตที่เป็นญาณสัมปยุตเท่านั้น ก็จริงอยู่ ถึง กระนั้น ในกาลก่อนแต่นั้น และในภายหลังจากนั้น ย่อมมีจิตแม้ที่เป็นญาณวิปยุต ก็ได้ เพราะฉะนั้น ทิวสุชุกรม ย่อมเกิดได้ แม้ในจิตที่เป็นญาณวิปยุต ย่อม สำเร็จได้ แม้ด้วยจิตที่เป็นญาณวิปยุต.

อนึ่ง ในบรรดาบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ อย่างเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบถึง การ สงเคราะห์บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ อย่าง เหล่านี้ เข้าในบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่าง มีทานมัยเป็นต้น ดังต่อไปนี้.

พึงทราบว่า บัณฑิตทาน และปัตตานุโมทนา สงเคราะห์เข้าในทานนั่นเอง เพราะมีลักษณะเหมือนทานโดยประการ ๒ คือ เพราะเป็นไปโดยอหยาศัยบริจาต เหมือนกัน ๑ เพราะมีธรรมที่เป็นปฏิบัตย์เหมือนกัน คือ อิสสาและมัจฉริยะ ๑ เพราะฉะนั้น เพราะเหตุที่มีลักษณะเหมือนกันกับทานโดยประการ ๒ ดังกล่าว มานี้ บัณฑิตทาน และปัตตานุโมทนา จึงเป็นอันสงเคราะห์เข้าในบุญกิริยาวัตถุข้อ

ทานมัย ได้ทีเดียว.

ส่วน อปายณะ และเวยยาวัจจะ สงเคราะห์เข้าในบุญกิริยาวัตตุดุขศีลมัย เพราะความนอบน้อมต่อผู้อื่นก็ดี ความชวนชวายในกิจที่ควรทำแก่ผู้อื่นก็ดี เป็น จาริตศีล.

อาจารย์ธรรมपालเถระกล่าวว่า “การแสดงธรรม และการฟังธรรม และความเห็นที่ตรง ถึงการสงเคราะห์เข้าใน ภาวนามัย เพราะเป็นการสั่งเสพ (คือเป็นเหตุ เจริญ) ซึ่งกุศลธรรม” ดังนี้.

อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “เวลาที่มีการแสดงธรรม และการฟังธรรม ทั้ง ผู้แสดง ทั้งผู้ฟัง ส่งญาณไปตามกระแสธรรมที่แสดง ที่ฟังอยู่นั้นแล้ว ก็อาจแทงตลอดลักษณะทั้งหลายได้ กำลังแสดงอยู่นั้นแหละ กำลังฟังอยู่นั้นแหละ ก็อาจยังแม้ญาณที่เห็นลักษณะนั้น ให้ก้าวหน้าไปจนจรดถึงปฏิเวธธรรมได้ทีเดียว เพราะฉะนั้น รัมมเทศนา และรัมมสวนะ จึงถึงการสงเคราะห์เข้าในภาวนามัย” ดังนี้.

อนึ่ง การที่บัณฑิตจะกล่าวว่า รัมมเทศนา ถึงการสงเคราะห์เข้าในทานมัย ดังนี้ก็ได้ เพราะมีลักษณะเป็นการให้ธรรม สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า “**สพฺพทานํ ธมฺม-ทานํ ชินาติ**^๑ - การให้ธรรมย่อมชนะการให้ทั้งปวง” ดังนี้. อย่างนั้นเหมือนกัน ทิฏฐุชุกรมม ย่อมมีอันสงเคราะห์เข้าในบุญกิริยาวัตตุดุขศีล โดยเกี่ยวกับว่า มีลักษณะเป็นเครื่องชำระบุญกิริยาวัตตุดุขศีลทั้งปวง จริงอยู่ บุญกิริยาวัตตุดุขศีลทานมัย เป็นต้น จะเป็นอันหมดจดได้ด้วยดี ก็เพราะได้อาศัยสัมมาทิฏฐิที่เป็นไปโดยนัยว่า “ทานที่บุคคลให้แล้วย่อมมีผล” ดังนี้ เป็นต้น ซึ่งข้อนี้จะเป็นเหตุให้มีผลมาก มี อานิสงส์มาก ก็ท่านพระพุทโธสมาจารย์ได้ทำไว้ในใจอย่างนี้แหละ ท่านจึงได้กล่าวไว้ในอรรถกถาที่ขนิภาย ว่า “**ทิฏฐุชุกรมฺมํ สพฺพเพสํ นิยมนลกฺขณํ**^๒ - ทิฏฐุชุกรมมมีลักษณะเป็นเครื่องชำระบุญกิริยาวัตตุดุขศีลทั้งปวง” ดังนี้.

ฟังทราบว่าเป็นต้น เข้าในบุญกิริยาวัตตุดุขศีล ๓ อย่าง คือ ทานมัย สิลมัย และภาวนามัย ได้ตามประการดังกล่าวมานี้ จึงมีบุญกิริยาวัตตุดุขศีลโดยย่อ ๓ อย่างเท่านั้น ซึ่งท่าน

๑ พ.ธ. ๒๕/๘๖

๒ สุมงฺคฺลวิลาสินี ๓/๒๔๗

อาจารย์ก็ได้แสดงไว้ก่อนแล้วทีเดียว.

บัณฑิตพึงทราบว่าย มย-ศัพท์ ที่ปรากฏในปกรณ์ทั้งหลายว่า ทานมัย (ทานมัย) สิลมัย (สิลมัย) เป็นต้นนั้น เป็นไปในอรรถของตนนั่นเอง (มิได้ทำความเข้าใจของศัพท์ว่า “ทาน” เป็นต้น ให้แปลกไป) ความว่า ทานนั่นเอง ชื่อว่า ทานมัย ศีลนั่นเอง ชื่อว่า สิลมัย ภาวนานั่นเอง ชื่อว่า ภาวนามัย ฉะนี้ แล,

รูปาวจรกุศลกรรม

ส่วน รูปาวจรกุศลกรรม เป็นมโนกรรมอย่างเดียว และรูปาวจรกุศลกรรม นั้น เป็นภาวนามัย ถึงซึ่งอัปปนา มี ๕ อย่าง ตามความต่างกันแห่งองค์ฌาน

คำอธิบายรูปาวจรกุศลกรรม

รูปาวจรกุศลกรรม ชื่อว่า เป็นมโนกรรมอย่างเดียว เพราะเป็นเจตนาที่เป็นไปทางมโนทวารอย่างเดียวเท่านั้น มิได้เป็นไปทางกายทวารและวจีทวาร เพราะมิได้ทำวิญญูติทั้ง ๒ (กายวิญญูติและวจีวิญญูติ) ให้ตั้งขึ้น.

อนึ่ง รูปาวจรกุศลกรรมนั้น เมื่อจะนับเนื่องเข้าในบุญกิริยาวัตถุ ย่อมนับเนื่องเข้าในภาวนามัย เพราะเป็นสมถภาวนา และเพราะมิได้เป็นไปเกี่ยวกับบุญกิริยาวัตถุข้ออื่น ๆ มีทานมัย เป็นต้น.

คำว่า ถึงซึ่งอัปปนา มีความหมายว่า จรดถึงอัปปนา คือนับเนื่องเข้าในอัปปนาฌาน เพราะเป็นกุศลกรรมที่แนบแน่นในอารมณ์มีปฏิวิถิสณเป็นต้น ของตน โดยมีกามาวจรกุศลที่เป็นไปในส่วนเบื้องต้น เป็นปัจจัยให้สำเร็จ

คำว่า มี ๕ อย่าง ตามความต่างกันแห่งองค์ฌาน ความว่า เจตนาที่ถึงความเป็นรูปาวจรกุศลกรรมนั้น มี ๕ อย่าง ตามความต่างกันแห่งองค์ฌานที่ประกอบด้วยตน อย่างนี้ คือ :

รูปาวจรกุศลกรรมที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ มีวิตกเป็นต้น ชื่อว่า ปฐม-ฌานรูปาวจรกุศลกรรม ฯลฯ รูปาวจรกุศลกรรมที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขาและเอกัคคตา ชื่อว่า ปัญจฌานรูปาวจรกุศลกรรม ดังนี้ ตามลำดับแห่งการก้าวล่วงองค์.

ก็รูปาวจรกุศลกรรมนี้ นับว่ามีหลายอย่างแม้โดยประการอื่นอีก คือมีหลายอย่างตามความต่างกันแห่งปฏิปทาเป็นต้น ฉะนี้แล.

อรูปาวจรกุศลกรรม

ส่วน อรูปาวจรกุศลกรรม ก็เป็นมโนกรรมอย่างเดียวกัน เหมือนกัน แม้อรูปาวจรกุศลกรรมนั้นก็ป็นภาวนามัยถึงซึ่งอัปนา มี ๔ อย่าง ตามความต่างกันแห่งอารมณ์

คำอธิบายอรูปาวจรกุศลกรรม

พึงทราบคำอธิบายเกี่ยวกับคำว่า เป็นมโนกรรมอย่างเดียว ฯลฯ ถึงซึ่งอัปนา ตามนัยเดียวกันกับที่ได้กล่าวแล้วในรูปาวจรกุศลกรรมนั้นเทียว.

คำว่า มี ๔ อย่าง ตามความต่างกันแห่งอารมณ์ ความว่า เจตนาที่ถึงความป็นอรูปาวจรกุศลกรรม นี้ จัดว่ามี ๔ อย่าง ตามความต่างกันแห่งอารมณ์ ไม่ใช่ตามความต่างกันแห่งองค์ฌานเหมือนอย่างรูปาวจรกุศลกรรม เพราะแต่ละอย่างล้วนประกอบด้วยองค์ฌานที่นับว่าเป็นปัญจฌาน คือ อุเบกขาและเอกัคคตาเหมือนกัน ซื่อว่ามี ๔ อย่าง ตามความต่างกันแห่งอารมณ์อย่างนี้ คือ :

อากาสนัญญาตนอรูปาวจรกุศลกรรม อันมี กสิณสมาธิภาส (อากาศอันเป็นที่กสิณถูกเพิกไป) เป็นอารมณ์ ๑.

วิญญาณัญญาตนอรูปาวจรกุศลกรรม อันมี อากาสนัญญาตนวิญญาณ เป็นอารมณ์ ๑.

อากิญจัญญาตนอรูปาวจรกุศลกรรม อันมี ความไม่มีแห่งอากาสนัญญาตนวิญญาณ เป็นอารมณ์ ๑

เนวสัญญานาสัญญาตนอรูปาวจรกุศลกรรม อันมี อากิญจัญญาตนวิญญาณ เป็นอารมณ์ ๑ ฉะนี้ แล.

การทำวิบากให้บังเกิดในภูมิทั้งหลาย แห่งกรรมทั้งหลาย

การทำวิบากให้บังเกิดแห่งอกุศลกรรม

ในกรรม ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับสถานที่ผลผลิตเหล่านี้ อกุศลกรรมที่เว้นอุทธัจจะ ย่อมทำปฏิสนธิให้เกิดขึ้นในอบายภูมิ, ส่วน ในปวัตติกาล อกุศลกรรม ๑๒ อย่าง แม้ทุกอย่าง ย่อมผลัด (ทำให้บังเกิด) อกุศลวิบาก ๗ อย่าง ใน

กามโลกแม่ทั้งปวง และในรูปโลกตามสมควร.

คำอธิบาย การทำวิบากให้บังเกิดแห่งอกุศลกรรม

คำว่า อกุศลกรรมที่เว้นอุทธัจจะ ได้แก่ เจตนาที่เป็นไปในอกุศลจิต ๑๑ ดวง เว้นเจตนาที่เป็นไปในโมฆะจิตที่สัมปยุตกับอุทธัจจะ ความว่า เฉพาะเจตนาในอกุศลจิต ๑๑ ดวง ที่ถึงความเป็นอกุศลกรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น เท่านั้น ที่สามารถยังวิบากปฏิสนธิให้ตั้งขึ้นในอบายภูมิ ๔ มีนรกเป็นต้น ตามสมควรแก่กรรม เจตนาที่เป็นไปในจิตที่สัมปยุตกับอุทธัจจะไม่สามารถยังปฏิสนธิให้ตั้งขึ้น เพราะไม่มีการให้ปฏิสนธิเป็นสภาวะ สามารถเพียงยังวิบากให้ตั้งขึ้นในปวัตติกาล แต่อย่างเดียวนั้น อธิบายว่า ไม่สามารถให้ผลเกี่ยวกับปฏิสนธิ.

ถามว่า อกุศลกรรมที่สหระคตด้วยวิจิกิจฉา แม้ทรมากำลังกว่าอกุศลกรรมที่สหระคตด้วยอุทธัจจะ เพราะเหตุที่เว้นอุทธัจจะ ก็ยังคร่าเอาปฏิสนธิมาได้ เพราะเหตุไรอกุศลกรรมที่สหระคตด้วยอุทธัจจะจะมีกำลังมากกว่าจึงไม่สามารถคร่าเอาปฏิสนธิมาได้เล่า?

ตอบว่า อกุศลกรรมที่สหระคตด้วยอุทธัจจะแม้มีกำลังมากกว่า ก็ไม่สามารถจะคร่าเอาปฏิสนธิมาได้ เพราะเหตุที่ไม่มีการให้ปฏิสนธิเป็นสภาวะ เพราะข้อวิจารณ์ที่ว่า “กรรมที่มีกำลังย่อมคร่าเอาปฏิสนธิมา กรรมที่ทรมากำลังย่อมคร่าเอาปฏิสนธิมาไม่ได้” ดังนี้ นี้ ย่อมใช้ได้ก็สำหรับกรรมที่มีการให้ปฏิสนธิเป็นสภาวะได้ด้วยกันเท่านั้น ส่วนกรรมใดจะมีกำลังหรือไม่มีกำลัง เมื่อไม่มีการให้ปฏิสนธิเป็นสภาวะอยู่แล้ว ก็ไม่ควรจะกล่าวอ้างถึงความมีกำลัง หรือความไม่มีกำลัง เพื่ออันวินิจฉัยการให้ปฏิสนธิ หรือไม่ให้ปฏิสนธิเลยเทียว.

ถามว่า คำว่า “อกุศลกรรมที่เป็นไปในจิตที่สัมปยุตกับอุทธัจจะ ไม่สามารถยังวิบากปฏิสนธิให้ตั้งขึ้น เพราะไม่มีการให้ปฏิสนธิเป็นสภาวะ” ดังนี้ นี้ จะสามารถเข้าใจได้อย่างไรเล่า?

ตอบว่า เป็นความจริงว่า อกุศลกรรมที่เป็นไปในจิตที่สัมปยุตกับอุทธัจจะ นั้น มิได้มีมาในพวกอกุศลธรรมทั้งหลายที่ทัตสนะจะพึงละ. คือว่า อกุศลธรรมทั้งหลายนั้น มี ๓ อย่าง คือ อกุศลธรรมที่ทัตสนะ (โสดาปัตติมรรค) จะพึงละ ๑ อกุศลธรรมที่ภาวนา (มรรค ๓ เบื้องบน) จะพึงละ ๑ อกุศลธรรมที่ทั้งทัตสนะจะ

ฟังละ ทั้งภาวนาจะฟังละ ๑.

ในบรรดาอกุศลธรรม ๓ อย่างนั้น จิตตูปบาทที่สัมปยุตกับทวิภูฏี และจิตตูปบาทที่สัมปยุตกับวิจิกิจจา ชื่อว่า อกุศลธรรมที่ทัสสนะจะฟังละ เพราะความเป็นธรรมที่มรรคแรก (โสดาปัตติมรรค) ซึ่งได้ชื่อว่า “ทัสสนะ” เพราะความที่เพิ่งเห็นพระนิพพานเป็นครั้งแรก จะฟังละ ส่วนจิตตูปบาทที่สัมปยุตกับอุทฺธัจจะ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยความเป็นธรรมที่ภาวนาจะฟังละ เพราะความเป็นธรรมที่มรรคชั้นยอด (อรหัตตมรรค) เท่านั้น จะฟังละ ก็มรรค ๓ เบื้องบน รวมทั้งอรหัตตมรรคนี้ ได้ชื่อว่า “ภาวนา” เพราะเป็นไปโดยเกี่ยวกับว่า เจริญ คือ เพิ่มพูน หรือ ออกรวมในพระนิพพานที่มรรคแรกเห็นแล้วนั้น ส่วน จิตตูปบาทที่วิปยุตจากทวิภูฏี และที่สหระคตด้วยโทมนัส ชื่อว่า อกุศลธรรมที่ทั้งทัสสนะจะฟังละ ทั้งภาวนาจะฟังละ อย่างนี้ คือ ส่วนที่เป็นเหตุให้ไปอบายและที่เป็นเหตุให้มีภพที่ ๘ เป็นส่วนที่ทัสสนะจะฟังละ, ส่วนที่เป็นอย่างหยาบเป็นส่วนที่ภาวนา (สกทาคามิมรรค) จะฟังละ, จิตตูปบาทที่วิปยุตจากทวิภูฏีส่วนที่เป็นไปกับกามราคะ และจิตตูปบาทที่สหระคตกับโทมนัสส่วนที่เป็นอย่างละเอียด ก็เป็นส่วนที่ภาวนา (อนาคามิมรรค) จะฟังละ ส่วนที่เหลือนอกนี้เป็นส่วนที่ภาวนา (อรหัตตมรรค) จะฟังละ.

ก็ถ้าหากว่า อกุศลธรรมที่เป็นไปในจิตตูปบาทที่สัมปยุตกับอุทฺธัจจะ จะฟังให้ปฏิสนธิได้ไซ้ ก็ยอมให้ปฏิสนธิในอบาย เพราะเป็นอกุศลธรรม ก็แต่ว่า เมื่อตรัสไว้ในฐานะเป็นอกุศลธรรมที่ภาวนาสูงสุดคืออรหัตตมรรคจะฟังละ อย่างนี้ ว่า “กตเม ธมฺมา ภาวนาย ปหาตพฺพา? อุทฺธจฺจสหคโต จิตฺตูปปาโท - ธรรมที่ภาวนาจะฟังละเป็นไฉน? ได้แก่จิตตูปบาทที่สหระคตด้วยอุทฺธัจจะ” ดังนี้. ก็เป็นอันว่า ทัสสนะ คือโสดาปัตติมรรค ไม่อาจละได้ เมื่อยังไม่อาจละได้ พระโสดาบันก็ยังมีโอกาสไปอบายได้ เพราะอกุศลธรรมที่สัมปยุตกับอุทฺธัจจะที่ยังละไม่ได้นั้น และถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ ก็ยอมผิดกับคำพูดที่ว่า “พระโสดาบันเป็นผู้ปิดประตูอบายได้แล้ว มีอันไม่ตกไป (ในอบาย) เป็นธรรมดา” เป็นต้น เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงพึงเห็นว่า อกุศลธรรมที่สัมปยุตกับอุทฺธัจจะ ไม่ใช่อกุศลธรรมที่ให้ปฏิสนธิแล เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ที่เว้นอุทฺธัจจะ” ดังนี้. เหตุผลโดยพิสดารกว่านี้เกี่ยวกับความที่เจตนาอันสหระคตด้วยอุทฺธัจจะ จะไม่ให้วิบากปฏิสนธิ นั้น บัณฑิตพึงค้นหาได้ใน ปกรณ์ปรมัตถมัญชุสา หรือฎีกาอธิบายอภิธัมมวาท

ที่ชื่อว่า อภิรัมมัตถวิกาลินี นั้นเทียว.

ก็แต่ว่า ใครๆ ไม่อาจปฏิเสธการให้วิบากในปวัตติกาลแห่งเจตนาที่สัมปยุตกับอุทฺธัจจะนี้ได้ เพราะตรัสไว้ใน ปฏิสัมภีทวิภังค์ ว่า “ยสมฺมิมิ สมเย อกุสลํ จิตฺตํ อูปฺปนฺนํ โหติ อุกฺเขชาสหคฺตํ อุกฺเขจฺจสมฺปยุตฺตํ” เป็นต้น ซึ่งแปลเต็มความได้ว่า “ในสมัยใด อกุศลจิตมีอันเกิดขึ้นแล้ว เป็นธรรมชาติที่สหคตด้วยอุเบกขา-เวทนา สัมปยุตกับอุทฺธัจจะ มีรูปเป็นอารมณ์ก็ตาม ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ก็ตาม ในสมัยนั้น ผัสสะย่อมมี ฯลฯ อวิกเขปะก็ย่อมมี ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อกุศล, ญาณในธรรมเหล่านี้ชื่อว่ารัมมปฏิสัมภีทา, ญาณในวิบากของธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า อตฺถปฺปฏิสัมภีทา” ดังนี้ ก็คำว่า ญาณในวิบากของธรรมเหล่านี้ นี้ เป็นอันตรัสถึงวิบากในปวัตติกาลของเจตนาอันสัมปยุตกับอุทฺธัจจะนี้นั่นเอง.

คำว่า ส่วนในปวัตติกาล ฯลฯ ย่อมเฉลี่ยตอกุศลวิบาก ๗ อย่างในกาม-โลกแม้ทั้งปวง ความว่า ในปวัตติกาล อกุศลกรรมทั้ง ๑๒ อย่าง (เจตนาในอกุศลจิต ๑๒ ดวง) ย่อมเฉลี่ย คือย่อมทำอกุศลวิบากให้บังเกิดในกามโลกคือในกามภูมิแม้ทั้งปวง คือทั้ง ๑๑ ภูมินั้นเทียว.

คำว่า และในรูปโลก คือในรูปาวจรภูมิ ๑๕ เว้นอัสถุญฺญิสตฺตภูมิ เพราะแม้พวกพรหมก็มีการเสวยวิบากอันเป็นผลของกรรมชั่วที่ได้ทำไว้ก่อนหน้าแต่ความบังเกิดเป็นพรหมนั้น

รวมความว่า อกุศลกรรม ๑๑ อย่าง เว้นที่สหคตด้วยอุทฺธัจจะ ย่อมเฉลี่ยตอกุศลวิบากปฏิสนธิ คือ อุเบกขาสันติริณะ ในอบายภูมิ ๔ อกุศลกรรมทั้ง ๑๒ อย่าง ย่อมเฉลี่ยตอกุศลวิบากทั้ง ๗ อย่าง ในปวัตติกาล ในกามภูมิทั้งปวง และในรูปโลกตามสมควร.

คำว่า ตามสมควร คือ ตามสมควรแก่ทวารและอารมณ์ อย่างนี้ คือ :-

ในกามภูมิ ย่อมเฉลี่ยตอกุศลวิบากได้ทั้ง ๗ อย่างนั้นเทียว เพราะเป็นภูมิที่มีทวารบริบูรณ์ ส่วนว่าสัตว์ผู้ใดมีประสาทที่เป็นทวารนั้นๆ บกพร่องไป เช่นว่าเป็นผู้บอดแต่กำเนิด หนวกแต่กำเนิด เป็นต้น สำหรับสัตว์ผู้นั้น ก็พึงเว้นวิบากที่มีความเป็นไปประจำทวารนั้นๆ เสีย.

ในรูปภูมิ ย่อมเฉลี่ยตอกุศลวิบากเพียง ๔ อย่างเท่านั้น เว้นอกุศลวิบาก ๓ อย่าง คือ ขานวิญญูญาณ ชิวหาวิญญูญาณ และกายวิญญูญาณ เพราะพวกพรหม

ไม่มีประสาท ๓ อย่าง มีฆานประสาทเป็นต้น เหตุแห่งความเป็นผู้ไม่มีประสาท ๓ อย่างเหล่านี้ ได้กล่าวไปก่อนแล้ว (ในปริจเฉทที่ ๑) และจักกล่าวโดยพิสดาร ข้างหน้า (ในปริจเฉทที่ ๖)

อนึ่ง อกุศลกรรม ๑๒ อย่างเหล่านี้ ย่อมเมล็ดอกุศลวิบากเหล่านี้ ตามสมควร คือตามความเหมาะสมแก่อากรมณ์ อย่างนี้คือ ย่อมเมล็ดจักขุวิญญาณ ในรูปารมณ์ ฯลฯ ย่อมเมล็ดกายวิญญาณในโณฏฐัพพารมณ์ ย่อมเมล็ดสัมปฏิจ- ฉันนจิตในอากรมณ์ ๕ ย่อมเมล็ดอุเบกขาสันติริณะจิตในอากรมณ์ ๖ และอากรมณ์ เหล่านี้ล้วนเป็นอนิฏฐารมณ์ เพราะอนิฏฐารมณ์เท่านั้น ควรแก่วิบากของอกุศล- กรรม ฉะนี้แล.

การทำวิบากให้บังเกิดแห่งกามาวจรกุศลกรรม

แม้ในบรรดากามาวจรกุศลกรรมเหล่านั้น กุศลกรรมที่เป็นติเหตุกอกกัฏฐะ ให้ปฏิสนธิที่เป็นติเหตุกะแล้ว ก็เมล็ดวิบาก ๑๖ อย่างในปวัตติกาล กุศลกรรมที่เป็นติเหตุกโอมกะ และที่เป็นทวิเหตุกอกกัฏฐะ ให้ปฏิสนธิที่เป็นทวิเหตุกะ แล้วก็เมล็ดวิบาก ๑๒ อย่าง เว้นติเหตุกวิบาก ในปวัตติกาล.

ส่วน กุศลกรรมที่เป็นทวิเหตุโอมกะ ย่อมให้ปฏิสนธิที่เป็นอเหตุกะเท่านั้น ย่อมเมล็ดเฉพาะอเหตุกวิบากทั้งหลาย ในปวัตติกาล.

คาถา : แสดงมติเกี่ยวกับการทำวิบากให้บังเกิดของพระเถระบางรูป

อสงฺขารํ สสงฺขาร-	วิปากานิ น ปจฺจติ
สสงฺขารมสงฺขาร-	วิปากานิติ เกจิ น
เตสํ ทฺวาทส ปากานิ	ทสฺสจฺจ ยถากุภํ
ยถาวุตฺตานุสาเรน	ยถาสมฺภวมฺหุทิเส

แปลว่า: พระเถระบางท่านกล่าวว่า “กรรมที่เป็นอสังขาริก ไม่เมล็ดวิบากที่เป็นสังขาริก กรรมที่เป็นสังขาริกก็ไม่เมล็ดวิบากที่เป็นอสังขาริก” ดังนี้ สำหรับพระเถระเหล่านั้น พึงแสดงวิบาก ๑๒ วิบาก ๑๐ และวิบาก ๘ ตามลำดับ ตามทำนองแห่งคำตามที่ได้กล่าวแล้ว ตามสมควรแก่ความเกิดได้ เกิด.

ดังนี้.

คำอธิบายการทำวิบากให้บังเกิดแห่งกามาจรกุศลกรรม

คำว่า แม้ในบรรดากามาจรกุศลกรรมเหล่านั้น คือ แม้ในบรรดากามาจรกุศลกรรมที่ผลิตวิบากได้เหล่านั้น.

คำว่า กุศลกรรมที่เป็นติเหตุอกุฏฐะ คือ กุศลกรรมที่มีเหตุ ๓ และเป็นอกุฏฐะ (เป็นอย่างอกุฏฐะ) ก็คำว่า อกุฏฐะ คืออกุฏฐะ เพราะมีความวิเศษโดยการได้กุศลเป็นบริวาร กล่าวคือ มีกุศลที่เป็นไปก่อนหน้าแต่การกระทำ และที่เป็นไปภายหลังการกระทำบุญกิริยาวัตถุๆ นั้นๆ แวดล้อม อธิบายว่า เจตนาที่ถึงความ เป็นกุศลนั้น เป็นไป ๓ กาล คือ กาลก่อนกระทำ ได้แก่กาลที่ตระเตรียมปัจจัยไทยธรรมไว้ก่อน เพื่อการมอบให้แก่ปฏิคาหกในกาลต่อมา ๑ กาลที่มอบปัจจัยไทยธรรมนั้นในมือปฏิคาหก ๑ การตามระลึกถึงการกระทำของตนด้วยจิตปีติโสมนัส ในภายหลัง ๑. เมื่อมีเจตนาเป็นไปครบกาล ๓ อย่างนี้ เจตนาที่เป็นไปครววมอบปัจจัยไทยธรรมในมือปฏิคาหกนั้นเทียว ได้เจตนาที่เป็นไปก่อนหน้า และที่เป็นไปภายหลัง แวดล้อมตามประการดังกล่าวมานี้แล้ว ย่อมมีกำลังยิ่ง ถึงความนับว่าอกุฏฐะ สามารถผลิตวิบากได้มากมาย.

อีกอย่างหนึ่ง แม้ไม่มีเจตนาอะไรๆ เป็นไปก่อนหน้าเลย ถึงกระนั้น เจตนาที่เป็นไปครววมอบปัจจัย แม้เพียงครวเดียวนั้น ก็ย่อมมีกำลัง ถึงความนับว่าเป็นอกุฏฐะได้ทีเดียว เพราะเหตุที่ชนผู้มากด้วยศรัทธา ทำบุญนั้นๆ แล้ว ก็คอยแต่จะระลึกถึงด้วยจิตที่มีปีติโสมนัสอยู่บ่อยๆ เองๆ นั้นเทียว

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อกุฏฐะ เพราะมีความวิเศษ โดยการได้ความเสพคุ่นเป็นไปในภายหลัง คือชนสั่งสมอยู่บ่อยๆ ทำอยู่เป็นประจำจนได้ความเสพคุ่นในภายหลัง ขยายความว่า เป็นกรรมที่ชนทำอยู่เป็นประจำติดต่อกันไปราวจะเป็นประเพณี เหมือนอย่างศีลที่สมาทานประจำ ฉะนั้น

คำว่า ให้ปฏิสนธิที่เป็นติเหตุกะแล้ว ก็ผลิตวิบาก ๑๖ อย่างในปวัตติกาล ความว่า เพราะเหตุที่เป็นติเหตุกะด้วย เป็นอกุฏฐะด้วย จึงมีกำลังมาก สามารถให้วิบากปฏิสนธิดวงใดดวงหนึ่งในบรรดา ๔ ดวงที่มีเหตุ ๓ เสมอกับตนในปฏิสนธิกาล และยังตามผลิตวิบากได้ทั้ง ๑๖ ดวงนั้นแหละ ในปวัตติกาล โดยเกี่ยวกับเป็นภวังค์ (องค์แห่งภพ) เป็นต้น

ก็ในคำว่า **ให้ปฏิสนธิ** นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า ให้ปฏิสนธิเพียงคราวเดียวเท่านั้น เพราะว่า เจตนากรรมในขณะจิตเดียว หาสามารถผลิตวิบากปฏิสนธิได้หลายภพหลายชาติไม่ เมื่อได้ผลิตวิบากปฏิสนธิคราวหนึ่งแล้ว ก็หมดอุตสาหะไป ไม่ให้ปฏิสนธิอะไรๆ ซ้ำอีก ก็คำที่ท่านกล่าวว่า “กรรมนั้น ย่อมทำให้เขาแล่นไป ท่องเที่ยวไปในสุคติภูมิ หลายร้อยหลายพันชาติ” ดังนี้ เป็นต้นนั้น พึงทราบว่ คำว่า “กรรมนั้น” ท่านมิได้หมายเอาเจตนากรรมในขณะจิตเดียว ทว่ากล่าวหมายเอาเจตนากรรมที่เป็นไปติดต่อกันหลายขณะจิต ในคราวที่บุคคลปรารถนาบุญกุศลทั้งหลาย แต่ละครั้ง ด้วยว่า บุญกุศลทั้งหลายจะเป็นอันบุคคลทำสำเร็จด้วยอาศัยเจตนาเพียงขณะจิตเดียวนั้น หาได้ไม่ ส่วนวิบากในปวัตติกาลมีวิบากทางตา เป็นต้น ย่อมมีได้ แม้อ้อยชาติ แม้อันชาติ ด้วยเจตนากรรมเพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น เหมือนอย่างที่เราได้กล่าวไว้ว่า “**ตริจฺจนาคเต ทานํ ทตฺวา สต-คฺคณา ทกฺขิณา ปาฏิกงฺขา**” แปลว่า “ให้ทานในสัตว์เดรัจฉานแล้ว ก็พึงหวังทักษิณา อันมีอาณิสสถึง ๑๐๐ เท่า (ร้อยชาติ) ได้” ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า **ที่เป็นเหตุอุกุกกัฏฐะ** คือ ที่มีเหตุ ๒ และเป็นอย่างอุกฤษฏ์ ได้แก่ กามาวจรกุศลกรรมที่ไม่ประกอบกับญาณ ซึ่งเหตุแห่งความเป็นธรรมชาติที่ไม่ประกอบกับญาณ นั้น ได้กล่าวไว้ในหนก่อน (ในปริจเฉทที่ ๑) และเป็นอย่างอุกฤษฏ์ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ในติเหตุอุกุกกัฏฐะ นั้นเอง.

เป็นความจริงว่า ความเป็นผู้บอดแต่กำเนิด เป็นต้น ในกามสุคติภูมิ แห่งสัตว์ผู้มีอายุตนะนั้นๆ มีจักขวยตนะ เป็นต้น บกพร่อง ย่อมสำเร็จได้เพราะอเหตุกวิบากปฏิสนธิอันเป็นผลแห่งกามาวจรกุศลกรรมที่ทราวมกำลังนัก เป็นปัจจัยเพราะเหตุไร กรรมนั้นจึงทราวมกำลังนักเล่า ตอบว่า เพราะถูกอกุศลกรรมบั่นทอนกำลังเสียโดยรอบด้านนั้นเทียว. ก็แต่ว่า ญาณเป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะอันเป็นมูลแห่งอกุศลกรรมเหล่านั้น เพราะฉะนั้น อกุศลกรรมเหล่านั้น แมื่ว่าบั่นทอนกำลังของกุศลกรรมที่เป็นญาณสัมปยุตได้ก็ตาม ถึงกระนั้น ก็ไม่สามารถจะบั่นทอนให้ทราวมกำลังโดยสิ้นเชิงได้ เพราะมีญาณป้องกันอยู่ เพราะเหตุนี้ กามาวจรกุศลกรรมที่ประกอบกับญาณ ที่หย่อนกำลังโดยประเภทโสมกะ แม้ไม่อาจคร่ามาซึ่งวิบากปฏิสนธิที่เป็นติเหตุกะเสมอกับตนได้ ก็ไม่ถึงกับคร่ามาซึ่งอเหตุกวิบากปฏิสนธิ ย่อมคร่ามาซึ่งอเหตุกวิบากปฏิสนธินั้นเทียว.

๑ ม.อ. ๔๔/๔๑๘

ส่วน กรรมที่เป็นทวิเหตุกะ ไม่อาจทำผลที่สัมปยุตกับญาณให้บังเกิดได้แน่นอน เพราะตนเองเป็นธรรมชาติที่ไม่ประกอบกับญาณ เมื่อเป็นเช่นนี้จะสามารถทำผลที่ประกอบกับญาณให้บังเกิดได้กระไร เพราะฉะนั้น กรรมที่เป็นทวิเหตุกะนั้น แม้ว่าเป็นธรรมชาติที่อุกฤษฏ์ยิ่ง ก็มีความสามารถอย่างสูงสุดเพียงคร่ำมาซึ่งปฏิสนธิที่เป็นทวิเหตุกะเท่านั้น ย่อมไม่คร่ำมาซึ่งปฏิสนธิที่เป็นติเหตุกะ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวไปพร้อม ๆ กันทั้ง ๒ ประการ ว่า “**กุศลกรรมที่เป็นติเหตุกโอมกะ และที่เป็นทวิเหตุกอุกัฏฐะ ให้ปฏิสนธิที่เป็นทวิเหตุกะ**” ดังนี้. และเพราะเหตุที่ไม่อาจให้วิบากที่สัมปยุตกับญาณได้นั้นเอง กุศลกรรมที่เป็นติเหตุกโอมกะ และที่เป็นทวิเหตุกอุกัฏฐะ จึงตามให้ผลในปวัตติกาลได้เพียง ๑๒ ดวงเท่านั้น โดยเกี่ยวกับเป็นองค์แห่งภพเป็นต้น เว้นวิบากที่สัมปยุตกับญาณ ๔ ดวงเสีย.

ส่วน กุศลกรรมที่เป็นทวิเหตุกโอมกะ เพราะความที่หย่อนกำลังตามนัยดังที่กล่าวแล้วนั้นแหละ จึงไม่อาจยังวิบากที่ยิ่งใหญ่คือมหาวิบากแม้เพียงญาณ-วิปยุตเสมอกับตน ให้บังเกิดได้ ย่อมยังอเหตุกวิบากทั้งหลายให้บังเกิดได้เท่านั้น คือ ย่อมยังอุเบกขาสันตிரณปฏิสนธิให้บังเกิดในปฏิสนธิกาล อันเป็นเหตุให้สำเร็จความเป็นผู้บอดแต่กำเนิดเป็นต้น แล้วตามผลัดอเหตุกวิบาก ๗ ดวง ในปวัตติกาล โดยเกี่ยวกับเป็นองค์แห่งภพเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “**ย่อมให้ปฏิสนธิ ที่เป็นอเหตุกะเท่านั้น**” ดังนี้เป็นต้น ฉะนี้ แล.

เพราะฉะนั้น ก็ย่อมประมวลความเกี่ยวกับการผลัดวิบาก แห่งกามาวจร-กุศลกรรมเหล่านี้ ได้อย่างนี้ว่า

กุศลกรรมที่เป็นติเหตุกอุกัฏฐะ มีกำลังมาก ตามนัยดังกล่าวมาแล้ว ย่อมให้วิบากที่เป็นติเหตุกะ ๔ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งในปฏิสนธิกาล แล้วก็ย่อมตามให้วิบากทั้ง ๑๖ ดวง คือ มหาวิบาก ๘ อเหตุกวิบาก ๘ ในปวัตติกาลได้อีก โดยเกี่ยวกับเป็นองค์แห่งภพเป็นต้น รวมความว่า สามารถผลัดวิบากได้ ๑๖ ดวง.

กุศลกรรมที่เป็นติเหตุกโอมกะ และที่เป็นทวิเหตุกอุกัฏฐะ มีกำลังหย่อน โดยเกี่ยวกับอย่างหนึ่งมีอกุศลแวดล้อม และอีกอย่างหนึ่ง แม้อุกฤษฏ์ก็ปราศจากญาณค้ำจุน ย่อมให้วิบาก ๑๒ ดวง เว้นวิบากที่สัมปยุตกับญาณ ๔ ดวง อย่างนี้คือ ย่อมให้วิบากที่เป็นทวิเหตุกะ ๔ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งในปฏิสนธิกาลแล้ว

ก็ย่อมตามให้วิบาก ๑๒ ดวง คือ มหาวิบาก ๔ ที่เป็นญาณวิปยุต และอเหตุก-
วิบาก ๘ ในปวัตติกาล โดยเกี่ยวกับเป็นองค์แห่งภพเป็นต้น รวมความว่า ย่อม
สามารถผลัดวิบากได้ ๑๒ ดวง

กุศลกรรมที่เป็นทวิเหตุกโสมกะ มีกำลังหย่อนยิ่งนักโดยเกี่ยวกับเป็นธรรม-
ชาติปราศจากญาณค้ำจุนด้วย มีอกุศลแวดล้อมด้วย จึงให้วิบากเฉพาะที่เป็น
อเหตุก ๘ ดวงเท่านั้น อย่างนี้คือ ย่อมให้อุเบกขาสันติวิบากในปฏิสนธิกาล
แล้วก็ย่อมตามให้วิบาก ๘ ดวงในปวัตติกาล โดยเกี่ยวกับเป็นองค์แห่งภพเป็นต้น
รวมความว่า สามารถผลัดวิบากได้ ๘ ดวง ฉะนั้นแล.

บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ว่า กรรมใดให้วิบากปฏิสนธิแล้ว กรรมนั้น ย่อมให้
วิบากในปวัตติกาลด้วยเสมอ กรรมใดไม่อาจให้วิบากปฏิสนธิ เพราะขาดความ
พร้อมเพียงด้วยปัจจัยอื่น กรรมนั้นย่อมตามให้วิบากในปวัตติกาลเท่านั้น หลัง
จากที่สัตว์ปฏิสนธิด้วยกรรมอื่นแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง พึงกำหนดอย่างนี้ว่า กรรมใดให้วิบากปฏิสนธิ กรรมนั้นย่อม
สามารถให้วิบากในปวัตติกาลได้ด้วยแน่นอน ส่วนกรรมใด สามารถให้วิบากใน
ปวัตติกาลได้ กรรมนั้นไม่แน่นอนว่าจะให้วิบากปฏิสนธิได้ด้วย ฉะนั้นแล.

อธิบายคาถา

ท่านอาจารย์ ครั้นได้แสดงความเป็นไปของวิบาก โดยคล้อยตามวาทะของ
ท่านพระติปิฎกจูฬนาคเถระ ว่า :-

เจตนาขณะเดียว มีวิบาก ๑๖ ดวง โดยเกี่ยวเนื่องกับติเหตุกวิบากปฏิสนธิ

เจตนาขณะเดียว มีวิบาก ๑๒ ดวง โดยเกี่ยวเนื่องกับทวิเหตุกวิบากปฏิสนธิ

เจตนาขณะเดียว มีวิบาก ๘ ดวง โดยเกี่ยวเนื่องกับอเหตุกวิบากปฏิสนธิ.

ดังนี้ ตามประการที่กล่าวแล้วนั้น บัดนี้ ประสงค์แสดงความเป็นไปของวิบากตาม
วาทะของพระมหาธัมมรักขิตเถระ ผู้อยู่ ณ โมรวาปีมหาวิหาร ที่ว่า :

เจตนาขณะเดียว มีวิบากเพียง ๑๒ ดวง โดยเกี่ยวเนื่องกับติเหตุกวิบาก-
ปฏิสนธิ

เจตนาขณะเดียว มีวิบากเพียง ๑๐ ดวง โดยเกี่ยวเนื่องกับทวิเหตุกวิบาก-
ปฏิสนธิ

เจตนาขณะเดียว มีวิบากเพียง ๘ ดวง โดยเกี่ยวเนื่องกับอเหตุกวิบาก ปฏิสนธิ

ดังนี้ จึงกล่าวเป็นคาถาว่า “อสังขาริ สสังขาร - วิปากานิ น ปจฺจติ - กรรมที่เป็นอสังขาริก ไม่แผลดีวิบากที่เป็นสังขาริก” ดังนี้ เป็นต้น.

ในคาถานี้ มีคำอธิบายอย่างนี้ คือ พระเถระบางท่าน (ท่านอาจารย์ธัมม-รักขิตเถระ) ประรณาคือความเป็นอสังขาริก และความเป็นสังขาริก แห่งวิบาก ตามกรรมอันเป็นเหตุมา กล่าวคือ ถ้าหากว่ากรรมนั้นเป็นอสังขาริกนั้นเทียว จึงจะให้อสังขาริก ไม่ให้วิบากที่เป็นสังขาริก. ถ้าหากว่า กรรมนั้นเป็นสังขาริก ย่อมให้อสังขาริก ไม่ให้วิบากที่เป็นสังขาริก เหมือนอย่างเมื่อน้ำไม่สั่นไหว เงามน้ำในกระจกก็ย่อมไม่สั่นไหว เมื่อน้ำสั่นไหว เงามน้ำจึงจะสั่นไหว ฉะนั้น. แต่เพราะเหตุที่ท่านอาจารย์ประรณาคือเหตุแห่งความเป็นอสังขาริก และความเป็นสังขาริกอย่างอื่น มีอารมณ์ที่นับว่าเป็นกรรม กรรม-นิमितเป็นต้น และปัจจัยมีอุตุอาหารเป็นต้น ที่เป็นสัปปายะ และไม่เป็นสัปปายะ ตามที่กล่าวแล้วในหนกก่อน (ในปริจเจทที่ ๑) เพราะฉะนั้น วาทะที่ว่า กรรมที่เป็นอสังขาริกไม่แผลดีวิบากที่เป็นสังขาริกเป็นต้น นี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เป็นวาทะของพระเถระบางท่าน

คำว่า สำหรับพระเถระเหล่านั้น พึงแสดงวิบาก ๑๒ ฯลฯ ตามลำดับ ความว่า สำหรับพระเถระผู้มีวาทะว่า กรรมที่เป็นอสังขาริก ไม่แผลดีวิบากที่เป็นสังขาริกเป็นต้น เหล่านั้น พึงแสดงวิบากตามวาทะของท่านว่า วิบาก ๑๒ วิบาก ๑๐ และวิบาก ๘ ตามลำดับ อย่างนี้ คือ :-

กรรมที่เป็นติเหตุกอกกัฏฐะที่เป็นอสังขาริก ย่อมให้อสังขาริก ๑๒ คือ มหาวิบากที่เป็นอสังขาริก ๔ อเหตุกวิบาก ๘ เว้นมหาวิบากที่เป็นสังขาริก ๔

กรรมที่เป็นติเหตุกอกกัฏฐะที่เป็นสังขาริก ย่อมให้อสังขาริก ๑๒ นั้นเทียว คือ มหาวิบากที่เป็นสังขาริก ๔ อเหตุกวิบาก ๘ เว้นมหาวิบากที่เป็นอสังขาริก ๔

กรรมที่เป็นติเหตุกโอมกะ และที่เป็นทวิเหตุกอกกัฏฐะ ที่เป็นอสังขาริก ย่อมให้อสังขาริก ๑๐ คือ มหาวิบากที่เป็นญาณวิปยุตอสังขาริก ๒ และอเหตุก-วิบาก ๘ แม้ที่เป็นสังขาริก ก็มีนัยนี้แหละ.

กรรมที่เป็นทวิเหตุกโอมกะจะเป็นอสังขาริกก็ตาม เป็นสังขาริกก็ตาม ย่อม
ให้อเหตุกวิบาก ๘ ดวงเท่านั้น ย่อมไม่ห้ามหาวิบากทั้งหลาย.

คำว่า ตามทำนองแห่งคำตามที่ได้กล่าวแล้ว คือ ตามทำนองเดียวกันกับ
คำที่ได้กล่าวแล้ว เกี่ยวกับกรรมที่เป็นติเหตุกอกัฏฐะ ๑ ที่เป็นติเหตุกโอมกะและ
ที่เป็นทวิเหตุกอกัฏฐะ ๑ ที่เป็นทวิเหตุกโอมกะ ๑

คำว่า ตามสมควรแก่ความเกิดได้ คือ ตามสมควรแก่ความเกิดได้ใน
ปฏิสนธิกาล และในปัตติกาล ส่วน เกี่ยวกับความเกิดได้ตามสมควรแก่ทวาร
และอารมณ์ ก็พึงทราบตามทำนองดังได้กล่าวแล้ว ในฝ่ายอกุศลกรรมนั้นเที่ยว ก็
อารมณ์ของวิบากเหล่านี้ ล้วนเป็นอริยสุทธมณีน เพราะอริยสุทธมณีนเท่านั้น ควรแก่
วิบากของกุศล.

การทำวิบากให้บังเกิดแห่งรูปาวจรกุศลกรรมและอรูปาวจรกุศลกรรม

ส่วนบุคคลเจริญรูปาวจรกุศล คือ ปฐมฌานที่เป็นปริตตะ (อย่างเล็กน้อย)
แล้ว ย่อมเกิดขึ้นในพวกพรหมชั้นปาริสัชชา เจริญปฐมฌานนั้นนั่นแหละ ที่เป็น
มัชฌิมะ (อย่างปานกลาง) แล้ว ย่อมเกิดขึ้นในพวกพรหมชั้นปุโรหิต เจริญปฐม-
ฌานที่เป็นปณีตะ (อย่างประณีต) แล้ว ย่อมเกิดขึ้นในพวกพรหมชั้นมหาพรหม

อย่างนั้นเหมือนกัน เจริญทุติยฌานและตติยฌานที่เป็นปริตตะแล้ว ย่อม
เกิดขึ้นในพวกพรหมชั้นปริตตภา เจริญทุติยฌานและตติยฌานที่เป็นมัชฌิมะแล้ว
ย่อมเกิดขึ้นในพวกพรหมชั้นอัปมาณภา เจริญทุติยฌานและตติยฌานที่เป็น
ปณีตะแล้ว ย่อมเกิดขึ้นในพวกพรหมชั้นอาภัสสรา.

เจริญจตุตถฌานที่เป็นปริตตะแล้ว ก็ย่อมเกิดขึ้นในพวกพรหมชั้นปริตตสุภา
เจริญจตุตถฌานที่เป็นมัชฌิมะแล้ว ก็ย่อมเกิดขึ้นในพวกพรหมชั้นอัปมาณสุภา
เจริญจตุตถฌานที่เป็นปณีตะแล้ว ก็ย่อมเกิดขึ้นในพวกพรหมชั้นสุภิกถา.

เจริญปัญจฌานแล้ว ย่อมเกิดขึ้นในพวกพรหมชั้นเวหฬผลา เจริญปัญจ-
ฌานนั้นนั่นแหละ ที่เป็นสัตถุญญาวีรคภาวนาแล้ว ย่อมเกิดขึ้นในพวกพรหมชั้น
อัสถุญญีสัตถ์ ส่วนพระอนาคามีย่อมเกิดขึ้นในชั้นสุทธาวาสทั้งหลาย.

บุคคลเจริญอรูปาวจรกุศลทั้งหลายแล้ว ย่อมเกิดขึ้นในอรูปภูมิทั้งหลาย
ตามลำดับ ฉะนี้แล.

คาถาประมวลการเฉลี่ยวิบากแห่งมหัคคตกุศลกรรม

อิตถัม มหคคตัม ปุณฺณัม

ยถาภูมिवตฺถิตํ

ชเนติ สทิสํ ปากํ

ปฏิสนฺธิปฺปวตฺตํ

แปลว่า : มหัคคตกุศล ตามที่กำหนดภูมิไว้แล้ว ย่อมทำวิบากอันเหมือนกัน (กับตน) ให้เกิดขึ้น ในปฏิสนธิกาล ปวัตติกาล

คำอธิบายการทำวิบากให้บังเกิดแห่งรูปาวจรกุศลกรรมและอรูปาวจรกุศลกรรม

ฉนฺน ชื่อว่า **ปริตตะ** (อย่างเล็กน้อย) เพราะมีความหมายว่า มีอานุภาพน้อย ดุจถูกตัดถูกบั่นโดยรอบด้าน ชื่อว่า **ปณฺนิตะ** (อย่างประณีต) เพราะมีความหมายว่า ถึงความเป็นธรรมชาติที่ดียิ่งนัก ฉนฺนที่มีในท่ามกลางแห่งฉนฺนทั้ง ๒ ชื่อว่า **มัชฌิมะ** (อย่างปานกลาง)

ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาโดยไม่แปลกกัน ว่า “ในบรรดาฉนฺนเหล่านั้น ฉนฺนที่ลึกกว่าได้มา ยังไม่ได้ความเสพคุ่น ชื่อว่า **ปริตตะ**, ฉนฺนที่บุคคลเจริญได้ไม่ได้นัก หาวสีภาวะ (ความชำนาญ) ที่บริบูรณ์มิได้ ชื่อว่า **มัชฌิมะ**, ส่วนที่บุคคลเจริญได้ดียิ่งนัก มีวสีภาวะบริบูรณ์ โดยอาการทั้งปวง ชื่อว่า **ปณฺนิตะ**” ดังนี้

ในคำนี้ คำว่า **มีวสีภาวะที่บริบูรณ์โดยอาการทั้งปวง** คือมีวสีภาวะโดยอาการ ๕ คือ :

๑ อวชฺชนวสี	- ความชำนาญในการนึกถึงฉนฺน
๒ สმაปชฺชนวสี	- ความชำนาญในการเข้าฉนฺน
๓ อธิฏฐานวสี	- ความชำนาญในการยังอยู่ในฉนฺน
๔ วุฏฐานวสี	- ความชำนาญในการออกจากฉนฺน
๕ ปัจจเวทณวสี	- ความชำนาญในการพิจารณาองค์ฉนฺน.

การนึกถึงฉนฺนได้ทันที ในสถานที่ที่ต้องการ ในเวลาที่ต้องการ ในระยะเวลาที่ต้องการ ไม่มีความเนิ่นช้าในการนึก ชื่อว่า **อวชฺชนวสี**. แม้ วสีที่เหลือก็พึงประกอบความอย่างนี้แหละ เช่นว่า การเข้าฉนฺนได้ทันที ในสถานที่ที่ต้องการ ฯลฯ ไม่มีความเนิ่นช้าในการเข้า ชื่อว่า **สมาปชฺชนวสี** เป็นต้น.

ก็แต่ว่า ในฐานะนี้ ท่านอาจารย์ (พระอนุรุทธาจารย์) มีความประสงค์ว่า แม้ปริตตมาน ก็มีคุณสมบัติหนึ่ง เพราะหากไม่มีความเสพคุ่นเลย ก็ไม่มีกำลัง เมื่อไม่มีกำลัง ก็ไม่มีความสามารถในการให้วิบาก เป็นความจริงว่า ในนามรูปปัจเจก ท่านกล่าวว่า พวกมหัคคตธรรมทั้งหลาย มีความสามารถในการให้วิบากได้ ก็เพราะภาวะที่มีกำลัง โดยการได้ความเสพคุ่นจากธรรมที่มีภูมิเสมอกัน (คือเป็นรูปาวจร หรืออรูปาวจร เหมือนกันกับตน) ดังนี้ แล้วก็แสดงถึงความที่อภิญญาบุคคล ไม่มีการผลัดวิบาก เพราะไม่มีกำลัง ด้วยไม่มีความเสพคุ่นจากธรรมที่มีภูมิเสมอกัน ไว้แบบนี้ ว่า :-

สมานาเสวเน ลทุเธ

วิชฺชมานเ มหพฺพล

อลทุธา ตาทิสฺ เหตุ

อภิญญา น วิปฺจติ

แปลว่า : เมื่อมหัคคตบุคคลได้ความเสพคุ่นจากธรรมที่เสมอกันเหมือนกัน ก็มีกำลังมาก ย่อมผลัดวิบาก อภิญญาไม่ได้เหตุที่เป็นเช่นนั้น จึงไม่ผลัดวิบาก

ดังนี้.

คำว่า ได้ความเสพคุ่นจากธรรมที่เสมอกัน คือ ตนเป็นรูปาวจร หรืออรูปาวจร ก็ได้ความเสพคุ่นจากธรรมที่มีภูมิเสมอกัน คือจากธรรมที่เป็นรูปาวจร หรือ เป็นอรูปาวจรอันเหมือนกันกับตน (ที่เรียกว่าได้อาเสวนปัจฉัย) ได้แก่ ฌานที่เป็นไปในฌานสมาบัติวิถีนั่นเทียว.

คำว่า บุคคลเจริญรูปาวจรกุศล คือปฐมฌานที่เป็นปริตตะแล้ว ย่อมเกิดขึ้นในพวกพรหมชั้นปารีสัชชา มีความหมายว่า บุคคลเจริญรูปาวจรกุศลชั้นปฐมฌานได้แล้ว กุศลเจตนาที่เป็นไปกับปฐมฌานนั้น ย่อมผลัดปฐมฌานวิบากปฏิสนธิในพวกพรหมชั้นปารีสัชชา ให้สำเร็จความเป็นพรหมอยู่ในชั้นปารีสัชชา นั้น แม้คำพูดเกี่ยวกับการเจริญฌานที่เหลือได้ ก็มีนัยนี้แหละ

คำว่า เจริญปัญญาฌานแล้ว ย่อมเกิดขึ้นในพวกพรหมชั้นเวหัพผลา คือเจริญปัญญาฌานทั้ง ๓ อย่าง มีอย่างที่เป็นปริตตะเป็นต้นนั้นนั่นแหละ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ก็ย่อมเกิดขึ้นในพวกพรหมชั้นเวหัพผลา ก็คำว่า “ปัญญาฌาน” ในที่นี้ ได้แก่ปัญญาฌานที่ไม่ถึงความเป็นอภิญญา เพราะว่าปัญญาฌานที่ถึงความ เป็นอภิญญานั้น ไม่มีวิบาก อันท่านอาจารย์ได้กล่าวแล้ว (ในนามรูปปัจเจก) ว่า

: “อลตุธา ตาทิสฺ เหตุ อภิณฺณา น วิปฺจุจติ - อภิณฺญาไม่ได้เหตุที่เป็นเช่นนั้น จึงไม่แผลิตวิบาก” ดังนี้.

คำว่า เจริญปัญญาจมนานนั้นนั่นแหละ ที่เป็นสัญญาวิราคภาวนาแล้ว ย่อมเกิดขึ้นในพวกพรหมชั้นอัสถุญีสัตว์ ความว่า พวกเดียรถีย์ผู้เป็นกัมมกิริยา-วาที (มีปกติกล่าวกรรมกิริยา) เจริญปัญญาจมนานอันเป็นภาวนาเครื่องสำรอก คือ คลายความยินดีในนามที่กล่าวถึงโดยคำว่า “สัญญา” เป็นประธาน ในอารมณ์ คือในวาโยกสณฺ หรือตามมติของอาจารย์บางท่านก็ในปริจจณินากาสกสณฺ โดยเกี่ยวกับเป็นความพยายามในอันยังนามให้ถึงความเกิดขึ้นอีกต่อไปไม่ได้เป็นสภาพ ในภพที่จะพึงถึงด้วยภาวนานี้ ก็ ภาวนานี้ ชื่อว่า ภาวนาเครื่องสำรอกความยินดี ในนาม ก็เพราะมีความเป็นไปในสันดานที่มีการเล็งเห็นโทษของนาม โดยนัยว่า “สัญญาเหมือนโรค สัญญาเหมือนผี” ดังนี้เป็นต้น, หรือโดยนัยว่า “อุย จิต, จิต นี้หนอ ขอถ่อมอุย” เป็นต้น และเล็งเห็นคุณของความไม่มีนาม ว่าสงบนัก ว่า ประณีตนัก แล้วไปเกิดในอัสถุญีสัตว์ทั้งหลาย พึงเห็นว่า ผู้สำเร็จภาวนานี้ ตาย ในโลกมนุษย์นี้ ด้วยอิริยาบถใด, ก็ย่อมบังเกิดในอัสถุญีสัตตภูมิ ด้วยอิริยาบถนั้น.

คำว่า ส่วนพระอนาคามีย่อมเกิดขึ้นในชั้นสุทธาวาสทั้งหลาย ความว่า พระอริยบุคคลที่เป็นพระอนาคามีทั้งหลาย ผู้เจริญปัญญาจมนาน ๓ อย่าง อย่างใด อย่างหนึ่ง มีอย่างปริตตะเป็นต้นได้ตั้งแต่ครั้งยังเป็นปุถุชน หรือเป็นพระเสกขะ เบื้องต่ำ ๒ จำพวก หรือแม้ในกาลภายหลังจากการได้สำเร็จเป็นพระอนาคามีแล้ว ทำกาลละแล้ว ย่อมเกิดขึ้นในสุทธาวาสตามลำดับ ตามความต่างกันแห่งอินทรีย์ มีศรัทธาเป็นต้น อย่างนี้ คือ :

- พระอนาคามีผู้ยิ่งด้วยศรัทธา ย่อมบังเกิดในพวกพรหมชั้นอวิหา
- พระอนาคามีผู้ยิ่งด้วยวิริยะ ย่อมบังเกิดในพวกพรหมชั้นอตปปา
- พระอนาคามีผู้ยิ่งด้วยสติ ย่อมบังเกิดในพวกพรหมชั้นสุทฺธสา
- พระอนาคามีผู้ยิ่งด้วยสมาธิ ย่อมบังเกิดในพวกพรหมชั้นสุทฺธสี
- พระอนาคามีผู้ยิ่งด้วยปัญญา ย่อมบังเกิดในพวกพรหมชั้นอกนิฏฐา

คำว่า บุคคลเจริญอรูปรุณานทั้งหลายแล้ว ย่อมเกิดขึ้นในชั้นอรูปรุทั้ง หลาย ตามลำดับ ความว่า ตามลำดับอย่างนี้ คือ : เจริญอรูปรุณานที่ ๑ แล้ว ย่อมเกิดขึ้นในอรูปรุภูมิชั้นที่ ๑ ฯลฯ เจริญอรูปรุณานที่ ๔ แล้วย่อมเกิดขึ้นในอรูปรุ-

ภูมิชั้นที่ ๔ ดังนี้.

ก็คำพูดแม่ทั้งหมดนี้ ท่านกล่าวไว้เล็งเอาภูมิที่เป็นเฉพาะของฉานนั้น ๆ โดยตรงเท่านั้น ก็แต่ว่า บัณฑิตทราบว่ เมื่อมีนิกันติ คือความปรารถนาภพ โดยนัยว่า “ขอเราจงบังเกิดในภพโน้นเถิด” ดังนี้ บุคคลทั้งหลายที่เป็นปุถุชน และที่เป็นพระอริยบุคคลชั้นต่ำกว่าพระอนาคามี ย่อมบังเกิดในภูมิใดภูมิหนึ่งได้ ตามความปรารถนา ยกเว้นชั้นสุทธาวาส เหมือนอย่างที่พระนิยตโพธิสัตว์ จับตั้งแต่ได้การพยากรณ์แล้ว แม้ได้อรูปรมาณ ก็ไม่บังเกิดในอรูปรภพ ฉะนั้น และเพราะเนื่องกับนิกันติอย่างนั้น นั้นแหละ หากว่ามีนิกันติในกามภพ แม้ได้ฉานก็ย่อมบังเกิดในกามภพได้ ด้วยอำนาจแห่งกามาวจรกุศลกรรม เพราะมีพระบาลีปรากฏอยู่ว่า “อิชฺฌติ ภิกฺขเว สีลวโต เจโตปณฺธิ วิสุทฺตตฺตา” - ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ความปรารถนาแห่งจิตของบุคคลผู้มีศีลย่อมสำเร็จ เพราะความที่เธอเป็นผู้หมัดจด” ดังนี้ หากว่าไม่มีความปรารถนาอย่างนั้น ฉานที่ได้ย่อมยังให้เข้าถึงพรหมโลกเมื่อเป็นผู้ได้หลายฉาน โดยมาก ฉานที่สูงสุดย่อมยังให้เข้าถึงพรหมโลกที่เป็นภูมิของฉานนั้น ส่วนพระอนาคามี ไม่มีนิกันติในกามภพเลย เพราะท่านละกาม-ราคานุสัยได้แล้ว โดยประการทั้งปวง เพราะเหตุฉนั้น กามาวจรกุศลกรรมที่ท่านทำไว้จึงไม่เป็นเหตุให้ท่านบังเกิดในกามภพ ย่อมบังเกิดในภูมิใดภูมิหนึ่ง ตามฉานที่ท่านได้ ถ้าหากว่าได้ปัญญาฉาน ท่านก็ย่อมบังเกิดในชั้นสุทธาวาสทั้งหลายนั้นเทียว เพราะฉะนั้น จึงมีอันกำหนดแน่นอนได้อย่างนี้ว่า “พระอนาคามีเท่านั้น ย่อมบังเกิดในชั้นสุทธาวาสทั้งหลาย” ดังนี้ แต่ไม่มีอันกำหนดแน่นอนได้โดยว่า “ชั้นชื่อว่า พระอนาคามี ย่อมไม่บังเกิดในภูมิอื่นจากสุทธาวาส” ดังนี้ ท่านอาจารย์ เพราะได้ทำข้อกำหนดแน่นอนไว้ในใจอย่างนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ในปรมัตถวินิจจัย ว่า :-

สุทธาวาเสสุวนาคามี-

บุคคลลาโวปชฺชเร

กามธาคุมฺหิ ชายนฺติ

อนาคามีวิวชฺชิตา

แปลว่า : พระอนาคามีเท่านั้น ย่อมอุบัติในชั้นสุทธาวาสทั้งหลาย บุคคลทั้งหลาย เว้นพระอนาคามี ย่อมเกิดในกามธาคู

ดังนี้ เป็นต้น.

๑ อภ.อภุจก. ๒๓/๒๕๙

ก็บัณฑิตพึงเห็นว่า พระอนาคามีเหล่านั้น แม้ว่าท่านจะเป็นสุขวิปัสสก (ผู้มีได้เจริญสมณะ เจริญแต่วิปัสสนาซึ่งเป็นธรรมที่แห้งอย่างเดียว) ก็ย่อมทำ ฌานสมาบัติให้บังเกิดได้ในเวลาใกล้ตายโดยแน่นอนทีเดียว เพราะท่านชื่อว่า เป็นผู้กระทำบริบูรณ์ในสมาธิได้แล้ว โดยเกี่ยวกับเป็นผู้กำจัดเสี้ยนหนามของสมาธิ คือ กามราคานุสัย ได้แล้ว เพราะฉะนั้น หลังจากตาย ท่านก็ย่อมเข้าถึงพรหม-โลกชั้นนั้นๆ ตามฌานที่ท่านได้นั้นเทียว หากว่าได้ปัญจฌาน ก็ย่อมเข้าถึง พรหมโลกชั้นสุทธาวาส แล.

ในพระบาลี ปกรณ์วิภังค์ มีข้อความปรากฏอยู่อย่างนี้ว่า อฏฺฐานเมตฺต อนวภาโส ยํ อิตฺถิ พุทฺทมุตฺตํ กเรยฺย - ข้อว่าหญิงจะพึงสร้างความเป็นพรหมใด, นี้ไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่โอกาส ดังนี้ นั้น ข้อความนี้นั้น พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าว คำอธิบายไว้อย่างนี้ ว่า “ชื่อว่า ความเป็นพรหม ทรงประสงค์เอาความเป็นมหาพรหม” ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงมิได้ทรงประสงค์ความเป็นพรหมทุกจำพวก อีก อย่างหนึ่ง มีคำพูดปรากฏอยู่ในอรรถกถา ว่า “ก็หญิง เจริญฌานในโลกนี้ กระทำ กาละแล้ว ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายแห่งพรหมชั้นปาริฉัชชา ย่อมไม่เข้าถึงความเป็นสหายแห่งมหาพรหม” ดังนี้. ก็คำที่ท่านกล่าวว่า “ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายแห่งพรหมชั้นปาริฉัชชา” นี้ บัณฑิตตออย่าพึงเห็นว่า ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายแห่งพรหมชั้นปุโรหิตเป็นต้นมิได้ เพราะหากเป็นอย่างนั้น ก็จะต้องมีคำพูด ของท่านปรากฏอยู่อย่างนี้ว่า “ย่อมไม่เข้าถึงความเป็นสหายแห่งพรหมชั้นปุโรหิต” ดังนี้ ด้วยทีเดียว แต่ก็ไม่มี เพราะฉะนั้น จึงพึงเห็นว่า สำหรับหญิง ท่านปฏิเสธ ความเป็นมหาพรหมเท่านั้น มิได้ปฏิเสธความเป็นพรหมในภูมิอื่น เป็นความจริง ว่า หญิงผู้ได้สมาบัติ ๘ ย่อมบังเกิดในภูมิอื่นได้ เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีเนื้อความใน อุเทนสูตร ปรากฏอย่างนี้ว่า: “สนฺเตตฺถ ภิกฺขเว อุปาสิกาโย โสตาปนฺนา สนฺติ ฯเปฯ อนิพฺผลา กาลกตา” แปลว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย บรรดาอุบาสิกา เหล่านี้ พวกอุบาสิกาที่เป็นพระโสดาบันก็มีอยู่ ที่เป็นพระสกทาคามีก็มีอยู่ ที่เป็น พระอนาคามีก็มีอยู่ อุบาสิกาเหล่านั้นเป็นผู้ไม่ไร้ผล กระทำกาละแล้ว” ดังนี้ มี อรรถกถาอธิบายอุเทนสูตรตอนนี้ ไว้อย่างนี้ ว่า “ในบรรดาหญิงเหล่านั้น หญิง

ที่เป็นพระอนาคามี ย่อมเกิดในชั้นสุทธาวาสทั้งหลาย หนิงนอกนี้ บางพวกเกิดในชั้นดาวดึงส์ บางพวกเกิดในชั้นยามา บางพวกเกิดในชั้นดุสิต บางพวกเกิดในชั้นนิมมานรดี บางพวกเกิดในชั้นปรนิมิตวสวัตดี” ดังนี้ ก็คำว่า “หนิงที่เป็นพระอนาคามี” ในที่นี้ ฟังทราบว่าเป็นพระอนาคามีเหล่านั้น ล้วนเป็นผู้ได้สมบัติ ๘ เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงฟังถึงความตกลงใจโดยอาศัยอุเทนสูตรนี้ เป็นเครื่องเทียบเคียงได้ที่เดียวว่า หนิงผู้ได้สมบัติ ๘ ในพระศาสนา ย่อมเกิดในภุมิอื่นจากพรหมชั้นปาริสาชชาได้ รวมความว่า เกิดได้ในมหัคคตภุมิ ๑๘ คือ ในรูปภุมิ ๑๔ เว้นมหาพรหมและอัสถุญีสัตว์ และในอรูปภุมิ ๔ ตามสมควรแก่บุคคลแก่ฌานที่ได้ และแก่นิกันตีในภพ หากว่าไม่ได้ฌานก็ย่อมเกิดในกามภุมิ หรือว่าได้ฌานนั้นแหละ แต่ว่าตนเป็นหนิงปุถุชน หรือเป็นพระอริยบุคคลที่ต่ำกว่าพระอนาคามี ก็ย่อมเกิดในกามภุมิได้ที่เดียว ด้วยอำนาจนิกันตีในกามภพ เกี่ยวกับความเป็นผู้ยังไม่สิ้นกามราคานุสัย ฉะนั้น แล.

อีกนัยหนึ่ง ฟังทราบความเพิ่มเติมอย่างนี้ว่า ในบรรดาภพเหล่านี้ เพราะความที่ภพชั้นเวหัปผลา ชั้นอกนิฏฐา และชั้นอรูปที่ ๔ เป็นภพประเสริฐสุดคือสูงสุด เพราะฉะนั้น พระอริยบุคคลทั้งหลาย ผู้บังเกิดในภพเหล่านี้แล้ว ย่อมไม่บังเกิดในภพอื่นอีก ย่อมสำเร็จความเป็นพระอรหันต์ แล้วปรินิพพานไปในภพนั้นนั้นเทียว โดยนัยเดียวกันนั้น พระอริยบุคคลทั้งหลายผู้บังเกิดในพรหมโลกชั้นสูงๆ แล้วย่อมไม่บังเกิดในพรหมโลกชั้นต่ำๆ อีก ข้อนี้ก็สมจริงตามที่ท่านกล่าวไว้ในปกรณ์ปรมัตตวินิจจัย ว่า :

เวหปุผล	อกนิฏฐ	ภวคเค	๑	ปติฏฐิตา
น	ปุณณตถ	ชายนุตติ		สพเพ
				อริยบุคคลา
				อริยา
				โนปปชฺชเร

แปลว่า : พระอริยบุคคลทั้งหลายทั้งปวง ผู้ดำรงอยู่ในชั้นเวหัปผลา ในชั้นอกนิฏฐา และในชั้นภวคคพรหม (ชั้นเนวสัถฺญานาสาธฺญายตนะ) ย่อมไม่บังเกิดในพรหมโลกชั้นอื่น ๆ อีก พระอริยบุคคลทั้งหลายผู้ถึงพรหมโลกแล้ว ย่อมไม่อุปบัติในพรหมโลกชั้นต่ำ (อีก).

ดังนี้.

จบ กัมมจตุกกะ

มรณูปัตติจตุกกะ

ความอุบัติแห่งมรณะ ๔ อย่าง

ชื่อว่า ความอุบัติแห่งมรณะ มี ๔ อย่าง คือ มรณะเพราะสิ้นอายุ ๑, มรณะเพราะสิ้นกรรม ๑, มรณะเพราะสิ้นทั้ง ๒ อย่าง ๑, มรณะเพราะอุปัจเจกกรรม ๑ ดังนี้.

คำอธิบายความอุบัติแห่งมรณะ ๔ อย่าง

ในคำว่า “มรณะเพราะสิ้นอายุ” เป็นต้น มีวินิจฉัยดังนี้.

ความตายเพราะความสิ้นไปรอบแห่งอายุ ตามที่กำหนดไว้ในคตินั้น ๆ แม้ว่าอายุของกรรมในอันยังอัตภาพให้เป็นไปยังมีอยู่ก็ตาม ชื่อว่า **มรณะเพราะสิ้นอายุ** เหมือนอย่างในสมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ในสมัยนั้น อายุของพวกมนุษย์ทั้งหลายมีประมาณ ๑๐๐ ปี ผู้ใดตายในคราวที่มีอายุ ๑๐๐ ปี ผู้นั้นชื่อว่า ตายเพราะสิ้นอายุ ก็คำที่ตรัสไว้ว่า “**อปฺปมิตฺ ภิขฺเว มนุสฺसानํ อายุ ๫เปฯ โส วสฺสสฺตํ อปฺปกํ วา ภิโย**” - ดูกร ภิกษุทั้งหลาย อายุของพวกมนุษย์นี้น้อย ภพหน้าก็จะต้องไป จึงควรทำกุศล ควรประพฤติพรหมจรรย์ การที่คนเราเกิดมาแล้วไม่ตายไม่มี ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเป็นอยู่ได้ยืนนาน ผู้นั้นย่อมเป็นอยู่ได้ ๑๐๐ ปี เกินไปบ้างก็นิดหน่อย” ดังนี้ นั้น ฟังทราบว่าเป็นอันตรัสถึงความตายเพราะสิ้นอายุเป็นสำคัญนั่นเอง ก็ระยะเวลาที่ชีวิตจะพึงตั้งอยู่ได้ จนถึงความขาดสลายไป ชื่อว่า **อายุ**.

ความตายเพราะกรรมที่ทำภพนั้น ๆ ให้บังเกิด เผล็ดวิบากจบสิ้นแล้ว แม้ว่าอายุที่กำหนดไว้สำหรับคตินั้น ๆ จะมีเหลืออยู่ก็ตาม ไม่มีเหลือแล้วก็ตาม และแม้ว่าปัจเจกมีคติ (คติสมบัติคือสุคติ, คติวิบัติคือทุคติ) กาละ (กาลสมบัติคือกาลที่พระราชาทรงตั้งอยู่ในธรรม ผู้คนมีจิตใจสูงส่ง, กาลวิบัติคือกาลที่มีสภาพตรงข้ามกับกาลสมบัตินั้น) เป็นต้น อันควรแก่วิบากนั้น ๆ ยังมีพร้อมเพรียงก็ตาม ชื่อว่า **มรณะเพราะสิ้นกรรม**.

๑ ส.สคภ. ๑๕/๑๔๘

ความตายเพราะอายุและกรรมสิ้นไปพร้อมกันทีเดียว ชื่อว่า **มรณะเพราะสิ้นทั้ง ๒ อย่าง**

ความตายเพราะถูกอุบัจเจทกกรรม (กรรมที่เข้าไปตัดรอน) บางอย่างที่ทำให้ไว้ในอดีต หรือแม้ในปัจจุบันนี้ นี้แหละ เข้าไปตัดรอนความเป็นไปของขันธสันดานให้ขาดสายเสียในระหว่าง มีการปลงชีวิตตนเองบ้าง ถูกผู้อื่นปลงชีวิตบ้าง ถูกอุบัททภักย์ย่ำยีเอาบ้าง เป็นต้น แม้ว่ากำลังของกรรมที่ทำภพให้เป็นไปยังมีอยู่ก็ตาม ชื่อว่า **มรณะเพราะอุบัจเจทกกรรม**.

อนึ่ง แม้ความตายเพราะถูกอกุศลกรรมหนักบางอย่างที่ทำให้ไว้ในปัจจุบันเข้าไปตัดรอนความสามารถของกรรมที่ทำภพนี้ให้เป็นไป กรรมนั้นหมดความสามารถแล้ว ขันธสันดานนี้ก็ขาดสายเสียฉับพลัน ดูจความตายของพระเจ้ากลาพู ผู้ทรงประทุษร้ายพระโพธิสัตว์ ครั้งเสวยพระชาติเป็นขันตีวาทีดาบส โดยการจมลงไปในพื้นที่แผ่นดิน (ถูกธรณีสูบ) เป็นต้น ก็ชื่อว่า **มรณะเพราะอุบัจเจทกกรรม**. ก็อุบัจเจทกกรรม นี้ ไม่มีแก่พวกสัตว์นรก พวกชนชาวอูตตรกुरुทวีปและเทวดาบางพวก เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ธรรมปาละจึงได้กล่าวไว้ (ในสังขลังเขป) ว่า “สัตว์บางพวก พึงมีความตายเพราะอุบัจเจทกกรรมบ้าง เพราะความพยายาม (ที่นับว่าเป็นกำลังของอุบัจเจทกกรรม) บ้าง” ดังนี้.

ประเภทของอารมณ์ที่ปรากฏตอนใกล้ตาย

ก็กรรมที่ทำปฏิสนธิให้เกิดในภพอื่นกิติ กรรมนิมิตคืออารมณ์มีรูปเป็นต้นที่เคยได้ และสิ่งที่เป็นเครื่องอุปกรณในเวลาที่ทำกรรมนั้น กิติ คตินิมิต คือสิ่งที่พึงได้ และสิ่งที่พึงใช้สอยในภพที่จะเกิดขึ้นถัดไป กิติ ย่อมปรากฏขึ้นเฉพาะหน้าในมรณกาล ตามสมควรแก่สัตว์ผู้กำลังจะตายอย่างนั้น ทางทวาร ๖ ทวารใดทวารหนึ่ง ตามกำลังของกรรม ต่อจากนั้น จิตสันดานปรารถนามรณตามทีปรากฏนั้นนั้นแหละ บริสุทธิ์ก็ได้ มัวหมองก็ได้ ตามสมควรแก่กรรมที่จะเมล็ดวิบาก เหมาะสมแก่ภพที่จะพึงอุบัติ ดูจอินไปนภพนั้น แล้วเป็นไปติดต่อกันไปโดยมาก ก็หรือว่ากรรมซึ่งเป็นผู้ทำให้เกิดขึ้นนั้นนั้นแหละ ย่อมเป็นอันถึงทวาร ด้วยอำนาจการกระทำให้เป็นดูจของใหม่ ในที่สุดแห่งวิถีจิต หรือในความสิ้นไปแห่งภวังค์ ของ

สัตว์ผู้ใกล้ตาย จิตใจซึ่งเป็นที่สุดแห่งภพปัจจุบัน ย่อมเกิดขึ้นแล้วดับไป โดยเกี่ยวกับเป็นเหมือนคลื่นไป ในที่สุดแห่งจิตใจที่ดับไปแล้วนั้น จิตที่เรียกว่า ปฏิสนธิ โดยเกี่ยวกับเป็นความสืบทอดภพอื่น ถูกสังขารที่มีอวิชชาขุสยแวดล้อม ที่มีตัณหา-นุสยเป็นมูล ทำให้เกิดอยู่ ตามสมควร ปรากรกเอาอารมณ์ที่มรรณาสันนวิถิจิตได้ถือเอาแล้วอย่างนั้น เป็นจิตที่มีวัตถุบ้าง ไม่มีวัตถุบ้าง อันสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ประคับประคองอยู่ เป็นหัวหน้า (เป็นประธาน) โดยความเป็นที่ตั้งแห่งธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน กำลังเกิดอยู่นั้นเทียว ก็ชื่อว่า ตั้งขึ้นในภพอื่น (ภพถัดไป) ในลำดับแห่งจิตนั้นทีเดียว.

อธิบายประเภทของอารมณ์ที่ปรากฏตอนใกล้ตาย

คำว่า **กรรมที่ทำให้ปฏิสนธิให้เกิดขึ้นในภพอื่น** คือ กรรมที่เป็นกุศลหรือที่เป็นอกุศล ที่ทำวิบากปฏิสนธิให้เกิดให้ตั้งขึ้นในภพอื่นคือในภพถัดไป อันเป็นอุปัชฌเวทนียกรรม ซึ่งได้ทำไว้ในภพปัจจุบัน หรือ เป็นอปราปรเวทนียกรรม ซึ่งได้ทำไว้ในภพก่อนๆ. ก็คำพูดของพระอนุรุทธาจารย์นี้ ส่งความให้เข้าใจอย่างนี้ว่า กรรมอารมณ์ที่ปรากฏตอนใกล้ตายนั้น ได้แก่ กรรมที่จะให้ปฏิสนธิในภพถัดไปเท่านั้น ไม่ใช่กรรมนอกนี้ ส่วนในอรรถกถาอื่นมิได้ระบุชัดเจนอย่างนี้ กลับกล่าวโดยไม่มีการกำหนดแน่นอน อย่างนี้ว่า สำหรับสัตว์ผู้จะเข้าถึงสุคติ กุศลกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ได้ทำไว้ ย่อมปรากฏแก่เขาในเวลาใกล้ตาย, สำหรับสัตว์ผู้จะเข้าถึงทุกคติ อกุศลกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมปรากฏ เป็นต้น.

คำว่า **กรรมนิमितคืออารมณ์มีรูปเป็นต้น** ได้แก่ อารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น เป็นปริตตธรรมบ้าง เป็นมหัคคตธรรมบ้าง เป็นบัญญัติบ้าง ตามสมควรแก่ภพที่จะเข้าถึง ที่ปรากฏในมรณกาล ทางทวาร ๖ มีจักขุทวารเป็นต้น ทวารใดทวารหนึ่งตามสมควร ซึ่งชื่อว่า **กรรมนิमित** เพราะเป็นนิमितคือเป็นเหตุอาศัยทำกรรมนั้นๆ.

คำว่า **ที่เคยได้** คือ อารมณ์ที่ปรากฏในเวลาใกล้ตาย ที่ถึงความนับว่าเป็นกรรมนิमितนั้น ได้แก่สิ่งที่เคยได้ในกาลก่อน มีภาพเจดีย์ที่เคยได้เห็น เสียงสวดสาธยายธรรมที่เคยได้ยิน เป็นต้น

คำว่า **และสิ่งที่เป็นอุปกรณในเวลาที่ทำกรรมนั้น** ความว่า กรรมนิमितนั้นมิใช่เป็นสิ่งที่เคยได้แต่อย่างเดียวเท่านั้น แม้สิ่งที่เป็นอุปกรณในเวลาทำกรรม คือ

เป็นอุปกรณ์เครื่องใช้ทำกรรม โดยเกี่ยวกับเป็นวัตถุมีดอกไม้ของหอมเป็นต้น เพื่อให้สำเร็จกรรมในคราวนั้นๆ กิติ ที่พวกญาติโน้มเข้าไปพร้อมทั้งกล่าวว่า “นี่แน่ะ พ่อ สิ่งนี้พวกเราจัดแจงเพื่อประโยชน์แก่ตัวพ่อ พ่อจงใช้บูชาพระเจดีย์เถิด” ดังนี้ เป็นต้น แก่สัตว์ผู้กำลังนอนอยู่บนเตียงมรณะกิติ ก็ชื่อว่า เป็นกรรมนิमित.

คำว่า คตินิमित คือสิ่งที่พึงได้ และสิ่งที่พึงใช้สอยในภพที่จะเกิดขึ้นถัดไป ความว่า คตินิमितนั้น เป็นรูปารมณ้อย่างเดียวกันเท่านั้น โดยเป็นภาพที่พึงได้ คือพึงได้เห็น มีภาพสวนนันทวัน สวนจิตตลดา ภาพป่าไม้ ภาพแม่น้ำ ภาพเปลวไฟ เป็นต้น และโดยเป็นสิ่งที่พึงใช้สอย มีภาพนางฟ้า ภาพวิมาน ภาพต้นกล้วย-พฤกษ์ ภาพหญิงมีครรภ์ (หรือภาพครรภ์มารดา) ภาพโพรงไม้ ภาพจอมปลวก ภาพนายนิรยบาล เป็นต้น ในภพที่จะพึงเกิดขึ้นถัดไป เป็นความจริงว่า ภาพสวนนันทวัน ภาพวิมาน ภาพหญิงมีครรภ์ เป็นต้น เป็นสุคตินิमित, ภาพป่าไม้ ภาพโพรงไม้ ภาพเปลวไฟ ภาพนายนิรยบาล เป็นต้น เป็นทุกคตินิमित นิमित (เครื่องหมาย, สัญลักษณ์) แห่งคติ หรือประจำคติ ชื่อว่า คตินิमित.

คำว่า ย่อมปรากฏขึ้นเฉพาะหน้าในมรณกาล ตามสมควร ความว่า อารมณณ์มีกรรมเป็นต้นนั้น ย่อมเป็นดูปรากฏเฉพาะหน้า โดยเกี่ยวกับว่า ก่อนหน้านี้มิได้ปรากฏ มาปรากฏจับพลันในเวลา นี้ ในมรณกาล คือในเวลาใกล้ตาย ก่อนหน้าแต่ความเป็นไปแห่งมรณาสันนวิถิเล็กน้อย.

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า ถ้าหากปรากฏก่อนหน้าแต่ความเกิดขึ้นแห่งมรณาสันนวิถิช้านาน ย่อมมีโอกาสกลับเปลี่ยนเป็นอื่นได้ เช่นว่า อารมณณ์เป็นอกุศลกรรมก่อน ภายหลังกลับเปลี่ยนเป็นกุศลกรรม เป็นต้น แต่ถ้าหากว่า ปรากฏก่อนหน้าความเกิดขึ้นแห่งมรณาสันนวิถิเพียงนิดหน่อย ก็ย่อมไม่มีโอกาสกลับเปลี่ยนเป็นอื่นอีก.

ส่วน สำหรับพระชินาสพ นามธรรมและรูปธรรมอันเป็นไปกับไตรลักษณ์เท่านั้น ย่อมถึงความเป็นอารมณณ์แห่งจิตตอนใกล้ตายไปตลอดจนกระทั่งจุติจิตเกิดขึ้น หาใช้กรรม กรรมนิमित เป็นต้น ไม่.

คำว่า ทางทวาร ๖ ทวารใดทวารหนึ่ง ความว่า กรรม กรรมนิमित เป็นต้น ย่อมปรากฏแก่สัตว์ผู้กำลังจะตายทางทวาร ๖ ทวารใดทวารหนึ่ง ตามสมควรแก่ อารมณณ์

คำว่า **ตามกำลังของกรรม** ความว่า อารมณ์ มีกรรม กรรมนิमित เป็นต้น นั้น ย่อมปรากฏตามกำลังของกรรม คือตามสมควรแก่อำนาจของกรรมที่ทำให้ ปฏิสนธิให้บังเกิด.

คำว่า **จิตสันดานปรารถนารมณ์ตามที่ปรากฏนั้นนั่นแหละ** ความว่า จิตสันดานที่เป็นไปในเวลาใกล้ตาย ปรารถนารมณ์มีกรรมเป็นต้น ตามที่ปรากฏนั้นนั่นแหละ.

คำว่า **บริสุทธิ์ก็ได้ มัวหมองก็ได้** ตามสมควรแก่กรรมที่จะผลัดวิบาก ความว่า ถ้าหากว่ากุศลกรรมจะผลัดวิบาก จิตสันดานที่เป็นไปในเวลาใกล้ตายนั้น ย่อมเป็นกุศล ซึ่งนับว่าบริสุทธิ์ เพราะปราศจากกรรมเครื่องมัวหมอง ถ้าหากว่าอกุศลกรรมจะผลัดวิบาก จิตสันดานย่อมเป็นอกุศลซึ่งนับว่ามัวหมอง เพราะเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “**นิมิตตสุสาทคธิตํ ภิกขเว วิญญานํ ติฏฐ-
มานํ ติฏฐติ** ฯเปฯ **นिरยํ วา ตिरจฺจानโยนิ วา**^๑ - ดูกร ภิกษุทั้งหลาย วิญญาน
เมื่อจะตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่เป็นธรรมชาติติดข้องด้วยอำนาจความยินดีในนิमितก็ดี, เมื่อ
จะตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่เป็นธรรมชาติติดข้องด้วยอำนาจความยินดีในอนุพยัญชนะก็ดี
ถ้าหากบุคคลทำกาละในสมัยนั้นไซ้ ฐานะนี้ย่อมมีได้ คือเขาพึงเข้าถึงคติ ๒
อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือนรกหรือกำเนิดเดรัจฉาน” ดังนี้.

คำว่า **เหมาะสมแก่ภพที่จะพึงอุบัติ** ความว่า ถ้าหากว่าภพที่จะพึงอุบัติ เป็นสุคติภพ จิตสันดานที่เป็นไปในเวลาใกล้ตายย่อมเป็นกุศล เมื่อเป็นกุศลก็ชื่อว่า เหมาะสมแก่ภพที่จะพึงอุบัติ ถ้าหากว่าภพที่จะพึงอุบัติเป็นทุคติภพ จิตสันดาน ย่อมเป็นอกุศล เมื่อเป็นอกุศลก็ชื่อว่า เหมาะสมแก่ภพที่จะพึงอุบัติ.

คำว่า **ดูจอนไปในภพนั้น** ความว่า จิตสันดานที่เป็นไปก่อนหน้าจติ แม้ ตั้งอยู่ในภพเดิมนั้นนั่นแหละ แต่เมื่อเป็นไปโดยอาการนั้น ก็ย่อมเป็นไปดูจอนไป ในภพที่จะพึงอุบัติถัดไปนั้น.

คำว่า **แล้วเป็นไปติดต่อกันไปโดยมาก** นี้ ท่านอาจารย์แสดงให้เห็นทราบ ว่า สัตว์ผู้กำลังจะตายโดยมากมีจิตสันดานเป็นไปติดต่อกันไปหลายวิถี จนกว่าจติจิตเกิดขึ้นแล้วดับไป จิตสันดานเป็นไปน้อยวิถียิ่งแห่งสัตว์ผู้จะขาดชีวิตทันที ทันใดนั้น มีน้อย ปรากฏน้อย.

๑ ส.สพ. ๑๘/๒๑๑ (อาทิตตปริยายสูตร)

คำว่า ก็หรือว่า กรรมผู้ทำให้เกิดนั้นนั่นแหละ ย่อมเป็นอันถึงทวาร ด้วยอำนาจการกระทำให้เป็นดูจของใหม่ ความว่า ก็หรือว่ากรรมซึ่งเป็นผู้ทำวิบาก ปฏิสนธิให้เกิดที่สัตว์ทำไว้แล้วก่อนหน้านั้น ย่อมเป็นอันถึงทวาร คือปรากฏเป็นอารมณ์ทางมโนทวาร ด้วยอำนาจการกระทำให้เป็นดูจของใหม่ที่ทำในเวลาใกล้ตายนั้น.

คำว่า ในที่สุดแห่งวิถิจิต หรือในความสิ้นไปแห่งภวังค์ ฯลฯ จุติจิตซึ่งเป็นที่สุดแห่งภพปัจจุบัน ย่อมเกิดขึ้นแล้วดับไป ความว่า ในที่สุดแห่งมรณ-สันนวิถิจิตอันมีตทาลัมพะณะเป็นที่สุด หรือมีชวณะเป็นที่สุด (มีคำพูดปรากฏอยู่ในธัมมานุสสารณี ว่า “ในภพทั้งหลายมีกามภพเป็นต้นนั้น วิถิจิตของสัตว์ทั้งหลาย ผู้จะเคลื่อนจากกามภพแล้วเกิดขึ้นในกามภพนั้นนั่นแหละ มีตทาลัมพะณะเป็นที่สุด วิถิจิตของสัตว์ทั้งหลายที่เหลือมีชวณะเป็นที่สุด” ดังนี้) เมื่อตทาลัมพะณะขณะที่ ๒ เกิดขึ้นแล้วดับไปก็ดี เมื่อชวณะขณะสุดท้ายเกิดขึ้นแล้วดับไปก็ดี จุติจิตอันเป็นจิตขณะสุดท้ายแห่งภพปัจจุบันย่อมเกิดขึ้นแล้วดับไป, หรือเมื่อตทาลัมพะณะขณะที่ ๒ หรือชวณะขณะสุดท้ายเกิดขึ้นแล้วดับไป มีการหยั่งลงสู่ภวังค์ก่อน ภวังค์เกิดขึ้นแล้วดับไป จุติจิตย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งภวังค์นั้น.

คำว่า โดยเกี่ยวกับเป็นเหมือนเคลื่อนไป ความว่า จุติจิตนั้น แม้เป็นจิตขณะสุดท้ายของภพ แต่เมื่อเกิดขึ้นแล้วดับไป ก็ยังเป็นปัจจัยให้ขันธสันดานบังเกิดในภพใหม่อีก จึงเป็นเหมือนเคลื่อนจากภพนี้ไปสู่ภพใหม่ ก็แต่ว่า ความจริงหา มีอะไรๆ ในภพนี้ เคลื่อนไปสู่ภพถัดไปไม่ แม้เพียงปลายเล็บ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “เป็นเหมือนเคลื่อนไป” ดังนี้. และเพราะมีความเป็นไปดูจว่า เคลื่อนไปนี้เอง จิตดวงนี้จึงได้ชื่อว่า จุติจิต ก็จุติจิตของกามาวจรสัตว์นั้นมีกรรมเป็นต้นที่เป็นอดีตเท่านั้น เป็นอารมณ์.

คำว่า จิตที่เรียกว่า ปฏิสนธิ โดยเกี่ยวกับเป็นความสืบต่อภพอื่น ความว่า จิตที่เกิดในลำดับแห่งจุติจิตนั้น เรียกว่า “ปฏิสนธิ” ก็เกี่ยวกับเป็นความสืบต่อภพอื่น คือโดยเกี่ยวกับเป็นความเชื่อมต่อภพหนึ่ง อันมีก่อนหน้า เข้ากับอีกภพหนึ่งอันมีภายหลัง ดูจกระทำให้ติดกันเป็นภพเดียวกัน.

คำว่า ถูกสังขารอันมีวิชขานุสัยแวดล้อม ที่มีตณหานุสัยเป็นมูล ทำให้เกิดอยู่ ตามสมควร อธิบายว่า ชื่อว่า สังขาร ในที่นี้ ประสงค์เอาสังขาร ๘๘

คือกุศลเจตนา หรืออกุศลเจตนา หรือสังขารคือกลุ่มธรรมที่เกิดร่วมกันกับขณะ
 โภกัจจุติ ซึ่งชื่อว่าเป็นสังขารที่มีอวิชชานุสัยแวดล้อม เพราะเป็นไปในสันดานที่ยัง
 ละอวิชชานุสัยไม่ได้ และชื่อว่ามีต้นหาคือเป็นมูล คือเป็นประธาน โดยเกี่ยวกับ
 ตัณหานุสัยที่ยังละไม่ได้ นั่นแหละ เป็นสหાયผู้กระทำร่วมกัน (สหการี) กับ
 กรรม ในอันยังวิบากปฏิสนธิให้บังเกิด เป็นสังขารที่ท่านเรียกว่า **ชิปนกสังขาร**
 (สังขารผู้ชัดไป) เพราะเหตุที่ชัดไปซึ่งวิบากปฏิสนธิ นั่นเอง ปฏิสนธิจิตนั้น ถูก
 สังขารอันมีประการดังกล่าวนี้ ทำให้เกิดอยู่ ตามสมควร คือ ตามความเหมาะสม
 แก่กรรมที่จะผลัดวิบากนั้นเทียว.

ในอธิการนี้ บัณฑิตพึงทราบถึงความแตกต่างกัน แห่งอาการที่ทำปฏิสนธิ
 วิญญาณให้บังเกิด แห่งอวิชชานุสัย ตัณหานุสัย และสังขาร อย่างนี้ว่า:

อวิชชา เป็นผู้ปิดบังโทษของอารมณ์ (กรรม กรรมนิमित คตินิมิต) ตัณหา
 ทำวิญญาณ (ปฏิสนธิวิญญาณ) ให้น้อมไปในอารมณ์ที่อวิชชาปิดบังโทษนั้น สังขาร
 ตามที่กล่าวแล้วที่เรียกว่า ชิปนกสังขาร นั้น เป็นผู้ชัดวิญญาณไปในอารมณ์นั้น นี้
 เป็นการกล่าวอย่างไม่แยกประเภทสัตว์ผู้จะไปอบายและผู้จะไปสุคติ.

ส่วน ท่านอาจารย์ธรรมपालะ กล่าวแยกประเภทไว้ (ในสังขสังเขป) ว่า:

อวิชชาตณฺหาสงฺขาร-	สหเชหิ อปายินํ
วิสยาทีนวจฺฉาทน-	นมนํ ชิปนมฺปิ จ
อปฺปทีเนหิ เสสาณํ	ฉาทนํ นมนมฺปิ จ
ชิปกา ปน สงฺขารา	กฺุสลาว ภวนฺตติ

แปลว่า: สำหรับสัตว์ผู้ไปอบาย อวิชชา ตัณหา และสังขารที่เกิดร่วมกันปิดบัง
 โทษของอารมณ์ ทำวิญญาณให้น้อมไป และแม้ชัดวิญญาณไป
 (ตามลำดับ) สำหรับสัตว์ที่เหลือ (คือผู้จะไปสุคติ) อวิชชานุสัยและ
 ตัณหานุสัยที่ยังละไม่ได้ ปิดบังโทษของอารมณ์ และแม้ทำวิญญาณ
 ให้น้อมไป ส่วนสังขารผู้ชัดไป เฉพาะที่เป็นกุศลย่อมเกิดขึ้น ในคราว
 ปฏิสนธิในสุคตินี้.

ดังนี้.

คำของท่านอาจารย์ธรรมपालะ นี้ มีอรรถาธิบายอย่างนี้ว่า: สำหรับสัตว์
 ผู้จะไปอบาย อวิชชา ตัณหา และสังขารที่เกิดร่วมกันกับจิต ที่เป็นไปในภกัจจุตินั้น

เป็นตัวปิดบังโทษของอารมณ์มีกรรมเป็นต้น ทำปฏิสนธิวิญญาณให้น้อมไปใน
อารมณ์มีกรรมเป็นต้นนั้น และชดปฏิสนธิวิญญาณไปในอารมณ์มีกรรมเป็นต้น
นั้น ตามลำดับ สำหรับสัตว์ที่เหลือ คือผู้จะไปสุคติ อวิชชานุสัย และตัณหานุสัย
ที่ยังละไม่ได้ เป็นตัวปิดบังโทษของอารมณ์ มีกรรม กรรมนิमित และคตินิมิต นั้น
และทำวิญญาณให้น้อมไป ส่วนสังขารผู้ชดไปเป็นกุศลอย่างเดียว ย่อมเกิดขึ้นใน
คราวปฏิสนธิในสุคติ ฉะนี้ แล.

คำว่า **ปรารภเอาอารมณ์ที่มรณาสันนวิถิจิตได้ถือเอาแล้วอย่างนั้น** ความ
ว่า ปรารภเอาอารมณ์ที่มรณาสันนวิถิจิตอันเป็นวิถิจิตสุดท้ายในภพก่อนได้ถือไว้แล้ว
อย่างนั้น เช่นว่า อารมณ์คือกรรมที่ได้ถือไว้แล้ว ทางมโนทวารเป็นต้น ขยายความ
ว่า ปฏิสนธิจิตในภพใหม่ มีอารมณ์เป็นอันเดียวกันกับอารมณ์ของมรณาสันนวิถิ
ในภพก่อนนั้นเทียว.

คำว่า **เป็นจิตที่มีวัตถุบ้าง ไม่มีวัตถุบ้าง** ความว่า เว้นอุปปาจรวิบากปฏิ-
สนธิเสีย วิบากปฏิสนธิที่เหลือเป็นจิตที่มีวัตถุ คือ อาศัยหทยวัตถุเกิดขึ้น อุปปา-
จรวิบากปฏิสนธิทั้งหลายเท่านั้น ชื่อว่า เป็นจิตที่ไม่มีวัตถุ เพราะตั้งขึ้นในภุมิที่
ไม่มีรูป.

คำว่า **อันสัมปยุตธรรมทั้งหลายประดับประคองอยู่** ความว่า ปฏิสนธิ-
จิตนั้นอันธรรมที่เกิดร่วมกันทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ประดับประคองคือค้ำจุนอยู่.

คำว่า **เป็นหัวหน้าโดยความเป็นที่ตั้งแห่งธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน**
ความว่า ปฏิสนธิจิตนั้นเป็นหัวหน้า คือเป็นประธาน โดยความเป็นที่ตั้งแห่งธรรม
ทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นที่เกิดร่วมกันกับตน สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า “**มโนปุพฺพคม-**
ธมา - ธรรมทั้งหลาย (นามขันธ ๓) มีใจเป็นประธาน”^๑ ดังนี้

คำว่า **กำลังเกิดอยู่นั้นเทียวก็ชื่อว่า ตั้งขึ้นในภพอื่น** ความว่า ปฏิสนธิจิต
นั้น กำลังเกิดอยู่นั้นเทียว ก็ชื่อว่า ตั้งอยู่ในภพอื่น คือในภพถัดไป ในทันทีที่เกิด
ขึ้น หากตั้งอยู่ในภพเดิมไม่.

ด้วยคำว่า **ในลำดับแห่งจุดนี้ทีเดียว** นี้ เป็นอันท่านอาจารย์ปฏิเสฐวาทะ
ว่า มีอันตรรกภาพ (ภพที่มีในระหว่างจุดในภพก่อนกับปฏิสนธิในภพถัดไป) ของบาง
อาจารย์ ฉะนี้แล.

๑ ชุ.ธ. ๒๕/๑๕.

ความเป็นไปเนื่องด้วยอารมณ์แห่งมรณาสันนวิถิและปฏิสนธิจิต

อนึ่ง ในมรณาสันนวิถินี้ พึงหวังขณะที่เป็นไปอ่อนได้ ๕ ขณะเท่านั้น เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่า เมื่ออารมณ์ปัจจุบันทั้งหลายมาถึงคลอง (ทวาร) แล้ว ยังทรงอยู่ (ตั้งอยู่) นั้นเทียว ก็มีการตายไซ้ ในเวลานั้นก็ทำอธิบายได้ว่า ย่อมได้ภาวะที่ทั้งปฏิสนธิ ทั้งภวังค์ มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ดังนี้ กามาวจรปฏิสนธิย่อมได้อารมณ์ คือ กรรมนิमितและคตินิमित ที่ทวารทั้ง ๖ ถือเอาแล้ว ซึ่งเป็นปัจจุบันและอดีต ส่วนกรรมเป็นอารมณ์อดีตอย่างเดียว และกรรมนั้นอันมโนทวารถือเอา แต่พึงทราบว่ อารมณ์เหล่านั้นแม้ทั้งหมดเป็นปริตตธรรม (กามาวจรธรรม) ส่วนสำหรับรูปาวจรปฏิสนธิ ย่อมมีเฉพาะกรรมนิमितซึ่งเป็นบัญญัติ เป็นอารมณ์อย่างนั้นเหมือนกัน สำหรับอรูปาวจรปฏิสนธิ ย่อมมีเฉพาะกรรมนิमितซึ่งเป็นมหัคคตะและเป็นบัญญัติ เป็นอารมณ์ ตามสมควร ส่วนสำหรับพวกอัสถุญญิสต์วิวิตนกรูปเท่านั้น ย่อมตั้งอยู่โดยความเป็นปฏิสนธิ เพราะฉะนั้น พวกอัสถุญญิสต์เหล่านั้น จึงชื่อว่า พวกมีรูปเป็นปฏิสนธิ ส่วนพวกอรูปพรหมทั้งหลายชื่อว่า พวกมีอรูป (นาม) เป็นปฏิสนธิ.

คำอธิบายความเป็นไปเนื่องด้วยอารมณ์แห่งมรณาสันนวิถิและปฏิสนธิจิต

คำว่า พึงหวังขณะที่เป็นไปอ่อนได้ ๕ ขณะเท่านั้น ความว่า เพราะเหตุที่วิตถุ (หทยวิตถุ) อันเป็นที่อาศัยในเวลาใกล้ตายนั้นทรมกำลัง ชวนะจึงมีความเป็นไปอ่อน ไม่เข้มแข็ง ไม่อาจเป็นไปได้ครบ ๗ วาระ เหมือนในเวลาปกติ คือ ย่อมเป็นไปอย่างมากเพียง ๕ ขณะเท่านั้น พึงทราบว่ ชวนะในมรณาสันนวิถิ ส่วนเป็นกามาวจรชวนะ เพราะว่าวาระที่มีชวนะเป็นไป ๔-๕ ขณะ โดยมีอัปปนาชวนะเป็นขณะที่ ๔ หรือ ๕ นั้น ท่านกล่าวไว้ก็สำหรับอาทิกัมมิกฉานวิถิ และอภิญญาวิถิเท่านั้น ไม่ได้กล่าวไว้สำหรับมรณาสันนวิถิ อีกอย่างหนึ่ง การตายระหว่างเข้าฉานไม่มี บุคคลผู้เข้าฉานอยู่เมื่อจะตายย่อมออกจากฉาน คือ ตกภวังค์ แล้วกามชวนวิถิก็ย่อมเป็นไปโดยความเป็นมรณาสันนวิถิ ฉะนั้นแล.

คำว่า เมื่ออารมณ์ปัจจุบันทั้งหลายมาถึงคลองแล้ว ฯลฯ ย่อมได้ภาวะที่ทั้งปฏิสนธิ ทั้งภวังค์ มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ความว่า ก่อนอื่น เมื่ออารมณ์

ปัจจุบันทั้งหลาย มาถึงคลองปัญจทวาร โดยเกี่ยวกับเป็นกรรมนิมิต ในวิถีที่มีตทาลัมพะณะและมีจิตเกิดขึ้นในลำดับถัดไปจากตทาลัมพะณะขณะที่ ๒ นั้น รูปธรรมย่อมมีอายุเหลือเป็นปัจจัยเฉพาะปฏิสนธิจิต เพียง ๑ ขณะจิตเท่านั้น ตามภาพแสดงลำดับดังต่อไปนี้

๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗

ตี น ท ป จกฺขาติ ลั ฌ โว ช ช ช ช ช ต ต จุ ปฏิ ภ

สัญลักษณ์ จกฺขาติ = วิญญาน ๕ มีจักขุวิญญานเป็นต้น, จุ = จุติจิต, ปฏิ = ปฏิสนธิจิต นอกนั้นก็ตามที่กล่าวแล้วในปริจเฉทที่ ๔ ในภาพนี้จะเห็นว่า อารมณมีอายุเท่ากับ ๑๗ ขณะจิต ขณะที่ ๑๗ อันเป็นขณะสุดท้ายนั้นเทียว เป็นปัจจัยให้ปฏิสนธิเกิดขึ้น. อย่างนี้ชื่อว่า ปฏิสนธิมีอารมณเป็นปัจจุบัน แต่ภวังค์ (ที่มีในลำดับแห่งปฏิสนธิ) มีอารมณเป็นอดีต เพราะเป็นไปในอารมณที่มีอายุหมดไปแล้ว สิ้นไปแล้ว.

ก็ถ้าหากว่า เมื่อตทาลัมพะณะขณะที่ ๒ สิ้นสุดแล้ว มีการตกภวังค์ก่อน แล้วจึงจะเกิดจุติจิต ถ้าเป็นอย่างนี้ ปฏิสนธินั้นก็ชื่อว่า มีอารมณเป็นอดีต เพราะอารมณมีอายุสิ้นสุดไปก่อนแล้ว พร้อมกับความดับไปแห่งจุติจิตนั้นเทียว.

ส่วนในวิถีที่ไม่มีตทาลัมพะณะ สิ้นสุดขณะขณะที่ ๕ แล้วเกิดจุติจิตเลยทันที ก็ตาม ตกภวังค์ก่อนแล้วจึงจะเกิดจุติจิตก็ตาม ปฏิสนธิที่เกิดต่อจากจติ และภวังค์ที่เกิดต่อจากปฏิสนธิขึ้นไป ๑-๒ ขณะ ชื่อว่า มีอารมณเป็นปัจจุบัน อันบัณฑิตพึงสงเคราะห์ตามสมควรตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว. นี้ เป็นการกล่าวเพ่งถึงคราวที่อารมณที่มาถึงคลองปัญจทวารนั้นนั่นแหละ เป็นอดีตมหันตารมณ บัณฑิตพึงทราบความเป็นไปในคราวที่อารมณของปฏิสนธินั้น เป็นมหันตารมณ ตามลำดับจิตที่เกิดขึ้นเนื่องกับอายุของอารมณ ตามทำนองเดียวกันนี้แหละ.

ส่วนว่า เมื่ออารมณปัจจุบันทั้งหลายมาถึงคลองมโนทวาร โดยเกี่ยวกับเป็นกรรมนิมิตนั้นนั่นแหละ หรือเป็นคตินิมิต ในวิถีที่มีตทาลัมพะณะและมีจิตเกิดขึ้นในลำดับถัดไปจากตทาลัมพะณะขณะที่ ๒ นั้น รูปธรรมที่เป็นอารมณย่อมมีอายุเหลือเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิ ๑ ขณะ และแก่ภวังค์ ๔ ขณะ (รวมเป็นปัจจัยแก่จิตในภาพใหม่ ๕ ขณะ) ตามภาพประกอบดังต่อไปนี้คือ

.....๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗
ภ ภ ภ น ท ม ช ช ช ช ช ต ต จ ฏ ฎ ภา ภา ภา ภา
อย่างนี้ ชื่อว่าปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน แม้ภวังค์ที่เกิดต่อจากปฏิสนธิ ๔
ขณะ ก็ชื่อว่ามีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เพราะเป็นไปในอารมณ์ที่ยังมีอายุเหลืออยู่ ๔
ขณะ ภวังค์ต่อจากนั้นไปอีก ชื่อว่ามีอารมณ์เป็นอดีต.

ส่วน ในคราวที่มีการตกภวังค์ก่อนแล้วจึงจะเกิดจุดจิตกิติ หรือว่าอารมณ์
นั้นเป็นอวิญญูตารมณกิติ บัณฑิตพึงทราบความตามทำนองที่ได้กล่าวแล้วเกี่ยว
กับปัญจทวารนั้นเทียว.

ก็แต่ว่า ท่านอาจารย์เพ่งถึงโอกาสที่จะเป็นได้ เป็นสำคัญ มิได้เพ่งถึงความ
ต่างกันแห่งวิถี ความต่างกันแห่งทวาร และความต่างกันแห่งอารมณ์ เป็นสำคัญ
เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “**ย่อมได้ภาวะที่ทั้งปฏิสนธิทั้งภวังค์มีอารมณ์
เป็นปัจจุบัน**” ดังนี้. เพราะฉะนั้น ย่อมรวมความตามความเป็นไปตามความเป็น
จริงได้อย่างนี้ ว่า เมื่อจุดจิตเกิดขึ้นแล้วดับไป ต่อจากมรณาสันนินิธิที่มีรูปธรรม
อันเป็นปัจจุบันเป็นอารมณ์ โดยเกี่ยวกับเป็นกรรมนิमितและคตินิमित ย่อมได้ปฏิ-
สนธิที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน หรือที่มีอารมณ์เป็นอดีต, ย่อมได้ภวังค์ที่มีอารมณ์
เป็นปัจจุบันหรือที่มีอารมณ์เป็นอดีต.

ก็เป็นอันว่า กามาวจรปฏิสนธิที่มีอารมณ์เป็นกรรมนิमितกิติ ที่มีอารมณ์เป็น
คตินิमितกิติ ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า มีอารมณ์เนื่องด้วยกาล ๒ คือ
ปัจจุบันหรือไม่ก็อดีต เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวเป็นสาธารณะครอบคลุม
ความเป็นไปได้ทั้งหมดอีกครั้ง ว่า “**กามาวจรปฏิสนธิ ย่อมได้อารมณ์คือ กรรม
นิमितและคตินิमित ที่ทวาร ๖ ถือเอาแล้ว ซึ่งเป็นปัจจุบันและอดีต**” ดังนี้. ก็ใน
คำว่า “**ที่ทวารทั้ง ๖ ถือเอาแล้ว**” นี้ บัณฑิตพึงทราบการจำแนกความอย่างนี้ ว่า
“**กรรมนิमितที่ทวาร ๖ ถือเอาแล้ว, คตินิमितที่ทวารที่ ๖ (มโนทวาร) ถือเอาแล้ว**”
ดังนี้เกิด. เกี่ยวกับอารมณ์คือกรรมนิमितที่เป็นรูปธรรมที่ปรากฏทางปัญจทวารตอน
ใกล้ตายนั้น พึงทราบว่า ได้แก่ สี่ สัจฐาน เป็นต้น แห่งไทยธรรมเป็นต้น ที่พวก
ญาติเข้าไปตั้งไว้ให้เห็นเป็นต้น นั่นเอง อันบัณฑิตพึงแจกไปตามสมควรแก่ทวาร
ความพิสดารทั้งหมด พึงทราบตามที่มาในวิสุทธิมรรค และในคำพรรณนาปัจจุจ-
สมุปบาทวิภังค์ บทที่ว่า “**เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญูญาณ**” นั้นเกิด.

บัณฑิตพึงทราบเพิ่มเติมเกี่ยวกับกรรมนิमित อย่างนี้ว่า อารมณฺหมีวัณณะ (สี) เป็นต้น ในวัตถุมีดอกไม้ เป็นต้น ที่พวกญาติเข้าไปตั้งไว้เบื้องหน้าแก่ผู้กำลังจะตาย แม้ว่าจะไม่ใช่กรรมนิमितโดยตรง เพราะในเวลานั้นไม่ใช่อุปกรรมที่ผู้กำลังจะตายใช้ก่อกรรมที่เป็นเหตุนำมาซึ่งปฏิสนธิเลย เพราะเจตนาในมรณาสันนวิถิ แม้ปรารถนารมณฺหนั้นอยู่ ก็ไม่สำเร็จความเป็นกรรมอะไร ๆ เลย ด้วยมีกำลังอ่อนก็จริง แต่เพราะความที่เหมือน หรือมีส่วนเปรียบกันได้กับกรรมนิमितอันเป็นอุปกรรม ที่สัตว์ใช้ก่อกรรมอันนำมาซึ่งปฏิสนธิ ซึ่งเป็นกรรมที่สำเร็จแล้วก่อนหน้านั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงเรียกเสียว่า “กรรมนิमित”

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “ส่วนกรรมเป็นอารมณฺหอดีตอย่างเดียว และกรรมนั้นอันมโนทวารถือเอา” ดังนี้ เพราะกรรมนั้น สัตว์สังสมไว้แล้ว ทำไว้แล้ว ก่อนหน้านั้น ซึ่งเป็นวิสัยของมโนทวาร มโนทวารเท่านั้น ย่อมถือเอาได้ เพราะเป็นธัมมารมณฺห.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “พึงทราบว่า อารมณฺหเหล่านั้นแม้ทั้งหมดเป็นปริตตธรรม” ดังนี้ ก็โดยเกี่ยวกับความเป็นอารมณฺหที่ควรแก่ปฏิสนธิที่เป็นกามาวจรวิบาก ก็เหตุผลเกี่ยวกับความที่กามาวจรวิบากทั้งหลายมีอารมณฺหเป็นปริตตธรรมอย่างเดียว นี้ ได้กล่าวแล้วในคำอธิบายกามาวจรวิบากในปริจเจทที่ ๑ และในคำอธิบายอาร์มมณฺหสังคหะในปริจเจทที่ ๓

คำว่า สำหรับรูปาวจรปฏิสนธิ ย่อมมีเฉพาะกรรมนิमितซึ่งเป็นบัญญัติเป็นอารมณฺห นี้ มีอรรถาธิบายว่า รูปาวจรปฏิสนธิย่อมมีอารมณฺหเหมือนกันกับรูปาวจรกุศลกรรมนั้นเทียว คือ มีอารมณฺหเป็นปฐวีกสิณ เป็นต้น ก็อารมณฺหเหล่านั้นนับว่าเป็นกรรมนิमित เพราะความเป็นอุปกรรมให้สำเร็จกรรมคือรูปาวจรกุศลกรรมนั้นเทียว และนับว่าเป็นบัญญัติ โดยเป็นกรรมฐานบัญญัติ เมื่อเป็นบัญญัติ ก็กล่าวได้ว่าเป็นกาลวิมุต (พ้นจากกาล).

คำว่า สำหรับอรูปาวจรปฏิสนธิ ย่อมมีเฉพาะกรรมนิमित ซึ่งเป็นมหัคคตะ และเป็นบัญญัติ เป็นอารมณฺห ตามสมควร ความว่า อรูปาวจรปฏิสนธิชื่อว่า มีอารมณฺหเป็นมหัคคตะและเป็นบัญญัติตามสมควร อย่างนี้ คือ :

อรูปาวจรปฏิสนธิดวงที่ ๒ คือ วิญญาณัญจายตนวิบาก ย่อมมีมหัคคตธรรม คือ อรูปาวจรกุศลดวงที่ ๑ (อากาศาณัญจายตนกุศล) เป็นอารมณฺห

อรูปาวจรปฏิสนธิดวงที่ ๔ คือ เนวสัญญานาสัญญาตณวิบาก ย่อมมีมหัคคตธรรม คือ อรูปาวจรกุศลดวงที่ ๓ (อาภิญัจญญาตณกุศล) เป็นอารมณ์ก็มีหัคคตธรรมที่เป็นอารมณ์ของอรูปปฏิสนธิเหล่านี้ เป็นของล่วงไปแล้ว จึงเป็นอดีตอย่างเดียว.

อรูปาวจรปฏิสนธิดวงที่ ๑ คืออากาศานัญญาตณวิบาก ย่อมมีบัญญัติคือ กสิณุคฆาภิมาภาส (อากาศอันเป็นที่กสิณถูกเพิกไป) เป็นอารมณ์

อรูปาวจรปฏิสนธิดวงที่ ๓ คือ อาภิญัจญญาตณวิบาก ย่อมมีบัญญัติคือนัตติภาวะ (ความไม่มีแห่งอรูปาวจรกุศลดวงที่ ๑) เป็นอารมณ์

ก็มีหัคคตธรรมและบัญญัติเหล่านี้ ล้วนถึงความนับว่า เป็นกรรมนิमितตามความหมายดังได้กล่าวแล้ว.

เพราะฉะนั้น ก็ย่อมรวมความเกี่ยวกับอารมณ์ ๓ อย่าง มีกรรมเป็นต้นนั้น ได้อย่างนี้ ว่า :

กรรม - ได้แก่กุศลกรรม หรืออกุศลกรรมที่สัตว์ทำไว้ เฉพาะที่เป็นปริตตธรรม เป็นธัมมารมณ์อย่างเดียว จึงปรากฏทางมโนทวารอย่างเดียว และเป็นอดีตเพราะล่วงไปแล้ว.

กรรมนิमित - ได้แก่ อารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น เป็นปริตตธรรมก็มี เป็นมหัคคตธรรมก็มี เป็นบัญญัติ (กรรมฐานบัญญัติ) ก็มี ปรากฏทางทวาร ๖ ทวารใดทวารหนึ่ง ตามสมควรแก่อารมณ์ เป็นปัจจุบันก็มี เป็นอดีตก็มี เป็นกาลวิมุต (พ้นจากกาล) ก็มี

คตินิमित - เป็นรูปอารมณ์อย่างเดียว ปรากฏทางมโนทวารอย่างเดียว และเป็นปัจจุบันอย่างเดียวกัน.

ส่วน สำหรับพวกอสังขยีสัตว์ ชีวิตนวกรูป (รูปหมวด ๙ พร้อมทั้งชีวิตรูปอันได้แก่ อวินิโกครูป ๘ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม สี กลิ่น รส โอชา พร้อมทั้งชีวิตรูป) อันเป็นกลุ่มรูปที่เกิดจากกรรมนั้นเทียว ย่อมตั้งขึ้นเป็นครั้งแรกในภพ เป็นกลุ่มรูปล้วน ไม่เจือด้วยนาม เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ส่วน สำหรับพวกอสังขยีสัตว์ ชีวิตนวกรูปเท่านั้น ย่อมตั้งอยู่โดยความเป็นปฏิสนธิ” ดังนี้.

คำว่า พวกอรุปรพพรหมทั้งหลาย ชื่อว่า พวกมีอรุปร (นาม) เป็นปฏิสนธิ นี้ ท่านอาจารย์กล่าวเฟ่งถึงความที่พวกอรุปรพพรหมมีความต่างกับพวกอสังขญีสัตว์ โดยสิ้นเชิง โดยเกี่ยวกับพวกอสังขญีสัตว์มีแต่รูปอย่างเดียว ส่วนพวกอรุปรพพรหมเป็นพวกที่มีแต่นามอย่างเดียว ท่านมิได้กล่าวปฏิเสธความเป็นผู้มีนามปฏิสนธิแห่งสัตว์ในปัญจโวการภูมิทั้งหลายไว้ ทั้งๆ ที่สัตว์ในปัญจโวการภูมิคือ กามภูมิและรูปภูมิก็ชื่อว่าเป็นผู้มีนามปฏิสนธิ เพราะมีนามคือวิญญาณทำกิจปฏิสนธินี้ เพียงแต่ว่า เมื่อเป็นปฏิสนธิที่มาพร้อมกับรูป ท่านจึงไม่กล่าวไว้ในฐานะพวกมีนามปฏิสนธิ เหมือนอย่างพวกอรุปรพพรหมทั้งหลาย.

คาถาประมวลปฏิสนธิที่มีในลำดับจุดอันแตกต่างกัน

อรุปรปัจจุติยา โหนติ	เหฏฐิมารุปรวชชิตา
ปรมารุปรสนธิ จ	ตถา กามะ ตีเหตุกา
รูปาวจรจตุติยา	อเหตุรหิตา สิญฺ
สพฺพวา กามตีเหตุมฺหา	กามะเสวว ปเนตรา

แปลว่า : ถัดไปจากอรุปรปัจจุติ ย่อมมีอรุปรปฏิสนธิทั้งหลายเว้นอรุปรปฏิสนธิชั้นต่ำกว่า และย่อมมีตีเหตุกปฏิสนธิได้เหมือนกัน ถัดไปจากรูปาวจรจตุติ ฟังมีปฏิสนธิทั้งหลายเว้นอเหตุกปฏิสนธิ ถัดไปจากกามตีเหตุกจิต ฟังมีปฏิสนธิได้ทุกอย่าง ส่วนปฏิสนธินอกนี้ (คือที่มีถัดไปจากทุกเหตุกจิตและอเหตุกจิต) ฟังมีในกามภพเท่านั้น.

ดังนี้.

ที่กล่าวมานี้ คือลำดับแห่งจุดและปฏิสนธิในวิถิมุตตสังคหวิภาคนี้.

อธิบายคาถาประมวลปฏิสนธิที่มีในลำดับจุดอันแตกต่างกัน

ถัดไปจากอรุปรปัจจุติ ย่อมมีอรุปรปฏิสนธิทั้งหลาย เว้นอรุปรปฏิสนธิชั้นต่ำกว่า เพราะอรุปรพพรหมชั้นสูงๆ เป็นผู้ได้อรูปฌานชั้นสูงที่ก้าวล่วงอรุปรฌานชั้นต่ำกว่าได้แล้ว จึงไม่มีใจโน้มไปในอันชวนชวายเป็นเพื่อการได้มาซึ่งอรุปรฌานชั้นต่ำกว่า อันเป็นเหตุนำมาซึ่งอรุปรปฏิสนธิชั้นต่ำกว่าอีก อีกทั้งจิตสันดานของพวกอรุปรพพรหมชั้นสูง ย่อมไม่เป็นบาทฐานเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอรุปรฌานที่ต่ำกว่าที่ก้าวล่วงได้

แล้ว เพราะฉะนั้น ถัดไปแต่รูปจตุติ ย่อมมีแต่รูปปฏิสนธิอันเป็นผลของฌาน
ที่ได้อยู่เท่านั้น ย่อมไม่มีรูปปฏิสนธิอันเป็นผลของฌานที่ต่ำกว่าที่ก้าวล่วงได้
แล้วเลยที่เดียว.

ก็แต่ว่า เพราะความที่อุปจารฌาน (อันนับเนื่องเข้าไปในติเหตุกกามาวจร-
กุศลกรรม) ก่อนหน้าจะสำเร็จรูปฌาน หรือก่อนหน้าจะเข้ารูปฌานสมาบัติ
เป็นธรรมชาติมีกำลังนัก เพราะเหตุนั้น เมื่อรูปพรหมจตุติ หากไม่มีการปฏิสนธิ
ในรูปพรหมชั้นเดิมหรือชั้นสูงกว่า เพราะสิ้นกำลังฌาน อุปจารฌานย่อมให้
ติเหตุกวิบากปฏิสนธิในกามภพก่อน เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า
“ถัดไปจากรูปจตุติ ย่อมมีติเหตุกปฏิสนธิได้เหมือนกัน” ดังนี้ ก็คำว่า ติเหตุก-
ปฏิสนธิ นี้ ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอากามติเหตุกปฏิสนธิเท่านั้น เพราะฉะนั้น
จึงเป็นอันปฏิเสธรูปวิบากปฏิสนธิ ว่าไม่อาจเกิดขึ้นในลำดับถัดไปจากรูปจตุติ แม้
ว่ารูปวิบากปฏิสนธิ นั้น เป็นติเหตุกด้วยเหมือนกันก็ตาม เป็นความจริงว่า ถัดไป
จากรูปจตุติย่อมไม่มีรูปวิบากปฏิสนธิตั้งขึ้น เพราะรูปวิบากปฏิสนธิเป็นวิบากของ
ภาวนาอันเนื่องด้วยรูป (รูปาวจรกุศลภาวนา) ก็ภาวนาที่เนื่องด้วยรูปเป็นไปอาศัย
หทยวัตถุ เพราะฉะนั้น จึงไม่มีแก่พวกอรุปพรหมทั้งหลาย แล.

ถัดไปจากรูปาวจรจตุติ พึงมีปฏิสนธิทั้งหลายเว้นอเหตุกปฏิสนธิ คือ
พึงมีปฏิสนธิทั้งหลาย ได้แก่ รูปาวจรปฏิสนธิ อรูปาวจรปฏิสนธิ กามติเหตุกปฏิ-
สนธิ ทวิเหตุกปฏิสนธิ เว้นอเหตุกปฏิสนธิ ก็ภาวนาทั้งหลาย ทั้งรูปาวจรกุศล-
ภาวนา ทั้งอรุปาวจรกุศลภาวนา ย่อมมีแก่พวกอรุปพรหมทั้งหลาย หาข้อขัดข้อง
มิได้ เพราะฉะนั้น ถัดไปจากรูปาวจรจตุติ ย่อมมีได้ทั้งรูปาวจรปฏิสนธิ ทั้งอรุปาวจร
ปฏิสนธิ ตามสมควรแก่ภาวนาที่เจริญได้ ส่วนถ้าหากว่าสิ้นกำลังฌาน ถัดไปจาก
รูปาวจรจตุติ ก็ย่อมมีกามติเหตุกปฏิสนธิ หรือทวิเหตุกปฏิสนธิ ด้วยอานุภาพแห่ง
อุปจารฌานซึ่งเป็นกามาวจรกุศลกรรมนั้นเหมือนกัน กล่าวคือ ถ้าอุปจารฌานนั้น
มีกำลังยิ่ง ก็ย่อมทำติเหตุกปฏิสนธิให้บังเกิด ถ้ามีกำลังหย่อนไป ก็ย่อมทำทวิ-
เหตุกปฏิสนธิให้บังเกิด ก็อุปจารฌานนี้ เป็นไปร่วมกับญาณ เพราะฉะนั้น แม้มี
กำลังหย่อน ก็ไม่หย่อนเกินไปเพราะมีญาณค้ำจุนอยู่ เมื่อเป็นอย่างนี้ ก็มีได้เป็น
ธรรมชาติที่ทราบกำลังโดยรอบด้านที่เพียงแต่คร่ำเอาอเหตุกปฏิสนธิมาได้เท่านั้น

ทว่า มีกำลังเพียงพอที่จะคร่าเอาทวิเหตุกปฏิสนธิมาได้ เพราะเหตุ นั้น เกี่ยวกับ ปฏิสนธิที่มีในลำดับถัดไปจากรูปาวจรจตุตถิ์ ท่านจึงกล่าวปฏิเสธเฉพาะอเหตุก-ปฏิสนธิไว้เท่านั้น ว่า “เว้นอเหตุกปฏิสนธิ” ดังนี้.

ถัดไปจากกามติเหตุกจตุตถิ์ อันเป็นของติเหตุกบุคคลในกามภพ **พึงมีปฏิ-สนธิได้ทุกอย่าง** คือ พึงมีปฏิสนธิได้ทุกอย่างทั้งกามปฏิสนธิ ทั้งมหัคคตปฏิสนธิ กล่าวคือ พึงมีกามติเหตุกปฏิสนธิด้วยอำนาจแห่งกามาวจรกุศลกรรมที่เป็นติ-เหตุกอกกัฏฐะ พึงมีทวิเหตุกปฏิสนธิด้วยอำนาจแห่งกามาวจรกุศลกรรมที่เป็น ติเหตุกโอมกะ และที่เป็นทวิเหตุกอกกัฏฐะ พึงมีอเหตุกปฏิสนธิด้วยอำนาจแห่ง กามาวจรกุศลกรรมที่เป็นทวิเหตุกโอมกะ, พึงมีมหัคคตปฏิสนธิทั้งหลาย ด้วย อำนาจแห่งมหัคคตกุศลกรรมตามที่เจริญได้.

ส่วนปฏิสนธินอกนี้ (คือปฏิสนธิที่มีในลำดับถัดไปจากทวิเหตุกจตุตถิ์ และ อเหตุกจตุตถิ์ ซึ่งเป็นจตุตถิ์ของทวิเหตุกบุคคล และอเหตุกบุคคล) **พึงมีในกามภพ เท่านั้น** เพราะเป็นกามปฏิสนธิอย่างเดียวกันนั้น ไม่มีมหัคคตปฏิสนธิ เพราะพวก ทวิเหตุกบุคคล และอเหตุกบุคคลทั้งหลาย ไม่อาจเจริญญาณทั้งหลายได้ ฉะนั้นแล.

ความเป็นไปไม่ขาดสายด้วยอำนาจแห่งภวังคสันตติ

กัจจันนั้นน้นแหละ เรียกว่า “ภวังคสันตติ” โดยความเป็นองค์แห่งภพ ในเมื่อ ไม่มีวิถิจิตเกิดขึ้น ย่อมปรารภเอาอารมณ์นั้นน้นแหละ เป็นไปไม่ขาดสายเหมือน กระแสน้ำ เริ่มตั้งแต่ในลำดับความดับไปแห่งปฏิสนธิ จนกว่าจตุตถิ์จิตเกิดขึ้น แก่ สัตว์ผู้มีปฏิสนธิอันถือเอาแล้วอย่างนี้, และในที่สุดก็เป็นจตุตถิ์จิต ด้วยอำนาจความ เคลื่อนไป แล้วดับไป ต่อจากนั้นไป ปฏิสนธิเป็นต้น ย่อมเป็นไป หมุนเวียนไป ตามลำดับ ดุจล้อรถจะนั้นน้นเทียว ฉะนั้นแล.

คำอธิบายความเป็นไปไม่ขาดสาย ด้วยอำนาจแห่งภวังคสันตติเป็นต้น

กัจจันนั้นน้นแหละ คือจิตที่พันทวาร ไม่เป็นไปโดยความเป็นวิถินั้น น้น แหละ เรียกว่า “ภวังคสันตติ” คือความสืบต่อกันไปแห่งภวังค์ โดยความเป็น องค์แห่งภพ คือโดยความเป็นองค์ประกอบแห่งภพที่ทรงอยู่นั้น ด้วยอำนาจการ คำจุนภพนั้นไว้ ให้เป็นไปจนกระทั่งถึงคราวจตุตถิ์ ในเมื่อไม่มีวิถิจิตเกิดขึ้น คือ แม้

เมื่อไม่มีวิถีจิตเกิดขึ้น ภพก็ดำรงอยู่ได้ด้วยสามารถแห่งภวังคสันตติ นี้ ก็ภวังค-
 สันตตินี้ ย่อมปรารภเอาอารมณ์นั้น นั้นแหละ คือ ย่อมปรารภเอาอารมณ์
 มีกรรมเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ปฏิสนธิในภพเดียวกันนั้น ได้ถือเอาแล้วนั้น
 นั้นแหละ เป็นไปไม่ขาดสายเหมือนกระแสน้ำ คือเป็นไปสืบต่อกันไปไม่หยุดยั้ง
 ดุจกระแสน้ำ เริ่มตั้งแต่ในลำดับความดับไปแห่งปฏิสนธิ คือในลำดับถัดไป
 จากความดับไปแห่งปฏิสนธิ จนกว่าจุติจิตเกิดขึ้น คือเป็นไปไม่ขาดสายจนกว่า
 จุติจิตเกิดขึ้นจึงจะหยุดเป็นไป แก่สัตว์ผู้มีปฏิสนธิอันถือเอาแล้วอย่างนี้ คือ
 ตามประการ ที่กล่าวมานี้ และในที่สุดก็เป็นจุติจิต คือในที่สุดจุติจิตก็เกิดขึ้น
 ด้วยอำนาจความเคลื่อนไป คือด้วยอำนาจความเป็นดุจเคลื่อนจากภพนี้ไปสู่
 ภพหน้า แล้วดับไป ต่อจากนั้นไป ปฏิสนธิเป็นต้น ย่อมเป็นไป คือ ต่อจาก
 จุติจิตที่ดับไป ปฏิสนธิ ภวังค์ และวิถีจิต ย่อมเป็นไป หมุนเวียนไปตามลำดับ
 อย่างนี้คือ ปฏิสนธิ ภวังค์ วิถี จุติ ในภพนี้แล้ว ก็หมุนเวียนเป็นปฏิสนธิเป็นต้น
 ในภพอื่นอีก ดุจล้อรถที่หมุนเวียนไปไม่หยุดยั้ง ฉะนั้น.

จบมรรณุปัตติจตุกกะ

คาถาท้ายปริจเจท

ปฏิสนธิภวังควิถิโย
 จุติ เจท ตถา ภวานุตเร
 ปุณ สนฺธิภวังคมิจฺจํ
 ปริวตฺตติ จิตฺตสนฺตติ
 ปฏิสงฺขาย ปเนตมทฺธวํ
 อธิคฺนุตวา ปทมจฺจุตมฺพฺธา
 สฺสุมฺจฺฉินฺนสิเนหพฺพณฺนา
 สมเมสฺสนฺติ จิราย สฺพพฺตา

แปลว่า : จิตสันตติ คือ ปฏิสนธิ ภวังค์ วิถี และจุติ หมุนเวียนไปในภพนี้
 ฉับไฉ จิตสันตติมีปฏิสนธิและภวังค์เป็นต้นนี้ ก็หมุนเวียนไปในภพ
 อื่นได้อีก ฉะนั้น ก็ท่านผู้รู้ทั้งหลาย พิจารณาปฏิสนธิจิตเป็นต้น

อันไม่มั่นคงนี้แล้ว ก็เป็นผู้มีวัตรดีตลอดกาลนาน บรรลุบทอันไม่
เคลื่อน จักเป็นผู้ตัดเครื่องผูกคือเสนาหาได้ด้วยดี ถึงธรรมที่สูงบ
ดังนี้.

คำอธิบายคาถาท้ายปริจเฉท

ประกอบความว่า ปฏิสนธิ ภาวังค์ วิถีทั้งหลาย และจติ ย่อมหมุนเวียนไป
ในภพนี้ฉันใด จิตสันตติอันมีอย่างนี้ว่า ปฏิสนธิ ภาวังค์ เป็นต้นนี้ ก็ย่อมหมุนเวียน
ไปในภพอื่นอีก ฉะนั้น

ท่านผู้รู้ทั้งหลายคือท่านผู้เป็นบัณฑิตทั้งหลาย พิจารณาคือเล็งเห็น ปฏิ-
สนธิจิตเป็นต้น อันเป็นไปในวัฏฏะ อันไม่มั่นคง คือไม่เที่ยง มีอันทำลายไปเป็น
ธรรมดา ตามที่กล่าวแล้วนี้ ก็เป็นผู้มีวัตรดี คือมีปฏิบัติ ตลอดกาลนาน บรรลุ
บท (อมตบท) คือ นิพพานอันไม่เคลื่อนได้แก่มั่นคง ไม่จติเป็นธรรมดา ได้แก่
กระทำให้แจ้งด้วยมคคญาณและผลญาณ เพราะเหตุที่นั่นนั่นเอง จึงตัดเครื่องผูก
คือเสนาหา อันได้แก่ตัณหา นั่นแหละ ด้วยดี ในที่สุดก็ถึงคือบรรลุธรรมที่สูงบ
ได้แก่ บรรลุอนุภาติเสสนิพพานธาตุอันเป็นความดับรอบแห่งขันธทั้งหลายทั้ง
ปวงนั้นเทียว แล.

ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า วิถีมุตตสังคหวิภาค

ในอภิธรรมมัตถสังคหะและคำอธิบาย

จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

จบบทจำแนกการสงเคราะห์จิตและเจตสิกในอภิธรรมมัตถสังคหะ

แม้โดยประการทั้งปวง

ดัชนี

ก			
กตัตตากรรม	๓๗	กามาวจรสูตร,	
กตัตตารูป	๓๐	การนับประมาณอายุ	๑๕
กรรม	๒, ๒๖, ๘๔-๘๕, ๙๕	กาเมสุมิจฉาจาร	๔๖
โดยการให้ผล	๓๔	องค์ประกอบ ๔	๔๗
โดยกิจ	๒๖	กายกรรม	๔๓
โดยเวลาให้ผล	๓๘	กาเมสุมิจฉาจาร	๔๘
โดยสถานที่ให้ผล	๔๒	ปาณาติปาต	๔๘
กรรมนิमित	๘๔-๘๕, ๙๔-๙๕	อทินนาทาน	๔๘
กสิณขมาภิหมากาล	๖๖	กายวิญญูติ	๔๘
กัป	๒๒	กุศลธรรม ๓	๒๗
กัมมจตุกกะ	๒๖	กุศลมโนกรรม	๒๗
กัมมชรูป	๒๙-๓๐		
กัมมัตสกตาสัมมาทิฏฐิ	๖๒	ข	
กามติเหตุกัจฉิ	๙๘	ขิปนกลังขาร	๘๙
กามปฏิสนธิ	๙๘	ขุปปิปาสิกะ	๔
กามสุคติปฏิสนธิ	๑๒-๑๓, ๑๕	ค	
กามสุคติภูมิ	๒-๓	คติ	๓
กามาวจรกุศลกรรม	๔๓, ๕๖	คตินิमित	๘๔, ๘๖, ๙๕
๓	๕๖-๕๗	ครุฑกรรม	๓๔, ๓๕
๘	๕๗		
๑๐	๕๖, ๕๗	จ	
โดยทวาร	๕๖	จตุกกะ ๔	๑
ผัสส์ตวิปาก	๗๐-๗๖	จตุตถฌาน,	
สภาวะธรรม	๕๖	พรหมชั้นปริตตสุภา	๗๖
กามาวจรปฏิสนธิ	๑๓, ๙๓	พรหมชั้นสุภกิณหา	๗๖
กามสุคติปฏิสนธิ ๙	๑๓	พรหมชั้นอัปปามาณสุภา	๗๖
อปายปฏิสนธิ ๑	๑๓	จตุตถฌานภูมิ	๒๐, ๒๑

จตุตถฌานภูมิ ๓	๙
จาคุมมหาราชาภิชา	๖-๗
การนับประมาณอายุ	๑๕, ๑๘
จารีตศีล	๖๐
จิตสันตติ	๙๙-๑๐๐
จुติ	๑๒
จुติจิต	๘๘, ๙๒-๙๓
เจตนา	๒๖

ช

ชนกกรรม	๒๙
ชมพูทวีป	๕-๖
ชลาพุชะ	๑๓
ชีวิตนวกรูป	๙๕

ฌ

ฌานสัมมาทิฏฐิ	๖๒
---------------	----

ด

ดาวดึงส์	๖-๗
การนับประมาณอายุ	๑๕, ๑๘
ดุสิต	๗
การนับประมาณอายุ	๑๕, ๑๙

ต

ตติยฌาน,	
พรหมชั้นปริตตาภา	๗๖
พรหมชั้นอัปปามาณาภา	๗๖
พรหมชั้นอาภัสสรา	๗๖
ตติยฌานภูมิ	๒๐, ๒๑
ตติยฌานภูมิ ๓	๘
ตันทานุสัย	๘๘-๘๙

ดาวดึงส์ (ดูดาวดึงส์)	๖
ดิรัจฉานโยนิ	๔
ติเหตุกปฏิสนธิ	๙๗
ติเหตุกวิบากปฏิสนธิ	๗๔
ติเหตุกสัตว์	๑๓
ติเหตุกอุกกัฏฐะ	๗๐, ๗๑, ๗๓, ๗๕
ติเหตุกโอมกะ	๗๓, ๗๕

ถ

ไถยเจตนา	๔๕
----------	----

ท

ทวิเหตุกวิบากปฏิสนธิ	๗๔
ทวิเหตุกสัตว์	๑๓
ทวิเหตุกอุกกัฏฐะ	๗๐, ๗๒, ๗๕
ทวิเหตุกโอมกะ	๗๐, ๗๓-๗๔
ทวีป ๔	๕
ทักษิณาวิสูทธิ	๓๙
ทาน	๕๗, ๕๙
ทานมัย	๖๓-๖๔
ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม	๓๘
ทิฏฐุชกรรม	๕๘, ๖๒-๖๓
ทุติยฌาน	
พรหมชั้นปริตตาภา	๗๖
พรหมชั้นอัปปามาณาภา	๗๖
พรหมชั้นอาภัสสรา	๗๖
ทุติยฌานภูมิ	๑๙, ๒๑
ทุติยฌานภูมิ ๓	๘
เทวดา	๖
ชั้นดุสิต	๗
ชั้นนิมมานรดี	๗
ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี	๗
ชั้นยามา	๗

	ธ	
ธัมมเทศนา	๕๘, ๖๒, ๖๔	
ธัมมัสสวนะ	๕๘, ๖๑, ๖๔	

	น	
นปฺงสกบัณฑิตเขาะกะ	๑๔	
นปฺงสกะ	๑๓	
นรก	๔	
นัตถิกทิกฺกุสิ	๕๓	
น่านักขณิกกัมมปัจฉัย	๒๘	
นิกันติ	๘๐	
นิชฌามัตถนิกะ	๔	
นิพพาน	๑๐๐	
นิมมานรติ	๗	
การนับประมาณอายุ	๑๕, ๑๙	
นिरยะ	๔	
เนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ,		
ประมาณอายุอรุปรหมชั้น	๒๔	
เนวสัณญานาสัณญายตนะ	๘๒	

	บ	
บัณฑิตเขาะกะ	๑๓-๑๔	
บุญกิริยาวัตถุ ๑๐	๕๗-๖๕	

	ป	
ปฏิสนธิ	๒, ๘๘	
ติเหตุกะ	๗๐-๗๔	
ทวิเหตุกะ	๗๐-๗๔	
อเหตุกะ	๗๐, ๗๔	
ปฏิสนธิจตุกคะ	๑๒, ๒๕	
ปฏิสนธิจิต	๙๑-๙๓	

	ปฐมฌาน	
พรหมชั้นปาริฉชชา	๗๖, ๗๘	
พรหมชั้นปุโรหิต	๗๖	
พรหมชั้นมหาพรหม	๗๖	
ปฐมฌานภูมิ	๑๙	
ปฐมฌานภูมิ ๓	๗	
ปฐมฌานวิบาก	๑๙, ๒๐	
ปณีตะ	๗๖-๗๗	
ปรทัตตูปชีวี	๔, ๖๑	
ปรนิมมิตวสวัตตี	๗	
การนับประมาณอายุ	๑๕	
ปริตตสุภา	๘	
จตุตถฌาน	๗๖	
ประมาณอายุพรหมชั้น	๒๒	
ปริตตะ	๗๖-๗๗	
ปริตตภา	๘	
ตติยฌาน	๗๖	
ทุติยฌาน	๗๖	
ประมาณอายุพรหมชั้น	๒๒, ๒๔	
ปักขบัณฑิตเขาะกะ	๑๔	
ปัจฉเวกชนวสี	๗๗	
ปัญจฌาน,		
พรหมชั้นเวหัพผลา	๗๖, ๗๘	
อัสถุญีสัตว์	๗๖	
ปัตตานุโมทนา	๕๘, ๖๑, ๖๓	
ปัตติทาน	๕๘, ๖๑, ๖๓	
ปาณาติปาต	๔๔, ๔๘	
มูล	๕๓, ๕๕	
องค์ประกอบ ๕	๔๕	

ปิสุณวาทา	๔๙		ภ
มูล	๕๔-๕๕	ภวัคคพรหม	๘๒
องค์ประกอบ ๔	๔๙-๕๐	ภวังค์	๑๒
ปีทิพย์	๑๗	ภวังคสันตติ	๙๘
เปตติวิสัย	๔	ภาวนา	๕๘, ๖๐
เปรต	๔, ๕	ภาวนามัย	๖๔, ๖๕, ๖๖
ขุปปิปาสิกะ	๔	ภุมเทวดา	๑๒-๑๓, ๑๔
นิชฌามตันหิกะ	๔	ภุมิ	๒
ปรทัตตูปชีวี	๔, ๖๑	พระอนาคามี	๑๑, ๙๙-๙๑
วันตาสิกะ	๔	พระอริยบุคคล	๑๑
		ภุมิจตุกกะ	๒-๑๑

ผ

ผรุสวาทา	๕๐
มูล	๕๓
ผลสัมมาทิฏฐิ	๖๒
ผลุปจารโวหาร	๓๑

พ

พยาบาท	๒๗, ๕๒
มูล	๕๓
พรหม	๗
ปริตตสุภา	๘
ปริตตภา	๘
สุภกิณณา	๘
สุภกิณหา	๘
อัปปมาณสุภา	๘
อัปปมาณภา	๘
อาภัสสรา	๘
พรหมปาริสาชชา	๗
พรหมบุโรหิต	๗
พรหมโลก	๒๓
พาทุลลกรรม	๓๖

ม

มนุษย์	๕-๖
อายุ	๑๗
มนุสสะ	๕
มโนกรรม	๔๓
มรณะ	๒
มรณะ ๔	๘๓
มรณาสันนวิถิ	๙๑-๙๓
มรณุปัตติจตุกกะ	๘๓
มรรคกรรม	๓๔
มหัคคตกรรม	๓๕, ๔๐
มหัคคตปฏิสนธิ	๙๘
มหากัป	๒๒, ๒๕
มหาพรหม	๗
ประมาณอายุพรหมชั้น	๒๒
มัคคสัมมาทิฏฐิ	๖๒
มัคคาวรณ	๓๕
มัชฌิมะ	๗๖-๗๗
มิจฉาทิฏฐิ ๓	๕๓

มิจฉาทิฎฐิ	๒๗, ๕๒	วิญญานัญจายตนฎฐิ,	
มูล	๕๔	ประมาณอายุรูปพรหมชั้น	๒๔
มุสาวาท	๔๘-๔๙	วินิปาติกอสุระ	๑๒, ๑๔
มูล	๕๔-๕๕	วินิปาติกอสุระ,	
องค์ประกอบ ๔	๔๙	การนับประมาณอายุ	๑๕-๑๖
เมถุนธรรม	๔๗	วิปัสสนากาวนา	๖๐
		วิปัสสนาสัมมาทิฎฐิ	๖๒
		วิสุทธิตเวตดา	๖
ย		วิตติกมเจตนา	๔๖
ยามา	๗	วิถิมุตตสังคหะ	๑
การนับประมาณอายุ	๑๕, ๑๙	วฏฐานวสี	๗๗
		เวปจิตตอสุระ	๕
ร		เวมานิกเปอต	๑๔
รูปาวจรภูมิ	๗	(ดู วินิปาติกอสุระ)	
รูปาวจรกุศลกรรม	๔๓, ๖๕	เวยยาวัจจะ	๕๘, ๖๐, ๖๔
ตามองค์ฌาน	๖๕-๖๖	เวหัพผลา	๙, ๘๒
เภลิตวิปาก	๗๖	ประมาณอายุพรหมชั้น	๒๒-๒๓
รูปาวจรจตุติ	๙๗		
รูปาวจรปฏิสนธิ	๑๙, ๙๔	ค	
รูปาวจรภูมิ	๒-๓	ศีล	๕๘, ๕๙-๖๐
รูปาวจรสัตว์,		ศีลมัย	๖๔
การนับประมาณอายุ	๒๑		
		ส	
ว		สมถภาวนา	๖๐, ๖๕
วจิกกรรม	๔๓	สมมติเทวดา	๖
มุสาวาท	๕๑	สมาปัชชนวสี	๗๗
วจิวัญญูติ	๕๑	สักคาวรณ	๓๕
วรกเจตนา	๔๔	สังขาร	๘๘
วสี	๗๗	สังฆเภท	๔๑
วันตาสิกะ	๔	สัจญญาวิราคภาวนา	๗๙
วาริตศีล	๖๐	สันติริณจิต	๑๒
			๑๐๕

สัมผัปปลาปะ	๕๐
มูล	๕๔-๕๕
สัมมาทิฏฐิ ๔	๒๗, ๕๖, ๖๒
สุทธาวาส	๙-๑๑
สุทัสสา	๙
ประมาณอายุพรหมชั้น	๒๒
สุทัสสี	๙
ประมาณอายุพรหมชั้น	๒๒
สุภิกิณณา	๙
สุภิกินหา	๙
จตุตถฌาน	๗๖
ประมาณอายุพรหมชั้น	๒๒-๒๓
สุภาพรหม	๙

ห

หญิง ๒๐ จำพวก	๔๖-๔๗
---------------	-------

อ

อกนิฏฐา	๙, ๙๒
ประมาณอายุพรหมชั้น	๒๒
อภิริยทิฏฐิ	๕๓
อกุศลกรรม ๓	๒๗
อกุศลกรรม ๑๐	๔๓
อกุศลกรรม	๔๒-๔๓
ปฏิสนธิ	๖๖, ๖๗
ผลัดผลในปวัตติกาล	๖๖, ๖๙
ผลัดวิบาก	๖๖-๗๐
อกุศลกรรมบถ	๔๓-๔๔
อกุศลมโนกรรม	๒๗

อคมนิยฐานะ	๔๖
อตัปปา	๙
ประมาณอายุพรหมชั้น	๒๒
อทินนาทาน	๔๕
มูล	๕๔-๕๕
องค์ประกอบ ๕	๔๕
อริฏฐานาวสี	๗๗
อนภิขณา	๒๗, ๕๖
อนันตริยกรรม	๓๔, ๓๕, ๔๑
อนุปาติเสสนิพพาน	๑๐๐
อนุโมทนา	๖๑
อบายภูมิ	๒, ๓, ๔
อปลายณะ	๕๘, ๖๐, ๖๔
อปราปรเวทนียกรรม	๔๑
อปายปฏิสนธิ	๑๒
อปายะ	๓
อภัยทาน	๕๘, ๕๙
อภิขณา	๒๗, ๕๑
มูล	๕๔-๕๕
อมตบพ	๑๐๐
อรุปัจติ	๙๖-๙๗
อรุปพรหม	๙๖
อรุปภูมิ ๔	๓, ๑๐
อรุปาวจรกุศลกรรม	๔๓
ตามอารมณ์	๖๖
ผลัดวิบาก	๗๖
อรุปาวจรปฏิสนธิ	๒๔, ๙๔
อรุปาวจรภูมิ	๓

อรุปาวจรสัตว์,			อากาสนัญญาตณภูมิ	๑๐
การนับประมาณอายุ	๒๒-๒๕		ประมาณอายุอรุปพรหมชั้น	๒๔
อวิชชานุสัย	๘๘-๘๙		อากาสนัญญาตณวิญญาน	๖๖
อวิหา	๙		อากิญจัญญาตณภูมิ,	
ประมาณอายุพรหมชั้น	๒๒		ประมาณอายุอรุปพรหมชั้น	๒๔
อสงไขยกัป	๒๒		อากิญจัญญาตณวิญญาน	๖๖
อสังญา	๙		อาจิณณกรรม	๓๖
อสังญีสัตว์	๙, ๒๐, ๒๑, ๗๙, ๙๕		อาภัสสรา	๘
ประมาณอายุพรหมชั้น	๒๒		ตติยฉาน	๗๖
อสุรกาย	๕		ทุติยฉาน	๗๖
อสุระ	๕		ประมาณอายุพรหมชั้น	๒๒-๒๓
อเหตุกทัญญู	๕๓		อาวัชชนวสี	๗๗
อเหตุกวิบากปฏิสนธิ	๗๔		อาสันนกรรม	๓๖
อโหสิกรรม	๔๐, ๔๒		อาสิตตบัณเฑาะก์	๑๓
อณทชะ	๑๓		อุกักภูสวะ	๗๑
อันตรกัป	๒๓		อุทธีจจะ	๖๖, ๖๗-๖๘
อัปมาณสุภา	๘		อุพฆาตกรรม	๓๓
จตุตถฉาน	๗๖		อุปถัมภกกรรม	๓๐
ประมาณอายุพรหมชั้น	๒๒		อุปปัชชเวทนียกรรม	๔๐
อัปมาณภา	๘		อุปปัตติเทวดา	๖
ตติยฉาน	๗๖		อุปปีฬิกกรรม	๓๒
ทุติยฉาน	๗๖		อุปัจเจทกรรม	๘๔
ประมาณอายุพรหมชั้น	๒๒		อุภโตพยัญชนก	๑๓
อัพยาบาท	๒๗, ๕๖		อุสสุยบัณเฑาะก์	๑๔
			โอบักกมิกบัณเฑาะก์	๑๔